

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, stratejskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije*, *Biblioteka Pilar*, *Posebna izdanja* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ИВО ПИЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010



U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Kieran Edmont JAMES:

A study of Croatian-Australian identity and discrimination faced by Croatian-backed clubs in Australia's elite football leagues

Blanka MATKOVIĆ:

Poslijeratna komunistička represija i križari na hercegovačkom prostoru: djelovanje skupine Ivana Milasa na području Čapljine i Čitlika

Stjepan MATKOVIĆ:

Novi prilozi za Pilarov životopis: dva pisma poslana Josefu Redlichu u 1920-im godinama

Filip HAMERŠAK:

Kultura sjećanja između tradicije i avangarde — prilog istraživanju smjernica za povijest habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu

Nikola ŠIMUNIĆ:

Obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske 2013.—2019.: zoniranje na LAU razini

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ:

Pa uvijek smo živjele ovako teško... — Istraživanje putova žena do stambene isključivosti

• PRILOG

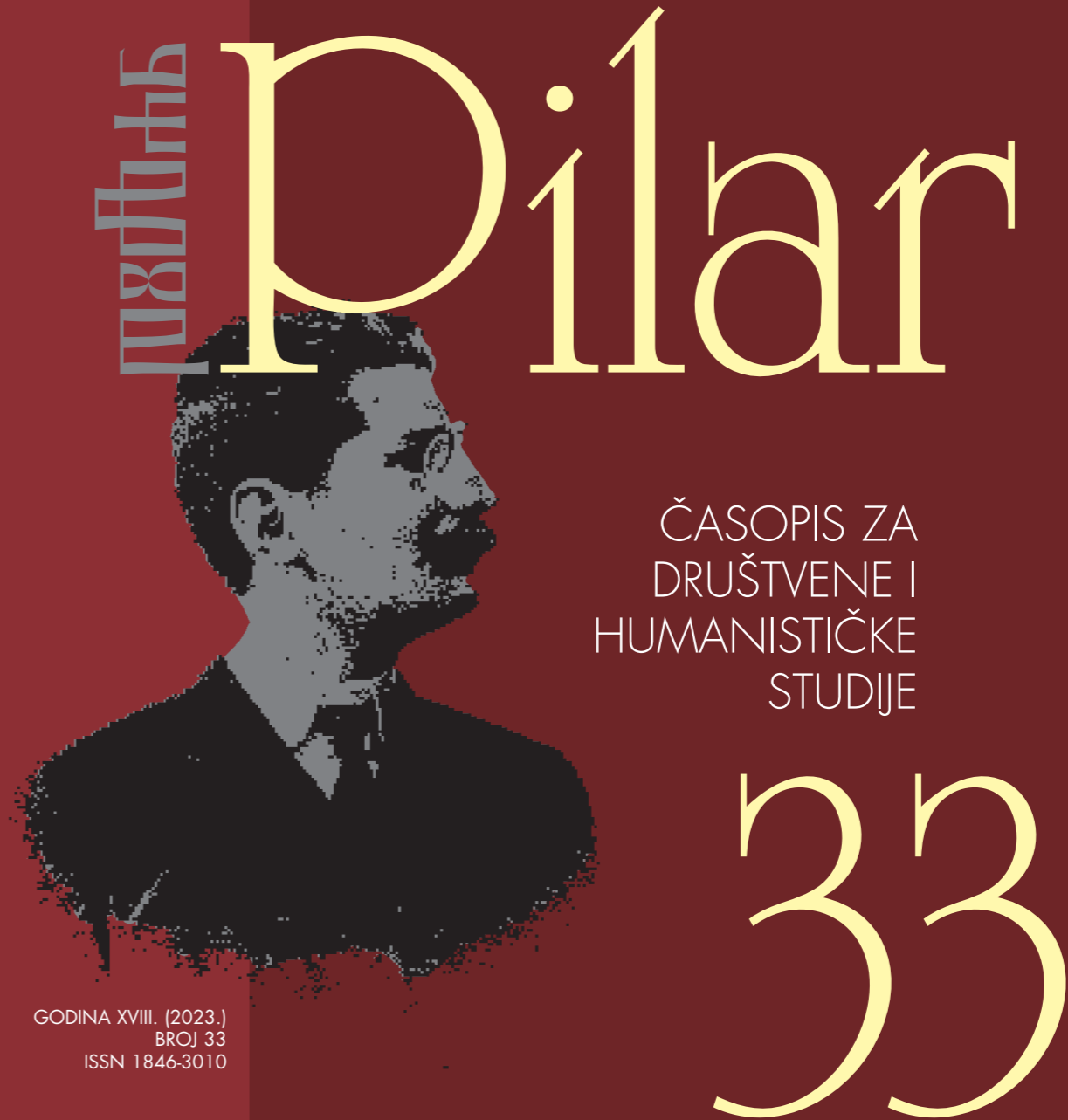
Mislav GABELICA:

U povodu 200. godišnjice rođenja dr. Ante Starčevića

• PRIKAZI

33

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE



GODINA XVIII. (2023.)
BROJ 33
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Određnicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj; nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja *Instituta društvenih znanosti* koji nosi ime *Ive Pilara*.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije
Godište XVIII. (2023.), broj 33

180018

PILAR

Časopis za društvene i humanističke studije

Godište XVIII. (2023.), broj 33

ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavni urednik:

Mislav Gabelica

Zamjenik glavnog urednika:

Ivo Turk

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb), Ivan Hrstić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole), Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Ivana Žebec Šilj (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Matea Milak

Lektorica:

Jasenka Ružić

Prijevod i lektura sažetaka:

Anamarija Miličević

Oblikovanje, prijelom i priprema za tisak:

Zlatko Rebernjak

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena primjerku je 5€

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta

iznesena u pojedinim priložima.

Copyright © 2023. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

1870
Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

33



Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2023.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulture Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

7 Uvodnik

R A S P R A V E

- 11 Kieran Edmont JAMES:**
A study of Croatian-Australian identity and discrimination faced by Croatian-backed clubs in Australia's elite football leagues
- 37 Blanka MATKOVIĆ:**
Poslijeratna komunistička represija i križari na hercegovačkom prostoru: djelovanje skupine Ivana Milasa na području Čapljine i Čitluka
- 57 Stjepan MATKOVIĆ:**
Novi prilozi za Pilarov životopis: dva pisma poslana Josefu Redlichu u 1920-im godinama
- 71 Filip HAMERŠAK:**
Kultura sjećanja između tradicije i avangarde — prilog istraživanju smjernica za povijest habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu
- 99 Nikola ŠIMUNIĆ:**
Obilježja prirodnoig kretanja stanovništva Republike Hrvatske 2013.—2019.: zoniranje na LAU razini
- 119 Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ:**
Pa uvijek smo živjeli ovako teško... — Istraživanje putova žena do stambene isključivosti

P R I L O G

- 135 Mislav GABELICA:**
U povodu 200. godišnjice rođenja dr. Ante Starčevića

P R I K A Z I

- 161 Velebitski ustanak**, Zbornik radova, urednici: A. Bežen, I. Brlić (M. Gabelica)
- 173 Tomislav Jonjić**, *Ivo Pilar 1918.—1933. Jugoslavenske godine ideologa protujugoslavenstva* (M. Gabelica)

Uvodnik

Ovim, 33. brojem časopis *Pilar* obilježava 18. godinu svoga izlaženja, a izborom tekstova opravdava svoju poziciju višedisciplinarnog časopisa za društvene i humanističke studije. U ovom je broju, naime, objavljeno šest znanstvenih članaka, od kojih su tri povijesne tematike, po jedan demografske i sociološke, te jedan kojemu povijesna podloga služi za sociološko istraživanje. Upravo smo s tim, povijesno-sociološkim člankom i započeli ovaj broj.

Riječ je o članku Kierana Edmonda Jamesa, »A study of Croatian-Australian identity and discrimination faced by Croatian-backed clubs in Australia's elite football leagues«, u kojemu autor u povijesnom kontekstu hrvatskog sudjelovanja u Drugom svjetskom ratu, a na temelju intervjua s dužnosnicima i navijačima hrvatskih nogometnih klubova u Australiji, propituje vrijednosti hrvatsko-australskog identiteta.

Slijedi članak Blanke Matković, »Poslijeratna komunistička represija i križari na hercegovačkom prostoru: djelovanje skupine Ivana Milasa na području Čapljine i Čitluka«, u kojemu autorica u kontekstu hrvatskog organiziranog otpora uspostavi jugoslavenske komunističke vlasti opisuje djelovanje »neretvanske skupine« križara na području zapadne Hercegovine.

U članku »Novi prilozi za Pilarov životopis: dva pisma upućena Josefu Redlichu u 1920-im godinama« Stjepan Matković objavljuje dva dosad nepoznata pisma, koja je Ivo Pilar između dvaju svjetskih ratova poslao uglednom austrijskom profesoru, Josefu Redlichu, te njihov sadržaj uklapa u dosadašnje spoznaje o stajalištima Ive Pilara o Austro-Ugarskoj Monarhiji, južnoslavenskom pitanju, aktualnoj situaciji u Kraljevini SHS i staroslavenskom vjeronanju.

Filip Hameršak je uspio na samom izvoru uhvatiti početke stvaranja »kulture sjećanja« kao organiziranog sjećanja na određeni ključni događaj. On je u svom članku, »Kultura sjećanja između tradicije i avangarde — prilog istraživanju smjernica za povijest habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu«, objavio smjernice ugarskih vojnih vlasti upućene hrvatskim domobranskim postrojbama, o načinu prikupljanja gradiva, njegovoj obradi te sastavljanju povijesti pojedinih pukovnija. U tim smjericama autor je uz historioografsko-kritički, prepoznao i promidžbeni te osobito memorijalni aspekt pisanja povijesti, koji je ostao neostvaren zbog austrougarskog ratnog poraza i takvih političkih okolnosti koje su u hrvatskom javnom životu omogućile postojanje isključivo srpske kulture sjećanja na Prvi svjetski rat.

Nikola Šimunić je u članku »Obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske 2013.—2019.: zoniranje na LAU razini« istražio obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske (stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene) na razini gradova i općina, odnosno LAU jedinica u razdoblju 2013.—2019., što je stavio u kontekst perifernosti, odnosno udaljenosti pojedinih LAU jedinica od pripadajućih županijskih središta.

Na kraju, u članku »*Pa uvijek smo živjeli ovako teško...*« Istraživanje putova žena do stambene isključenosti« Lynette Šikić-Mićanović predstavlja istraživanje neadekvatnog, nesigurnog stanovanja i beskućništva među ženama, u kojem se navodi kako žene, koje trenutačno nemaju smještaj i koje su sudjelovale u navedenom istraživanju, ističu nesigurnost smještaja kao trajnu odrednicu svog života, gotovo od najranijeg djetinjstva.

Osim navedenih znanstvenih članaka, u prilogu ovoga broja časopisa *Pilar* objavljujemo prigodan članak »Povodom 200. godišnjice rođenja dr. Ante Starčevića« te dva prikaza knjiga. Jedan je prikaz zbornika radova *Velebiski ustanak*, koji je pod uredništvom Ante Bežena i Ivana Brlića 2023. godine objavio Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Drugi je prikaz knjige Tomislava Jonjića, *Ivo Pilar 1918.—1933. Jugoslavenske godine ideologa protujugoslavenstva*, koju su 2023. godine objavili Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatsko katoličko sveučilište.

Mislav Gabelica

maths

RASPRAVE

A study of Croatian-Australian identity and discrimination faced by Croatian-backed clubs in Australia's elite football leagues

Kieran Edmond JAMES

University of the West of Scotland, Paisley, Scotland

Pregledni rad

Primitljeno: 18. 4. 2022.

UDK 323.113(94=163.42)

796.333.6(94=163.42):323

Doi: 10.5559/pi.17.32.03

Since the 1960s, Croatian soccer clubs have been a notable feature of all major Australian cities, and a number of regional towns, with the highest-profile of these being Melbourne Croatia and Sydney Croatia, both of which played in Australia's now defunct National Soccer League (NSL) (1977—2004). By being barred from the new A-League, from 2005-06, these clubs experienced marginalization and discrimination similar to that experienced by Irish-Catholic clubs in Scotland. The aims of this study are to explore both Croatian-Australian identity and discrimination through the lens of Melbourne and Sydney Croatia. The myths about the clubs' alleged fascist tendencies are also explored. The fascist allegations have obscured the very real discrimination faced by these clubs and their supporters, given that the end of the NSL 'removed' both clubs from the national-league when ordinary relegation was not deserved. The article draws upon interviews with two Melbourne Croatia administrators and three leaders of the club's 'MCF' ultras.

Keywords: Anticommunism, Australian soccer, Croatian-Australians, discrimination, Melbourne, Melbourne Knights

INTRODUCTION

Since the 1960s, Croatian soccer clubs have been a notable feature of all major Australian cities, and a number of regional towns, with the highest-profile of these being Melbourne Croatia and Sydney Croatia, both of which played in Australia's now defunct National Soccer League (NSL) (1977—2004). By being barred from the new A-League, from 2005-06, these clubs experienced marginalization and discrimination similar to that experienced by Irish-Catholic clubs in Scotland. The aims of this study are to explore both

Croatian-Australian identity and discrimination through the lens of Melbourne and Sydney Croatia.

Gerry Finn (1991a) has documented extensively the difficulties and discrimination faced by Irish-Catholic football clubs in Scotland, including Glasgow Celtic, Edinburgh's Hibernian, and Dundee United (formerly Dundee Hibernian). In the case of Dundee United, Finn (1991a) reveals how the Hibernian name was viewed as unattractive and unsettling by Protestant Scots and it was publicly acknowledged that unless the name was dropped the club would struggle to gain widespread support or Scottish Football Association (SFA) assistance. The new directors too were very keen to drop the Hibernian name and its Irish associations. The need in Dundee to have another big club, capable of being an effective rival to Dundee FC, was a motivation behind the broader community accepting Dundee United (after the name change). Finn (1991a) points out how the Irish-Scots showed their willingness to engage with the broader community by forming football clubs rather than sticking to traditional Irish sports such as Gaelic Football. They were forced to form their own clubs because of the hostility which they received due to Protestant Scots' prejudice. Finn (1991b) rejects the claim of Bill Murray (1984, p. 19) that Hibernian was the first club to bring 'sectarianism' into Scottish football and his other claim that Rangers' Unionism was a response to Celtic's success. The same story can be told about Croatian soccer clubs in Australia, which, due to their ethnic roots, are effectively barred entry to Australia's A-League. Unlike in the case of Dundee United, which was accepted once it removed all ethnic associations from its name, Melbourne Croatia and Sydney Croatia (like the other 'ethnic' clubs from Greek and Italian backgrounds) rebadged themselves as Melbourne Knights and Sydney United, but all to no avail. As South Melbourne (formerly South Melbourne Hellas) found out, when it applied for A-League membership, and was rejected, just having a history of being formed by Greek men sixty or seventy years ago was enough to be tarred eternally with the 'ethnic club' brush by the Anglo-Australian 'mainstream'. Football Federation Australia's (FFA) decision to effectively ban clubs with even an 'ethnic' (non-Anglo) early history from the A-League has escaped serious academic criticism, other than in a 2018 article by James and Walsh (2018), and needs to be held up for what it is — discrimination. Words like 'ethnic' and 'non-ethnic', 'mainstream' and 'non-mainstream' reflect the more sophisticated style of modern racism. Although the word 'non-ethnic' is ludicrous, I will use this and the other three words here, as the word 'race' is often used in academia — because these words figure prominently in prevailing dominant discourses and have enormous practical implications, for people, despite their questionable

validity. A contrasting approach to mine is Skinner, Zakus, and Edwards (2008, p. 402) where they say '[i]t is necessary for the FFA to continue to nurture the historical relationship between soccer and its ethnically-based origins, but not to the detriment of mainstream community support'. These authors use the words 'mainstream' and 'ethnic' in a non-ironic sense where they appear to *believe in* the ideas behind the words and also the thesis that 'mainstream' people should be given taken-for-granted priority over 'ethnic' people. Similarly, while the biological basis for separate 'races' has been discredited (Christian, 2011, p. 143; Dimeo & Finn, 2001, p. 34), many people think and act in terms of race being a valid category, which then creates real implications (Carrington & McDonald, 2001, pp. 1-2; Christian, 2011, pp. 138-139; Dimeo & Finn, 2001, pp. 35, 37, 38-43, 45). For example, Dimeo and Finn (2001) argue that the Irish-Catholic Scots were stigmatized as being religiously *and racially* inferior, by the majority Protestant-Scots, as the Irish-Catholics were placed in the category of a subordinate racial classification (within 'whiteness'). One reason why the Anglo-Australian 'mainstream' has so easily been able to achieve this discrimination against 'ethnic' clubs has been the alleged fascist tendencies of the Croatian clubs, which were first formed as 'countries-in-exile' by anti-communist émigrés who favoured an independent Croatia. The honour paid to World War Two Ustaše leader, Ante Pavelić (1889—1959), the last leader of an independent Croatia, prior to the 1990s (Tanner, 2019, pp. 141-167), as convincing evidence of these clubs' fascist inclinations (Hughson, 2000). However, I have seen the president of Melbourne Knights standing with a group of teenaged ultras on the terraces at Knights' Stadium, throughout the second-half of a match, to make sure that good conduct would continue.

Before an independent Croatia re-emerged, Pavelić was about the only counter-figure the émigrés had to the Yugoslav communist leader Tito. In fact, Tito's picture hung behind the bar at the Perth proyugoslav soccer club, Spearwood Dalmatinac, for many years. MCF leader Pave Jusup told me that the attraction of Pavelić was that he was the last leader of an independent Croatia, rather than fascism.¹ As sports historian Roy Hay (1998, p. 56) says, '[t]he fact that many of the early post-war immigrants were fervent anti-communists does not necessarily mean that they were completely susceptible to any kind of right-wing or fascist political appeal.' This is especially correct for Melbourne Knights, as Hay (1998) documents and explains in a 1998 article entitled 'Croatia: Community, Conflict and Culture'. As Hay (1998, p. 58)

¹ Source: Pave Jusup, group interview with author, January 11, 2011, Melbourne, Victoria, notes in possession of author.

writes, '[t]he founders of Croatia Melbourne seem to have been a group of youngsters who wanted to play football. The same was true in Geelong.' In terms of the Sydney situation, Philip Mosely (1994, pp. 35-36) stated that: 'Not all Croats were fascists, far from it, and the Ustashi old guard did not control Sydney Croatia.'

The Australian national security organization, the Australian Security Intelligence Organisation (ASIO), estimated that approximately fifty Croatians resident in Australia in 1978 were prepared to engage in acts of violence, whilst another two to three hundred would be sympathetic and willing to assist (Blaxland & Crawley, 2016, p. 136). These are not large numbers, given the size of the Croatian communities in Australia at the time. In the 2016 Census, 133,268 persons (0.6%) identified themselves as having Croatian ancestry. The fascism allegations should not distract us from the fact that the Melbourne Knights community is largely based in Melbourne's working-class western suburbs, and is powerless and marginalized in the face of discrimination from soccer's regulators.

The trial against the 'Croatian Six,' six Croatian-Australian men, for conspiracy to bomb a Yugoslav travel-agent, and several other Sydney locations, in 1981 was widely perceived to have produced an unjust guilty verdict (McDonald, 2012). It has been claimed that ASIO would or should have been aware of the UDBA's involvement, UDBA being the Yugoslav communist regime's internal security unit. The UDBA was very keen to discredit the Croatian émigrés. John Blaxland and Rhys Crawley (2016, p. 139), authors of *The Secret Cold War: the Official History of ASIO*, state directly their opinion that the Croatian Six were 'wrongfully convicted'. The problem was that, for ASIO, the Croatian groups were classified as counterterrorists while the Yugoslav secret-service was classified as counterespionage, so different approaches were adopted. ASIO 'failed to discern... actions and intentions' of the Yugoslav secret-service within the Croatian community (Blaxland & Crawley, 2016, p. 139). In fact, ASIO knew that 'Yugoslav authorities were monitoring, penetrating and harassing Croatian groups' (Blaxland & Crawley, 2016, p. 138). While 'ASIO is not directly to blame,' Blaxland and Crawley (2016, p. 139) conclude that the Croatian Six case 'in hindsight demonstrated a lack of insight'.

The aim of this article is to explore Croatian-Australian identity through a study of the histories of Melbourne Croatia and Sydney Croatia. A second aim, linked to the first aim, is to outline the discrimination which these clubs have faced from the Anglo-Australian 'mainstream', including the cancellation of the NSL, which forcibly removed both clubs from their rightful positions in the nation's top-tier. To analyze the issues, I use primary-data includ-

ing interviews with Melbourne Knights' president Ange Cimera; the club's secretary, Melinda Cimera; and three leaders of the 'MCF' ultras ('Melbourne Croatia Fans').

From the perspective of Muslim Arabs in the UK, Caroline Nagel and Lynn Staeheli (2008) studied the procedures associated with integration. They came to the conclusion that this group views interaction with the host-society as essential but, rather than looking at integration as 'social cohesion', they view it as a discourse between diverse-but-equal communities occupying the same geographic space. Similarly, MCF ultras regard the cancellation of the NSL and the start of the A-League as 'the Poms taking over the game'.² They regard Anglo-Australians as just another ethnic-group fighting for its place under the sun within contemporary Australia. Under this viewpoint, only Indigenous Australians can claim any special status, whereas Anglo-Australians are just a community ('the Poms') who are no more or less important than the Croatian-Australians. This view contradicts the 'Australian multicultural agenda', which, according to John Hughson (1999), has never treated the English as 'ethnics' or as an 'ethnic group'. To show their 'integrated' status, the MCF argues that the club does not 'check at the gate if you are Croatian or not', and English, rather than Croatian, is the language used around the club.³ Finn (1991a, 1991b) puts forward similar arguments to argue his case that Celtic, the club preferred by most Scots of Irish descent in the West of Scotland, is no 'less Scottish' than Rangers or Queen's Park.

This article attempts to satisfactorily answer the following research questions:

RQ1: *What do interviews with club administrators and leading ultras at Melbourne Croatia reveal about Croatian-Australian identity?*

RQ2: *How valid and proportionate would allegations of fascism be against supporters of Melbourne Croatia and Sydney Croatia?*

RQ3: *What do the cancellation of the NSL and the introduction of the A-League tell us about the marginalization and discrimination faced by 'ethnic' soccer clubs and their supporters?*

RQ4: *What responses can be given to allegations that the Croatian clubs were exclusive organizations which marginalized Anglo-Australians?*

² Source: Pave, interview.

³ Source: Pave, interview.

HISTORY OF MELBOURNE CROATIA, SYDNEY CROATIA,
AND 'ETHNIC' CLUBS

First, I present some statistics. At the most recent 2016 Census, there were 43,688 Croatia-born in Australia, down 10.5 percent from five years earlier, which suggests an ageing community and/or declining immigration rates. There were 15,486 in Victoria (including Melbourne) and 15,638 in New South Wales (including Sydney).⁴

Why were Victoria (especially western Melbourne and Geelong) and Sydney the most popular destinations? As Matthew Taylor (2010, p. 149) explains, 'What is more, over time migrant streams, bound by social networks, become self-perpetuating, as earlier waves of migrants attracted and supported later arrivals. All these factors were relevant to the migration of soccer coaches and help to explain destination choices and patterns of settlement.'

Just after World War Two, Australia 'reinterpreted' the White Australia Policy to admit Southern and Eastern Europeans because it was perceived that their labour was needed for post-War reconstruction and for the expansion of industry. There was also a commonly-held view that a larger population was needed in order to sustain national defence as most of the northern half of the country was almost devoid of major settlements other than Darwin and Cairns. As Arthur Calwell (1946, p. 511), immigration minister in the first Chifley government, said (cited in Partridge, 1955, p. 406): 'If we are to take our rightful place in world affairs; if we are to ensure the future security of our nation, our population must be greatly augmented, both by natural increase and by planned immigration. ... The days of our isolation are over.' Three main strategies emerged: (1) an agreement with the British government for assisted migration from Britain (the migrant would only pay £10-per-person); (2) an agreement with the international refugee organization, signed in 1947, where the organization would cover shipping cost for displaced persons while the Australian government would pay £10-per-head; and (3) agreements with several European governments, including Holland and Italy (Partridge, 1955, pp. 406-407).

The annual overall target of 200,000 immigrants per year was never reached, with the 1950 number of 174,000 being the peak. Between 1947 and 1952, 700,000 migrants arrived in Australia, with government financial assistance — half of these were British and half were mainland Europeans. Historian P.H. Partridge (1955, p. 408) wrote in 1955 that 'most Australians

⁴ Source: Department of Home Affairs, *Croatia-born*, p. 1.

have always tended to patronize, perhaps even to be contemptuous of, non-British peoples, their institutions and ways'. Despite this, he says that the absorption and integration of thousands of continental Europeans 'produced very little overt tension' because 'most Australians appeared to be caught up by the interest of a bold and novel experiment' (Partridge, 1955, p. 408). I think that there was certainly tension but, and this is probably Partridge's point, very little serious violence occurred as a direct result of racial issues.

By the early 1950s, if not earlier, soccer clubs had been formed in all major cities which revolved around a particular ethnic community, such as Greek, Greek Macedonian, Jewish, Hungarian, Italian or Yugoslav (Peake, 2011, pp. 516-518). These clubs began to outshine their Anglo-Australian counterparts, both on- and off-the-field (Adair & Vamplew, 1997, p. 31), which created a major dilemma for the conservative Anglo-Australian administrators of the sport. Brawley and Radcliffe (2020, p. 32) state that 'the colonised could be invited to play against the colonisers on the assumption that their performances would be inferior and hence the scorecard itself would serve to reinforce white prestige'. White Anglo-Australian dominance was the opposite of what occurred here with the Anglo-Australian clubs being unable to remain competitive against the 'ethnic' clubs. In Sydney, the 'ethnic' clubs had been barred access to the first-division of the New South Wales Soccer Association (NSWSA) (Warren, Harper, & Whittington, 2003, p. 35). As a result, a rebel association, the New South Wales Soccer Federation (NSWSF), was set up in 1957 (Warren, Harper, & Whittington, 2003, p. 36). Realizing which way the wind was blowing, and refusing to bow to prejudices, Anglo-Australian clubs Canterbury and Auburn joined the rebel association too. The actions of the rebels led to a ban by global body Fédération Internationale de Football Association (FIFA), which meant that games could not be played against international opposition. But it is an ill wind which blows nobody any good, and the positive effect of the FIFA ban was that players could come to Australia without proper releases from their former clubs or transfer fees (Hay, 2006, p. 178; Warren, Harper, & Whittington, 2003, p. 36). The Australian Soccer Federation (ASF) 'regained control nationally' in 1961, but with the 'ethnic' clubs retained as full-and-equal members of the Sydney first-division (Kreider, 1996, p. 65). Similar to the Sydney situation, a rebel association, the Western Australia Soccer Federation (WASF), was set up in Perth in July 1960 (Kreider, 1996, pp. 63-65). Adding to the confusion of supporters, both WASF and the original association, the Western Australian Soccer Football Association (WASF), ran separate competitions from 1960-62, before the WASF emerged as the ruling body.

Lagging just behind the Italian clubs were the Croatian clubs — Adelaide Croatia was formed in 1952, Melbourne Croatia in 1953 (as SC Croatia), Geelong Croatia in 1954, and Sydney Croatia (as Croatia) in 1958 (Hay, 2001, p. 79; 'Sydney United', *Puma News: Sydney United's Official Magazine*, 8 November 1998, p. 12). Adelaide Croatia appointed the Indigenous Aboriginal-activist, Charlie Perkins (1936—2000), as captain-coach for the 1959 and 1960 seasons, which suggests at least some early openness to diversity at that club. Other Indigenous players in Perkins' team were Gordon Briscoe and John Moriarty.

Roy Hay's (2001, p. 88) ongoing research, using mostly newspaper sources, showed that it would be unfair to conclude that there was serious or recurring violence at clashes between Croatia and the Yugoslav procommunist club JUST in the 1960s. (JUST was sponsored by the Yugoslav national airline and was effectively the Yugoslav government's sporting club in Melbourne. As such, it was strongly disliked by the anticommunist fans of Melbourne Croatia.) However, off-field violence involving the two clubs intensified at national-league level in the 1980s. Hay (2001) provides a detailed breakdown of violent events in his book chapter 'Those Bloody Croatians'. For Hay (2001), further research must investigate empirically incidents and the extent of violence before theoretical advances can be made, and ethnography, with a limited number of participants, risks making observations devoid of historical context. As a traditional historian, Hay is less interested in thoughts which don't ever become actions and so escape the historical record (unless revealed by ethnography). He (Hay, 2001) argues that conflict at matches that appear to be 'pure politics', Group X-versus-Group Y, may actually have been more complex products of various localized, idiosyncratic and personality-based factors. Hay (2001) concludes that the Croatian clubs have put in major efforts to control their more volatile and political supporters and so, for him, the assessments of Mosely (1994) and Hughson about these clubs were too harsh. However, I would say that, of Hughson's articles on Sydney United's Bad Blue Boys (BBB), 'The Boys are Back in Town' (2000) and 'Football, Folk Dancing and Fascism' (1997a) could be said to be harsh, while 'A Tale of Two Tribes' (1999) and 'The Bad Blue Boys' (1997b) are more sympathetic.

SC Croatia of Melbourne merged with Ukrainian-backed Essendon Lions to form Essendon Croatia in 1974 (Gorman, 2015; Hay, 2001, p. 85). SC Croatia paid Essendon Lions \$25,000 to take over the club and their facilities at Montgomery Park, Essendon. The takeover was a back-door way to re-enter Victorian Soccer Federation (VSF) competitions. The reason for the ban from all competitions was a pitch-invasion at an SC Croatia-versus-Hakoah

match on 30 July 1972. Essendon Croatia later became Melbourne Croatia, and then, in the 1990s, Melbourne Knights. The club officially retains the Knights moniker, but, over the last ten years, has produced some merchandise featuring the 1980s-era Melbourne Croatia badge.

The National Soccer League (NSL) was established in 1977, initially comprising only clubs from the eastern states and territories plus Adelaide (Hay, 2006, p. 172; Peake, 2011, p. 516; Stewart, 1986, p. 73). It was the dream of two visionary presidents, Alex Pongrass of St George Budapest and Frank Lowy of Eastern Suburbs Hakoah. The original NSL clubs were Adelaide City (Italian-backed), Brisbane City (Italian), Brisbane Lions (Dutch), Canberra City (non-ethnic), Eastern Suburbs (Jewish), Fitzroy (later Heidelberg) (Greek Macedonian), Footscray JUST (Yugoslav procommunist), Marconi (Italian), Mooroolbark (English), South Melbourne (informally Hellas) (Greek), St George (Hungarian), Sydney Olympic (Greek), Western Suburbs (Anglo-Australian), and West Adelaide (Greek).

With the strongest clubs having departed from the Melbourne and Sydney competitions in 1977, the Croatian clubs, which remained behind, began to challenge regularly for title honours. After its two championship wins in 1978 and 1979, Essendon Croatia finished runner-up in the Victorian State League in 1980, 1981, 1982, and 1983. Although the Australian Soccer Federation (ASF) was nervous about admitting Croatian clubs into the NSL (due to the risk of crowd violence in matches against Footscray JUST), it decided to admit both Melbourne and Sydney Croatia for the start of the 1984 season (Hay, 2001, p. 86; James & Walsh, 2018, p. 434). The two 'sister' Croatian clubs were and are both staunchly Croatian nationalist and anticommunist. As Hay (1994, p. 62) pointed out, '[f]or Croatians, soccer was one of the few outlets they had to express their sense of national and collective identity.' Furthermore, according to Mosely (1994, p. 35), 'Croats deliberately used their soccer clubs to express a political message that was denied them through political channels.'

One significant and infamous event occurred in the 2000-01 season when new 'non-ethnic' 'mainstream' club Perth Glory came to Knights' Stadium to play Melbourne Knights. The Perth striker of Serbian heritage, Slobodan 'Bobby' Despotovski, riled the crowd by giving them a provocative three-fingered Serbian war salute. The Knights Army (precursor firm to the MCF) or others surrounded and attacked the Perth team bus after the game, leaving the players shaken. Knights' president that year, Harry Mrksa, failed to create a great impression when he responded to media: 'Why should I apologize to them? We don't know who caused the problem.' Although Despotovski was wrong to incite the crowd with this gesture, the

Perth media used the case to highlight the penchant for violence based on overseas politics at traditional 'ethnic' clubs.⁵ The Knights and its supporter base were all blamed as a collective, whereas only Despotovski was blamed at Perth Glory with the club escaping all criticism as it had no ethnic-group affiliation. This was now the dominant narrative of the era, as it became clear that Perth Glory was leading and promoting national sentiment in encouraging a new league without ethnicity markers. The then Soccer Australia (now FFA) chairman, David Hill, said after the event 'in my view those [probable meaning: Croatian] clubs have just got to be dropped from the national league'. A moral panic (Young, 1971) was building and drastic action was just around the corner.

The NSL was cancelled, at the end of the 2003-04 season, and both Croatian clubs were then unceremoniously dumped into the Sydney and Melbourne Premier Leagues. The banning of foreign insignia, emblems or names continued up until 2019, in all states and territories, but not at amateur level. Daryl Adair and Wray Vamplew (1997, p. 131) remarked presciently in 1997 that, although this policy did not conform *prima facie* to the logic of multiculturalism, that concept implied tolerance too, and not just diversity. Twelve years later, Adair (2009) made similar points, but, by that time, the destruction of the NSL was a *fait accompli*. Adair (2009, pp. 420-421) pointed to the tremendous sense of loss felt by the 'ethnic' clubs, and their supporters, but put a positive spin on it by referring to the new cosmopolitan or even postmodern leagues where ethnicity is banished. Jessica Carniel (2009, p. 80) also refers to the A-League's formation as 'an act of cosmopolitanism' while adding in parenthesis, which implies a less important point unfortunately, 'albeit a highly fraught and problematic one due to its dependency on the eradication of non-Australian nationalism'.

ULTRAS CULTURE⁶

Hooligans versus ultras

The Knights Army at Melbourne Knights (precursor firm to the MCF) and the BBB at Sydney United were ultra-style supporters which operated, to a large extent, in the traditions and ethos of the Croatian and Italian ultras

(Mignon, 2002; Roversi, & Balestri, 2002), while also being influenced by English hooligans. They, along with the Greek-Australian supporters of

⁵ Readers interested in this case can find news broadcast highlights by typing 'Bobby Despotovski Melbourne Knights' into YouTube's search function.

⁶ This section draws heavily upon a book by the author, *Goodbye Leederville Oval*, which he self-published in 2017.

Sydney Olympic and South Melbourne Hellas, must be duly recognized as being the first sets of fans to bring European ultras culture to Australia. Southern and Eastern European ultras groups, historically, have been more organized, more carefully political, more visual, and more likely to be accepted as a stakeholder group by their club than the typical English hooligan firm. For the English and Scottish hooligans, the skinhead era was roughly up to 1983—84 and the casual era after that, with 1989 being the end of the initial heyday of the style. Now ultras culture is more dominant worldwide than hooligan culture, although the cultures are not completely mutually exclusive. France was an interesting case, for a time, since it is or was dominated by English-style hooligans in the north and by Italian-style ultras in the south (Mignon, 2002). We now see ultras-style groups emerging in Scotland such as Green Brigade (Celtic) (formed 2006); Union Bears (Rangers); Motherwell Boiz (Motherwell); St Mirren's North Bank; and even at League Two (fourth-tier) Edinburgh City and at Fort William in the fifth-tier Highland League.

Fluid 'post-modern' 'neo-tribes' (Armstrong and Hughson)

Next, I review the ethnographic academic research on hooliganism that began in the 1990s with two landmark PhD theses, one in the UK by Gary Armstrong on Sheffield United's Blades firm (later published as *Football Hooligans: Knowing the Score* (Armstrong, 1998)) and one in Australia by John Hughson on Sydney United's Bad Blue Boys from the early 1990s. Subsequent articles by Hughson synthesizes key findings of these two studies and relates some of Armstrong's key findings to the unique context of south-west Sydney's Bad Blue Boys (BBB), a group of Croatian-Australian teenagers who are, or perhaps were, hardcore supporters of Sydney United. It should be pointed out that these 'anthropological' authors have been criticized on a number of grounds by other academic researchers.⁷ Armstrong (1998) has also criticized the early-dominant Leicester University School approach of Dunning and Williams.

Using the anthropological approach, Armstrong (1998) focuses on the disorganized nature of Sheffield United's Blades' firm and the fluidity of group membership. People come to and go from the Blades, according to the needs of their lives at particular stages, and no-one is ever 'bound' to the Blades in any sense. People connected with the Blades acknowledge that hooliganism is an acquired taste and a profession at the edge of even hardcore fan support (Allan, 1989, p. 109). Armstrong (1998, p. 306) talks in

⁷ See, for example, Dunning, Murphy, and Waddington (2002).

terms of fluid 'post-modern' 'neo-tribes' and this terminology and its associated logic is taken up by Hughson (1997a, 1997b, 1999, 2000) in his ethnographic study of Sydney United's BBB.

Armstrong (1998) points out that firm allegiance is bounded and held in tight check. It is generally subordinated to ordinary relationships so that a Blades member would put to one side (or suppress) his hostility towards Sheffield Wednesday's 'Owls' hooligans when relating in the normal way to friends, family members and work colleagues. When Blades and Owls meet outside of match days the context is often ambiguous and people have to determine whether this is a 'football context' where fighting is justified or not. When groups of Blades or Owls invade each other's pubs on London Road or West Street on a Friday night, this is a football context whereas if Blades or Owls are socializing with women or with non-hooligan mates this is not a football context and so football-related violence is unacceptable.

Social class

In terms of the socio-economic background of English hooligans, Armstrong's view differs somewhat to that of the Leicester University School. Armstrong and Harris (1991), proponents of the anthropological approach, support the 'working class in general thesis' whereas Dunning (1994) and Dunning et al. (1991) argue that 'the core football hooligans come predominantly from the *rougher sections* of the working-class' (Dunning et al., cited in Astrinakas, 2002, p. 91, emphasis added). The Leicester University School's term 'core football hooligans' is relevant when discussing that School's 'phases of hooliganism' theory, which can be used to analyze the extent and speed of the diffusion of hooligan styles to Europe and beyond.

Degrees of organization (Armstrong and Hughson)

The early (proto-)firms of late 1960s and early 1970s England were, literally, neighbourhood gangs joined up together into very loose alliances on match days. The Mile End Mob, known for its famous 'Mile End' chant on train station platforms en route to Upton Park, fits into this proto-firm category (Pennant & Smith, 2007) as do the earlier versions of Portsmouth-based proto-firms prior to the 6.57 Crew. These proto-firms were generally more disorganized than the 'casual' firms of the 1980s which gave up working-class skin-head gear for the designer-wear 'casual' style of the Italian ultras (an interesting case of diffusion of fashion moving in the opposite direction from the usual trend). John O'Kane (2006) explains that Celtic's firm formed as a literal amalgamation of neighbourhood Glasgow gangs. Celtic's firm was formed to counter the earlier formation of other firms such as Aberdeen Soccer

Casuals (ASC). The behaviour of Aberdeen's firm in 'invading' Glasgow and causing mayhem and damage was seen by Celtic people as damaging the reputation and health of Glasgow and the pride of the Celtic club. The formation of Celtic Soccer Crew is consistent with Dunning's (1999) theory of firms being aimed at safeguarding the reputation and pride of a district.

Casual nature of group ties (Armstrong and Hughson)

Armstrong (1998, p. 266) emphasizes the casual nature of group ties and the recognition that a person was not morally bound to the firm in any way if he/she decided to give up football or hooliganism as part of a natural evolution within his/her own personal life. Some people might 'come out of retirement' for big matches against the Owls or if a confrontation came to them (Armstrong, 1998, p. 266). They would often continue to go to games and London Road Friday night pub sessions but sit with non-hooligan mates or sit with Blades, but not leave the pub to meet a challenge outside (Armstrong, 1998, p. 266). Generally, Hughson's (1997a, 1997b, 1999, 2000) account of the BBB supports this. He tells the humorous example of one Croatian-Australian hooligan with his girlfriend being ridiculed by the group for his love interest to the extent that over time he, and others in similar positions, disappeared to the fringes of the group or left it entirely. This hooligan was taunted by the Croatian word for 'slippers' which signifies domestic bliss and a certain married lifestyle. Key members of the BBB (and successor firms) at Sydney United and the MCF at Melbourne Knights believe that one's obviously displayed loyalty should be to the firm, to the soccer club, and to the Croatian community.

Guerilla patriotism of Polish ultras (Nosal, Kossakowski, and Woźniak)

Nosal, Kossakowski, and Woźniak (2021, p. 2051) write that 'there are certain symbols which divide the society: controversial figures, historical events which are difficult to assess, symbolic songs or slogans confusing for the public opinion also appear in the stadiums'. They give as an example the honour showed on the Polish terraces during the past decade to the Cursed Soldiers, members of Polish anticommunist guerilla forces formed in the last stages of World War Two, which were historically unsuccessful (at the time). Fans who revere such 'unusual' heroes are described by the authors as 'anti-establishment, victimised, ready-to-fight pro-national attitude — *guerilla patriotism*' (p. 1051, emphasis original). Later, they add the word 'apolitical' (p. 2061), which may be a step too far as anticommunism is a specific political position as is right-wing 'blood and soil' nationalism. They list characteristics of *guerilla patriotism* as follows: specific symbols, the feeling of being

marginalized, the sense of being scapegoated, internal enemy, anti-establishment attitudes, tactics, being beyond current politics (meaning the mainstream two-party system), fragmented picture, selective patriotism, and critical redefinition of official patriotism. There are obvious similarities here with the MCF at Melbourne Knights, with the exception that staunch Croatian nationalism and anticommunism have always permeated that club — from the boardroom, where the Croatia name and flag were unashamedly used, to the terraces and all the places in between. However, the stance of the club was opposed by supporters of the Yugoslav procommunist club Footscray JUST and by Anglo-Australians who perceived that northern hemisphere political troubles should be left behind in Europe.

Nosal, Kossakowski, and Woźniak (2021, p. 2061) call for more research into the topic of *guerilla patriotism*, so we hope to be part of a new research area here. A contrast must be made though between left-wing fans of Bohemians Praha 1905, Celtic, and St Pauli, and right-wing fans of other clubs, although Celtic at least have a firm concept of a unified Irish nation in mind, which is a form of nationalism. These authors give the example of some Celtic fans in Glasgow singing IRA songs or adding on shouted sections ‘and the IRA’ and ‘fuck the Queen and the UDA’ to the Celtic song ‘Willie Maley’, which is purely about football. A young man informed me in a Paisley (nine miles west of Glasgow) Irish pub last week that ‘80% of Celtic fans don’t sing add-ons’ and he whistled to rebel songs (but sang along to ‘Streets of New York’, a non-rebel, non-sectarian song). There are similarities and differences here — the IRA are or were a left-wing Republican group rather than right-wing. The young fan is of the type of new fans, seen at Celtic, Rangers, Hearts and Hibernian, who want to be seen as taking the moral high ground by eschewing any expressed identification with paramilitary groups.

Only the IRA’s violence is now deemed unacceptable by many, not their political stance. To illustrate this point, the former political wing of the Provisional IRA, Sinn Féin, won the Northern Ireland election this year (2022), ironically enough, while Rangers’ fans were over in Seville at the Europa League final. These rebel songs and the songs in Poland may be a tribute to those who died for the cause, which might include near or distant relatives; as well as a *reenactment* of a time of individual and community trauma and struggle as a way to heal from the events and to both distance oneself from the events (placing them inside inverted commas, as different from real-life) and show commitment to the cause. The IRA’s agenda no longer literally exists, as paramilitary groups laid down their arms in the Peace Process, so there is both a separateness and a closeness to the events and beliefs recalled in songs.

RESEARCH APPROACH

Late in 2009 or early in 2010, I decided to research the topic of the cancellation of the NSL, the establishment of the A-League, and the marginalization of the 'ethnic' clubs under Frank Lowy's FFA regime. I sent an email to each one of the Sydney and Melbourne-based, ex-NSL 'ethnic' clubs, asking them for an interview for my research project. Only one replied, Melbourne Knights, and so I headed to Melbourne and interviewed Knights' president, Andjelko 'Ange' Cimera, on 16 February 2010. Later, on 11 January 2011, I returned to Knights' Stadium and interviewed Melinda Cimera, Club Secretary and Ange's daughter; and three MCF leaders, Pave Jusup (then twenty-two), Kova (then twenty-six), and Sime (then twenty-two). The interview with Ange Cimera lasted 100 minutes, the interview with Melinda lasted 90 minutes, and the interview with the MCF leaders lasted 120 minutes. The first two interviews took place in the club office while the last took place in the Batcave social club at Knights' Stadium.

I stood with fifty or sixty MCF members on the eastern terraces for four home matches during the 2010 and 2011 seasons, including a 'friendly' against Sydney United and a regular game versus Springvale White Eagles. Attending these games gave me exposure to the dominant practices and discourses of supporters, including the MCF.

All interviewees were offered anonymity, but only 'Kova' and 'Sime' preferred to be referred to only by their nicknames. All other interviewees requested that their full names be used or indicated that they did not want or need anonymity. Tape-recording was not used, according to interviewees' preferences. Interviews were conducted in English language.

As with Gary James' (2020) research on Manchester City Women's Team, no restrictions were placed upon me as to what could or could not be discussed or written about. Interviewees felt strongly that they had nothing to lose by total honesty since they had no faith that the FFA would reverse its longstanding intransigence towards the 'ethnic' clubs. However, one positive move has been the introduction of an FA Cup-styled FFA Cup, which does allow for second-tier clubs to play against top-tier opposition in the occasional cup contest.

FINDINGS

Croatian-Australian identity (the transition from 'Croatia' to 'Knights')

For Knights' president, Ange Cimera, the 'Croatia' name was needed back when there was no independent Croatia in Europe, but, at the present time, the name is not crucial because people in soccer regard 'Knights' as synon-

ymous with 'Croatian community'.⁸ The club has always been for those who self-identify as Croatian, rather than Yugoslav, but welcomes supporters of both Dinamo Zagreb and Hajduk Split. Melinda Cimera, Club Secretary, explained to me how one club committeeman had suggested that the club adopt the moniker 'Reds', but younger committee members refused because of the procommunist associations of the word.⁹ Later, the club became 'the Knights', which is an acronym for *Klub Nogometa i Gdje Hrvati Takmice Srcem* (meaning: football club and where Croats battle with their heart) (Gorman, 2014). So 'Knights' is a carefully and skilfully-coded word, and is not as generic a moniker as it might seem to the uninitiated. This coding explains the name's attraction to supporters.

Melbourne Knights still sits at the apex of Croatian sporting clubs in Melbourne, mainly due to the fact that it was a successful performer in the NSL for a number of years and was the first club of Mark Viduka. However, other Croatian clubs, such as St Albans Saints SC and Dandenong City SC, are beginning to throw their weight around and question whether Melbourne Knights still deserves to stay unquestioned at the top of the imaginary pyramid.¹⁰ The younger generation has no, or very few, personal memories of the Knights' NSL triumphs, and the club has not been a stellar performer in either the FFA Cup or the National Premier League Victoria (NPLV) (formerly VPL). The traditional hierarchy of the Croatian-backed clubs has become blurry now that Dandenong City also competes in the NPLV. At the time of our 2011 interview, and, again, in the 2022 season, St Albans Saints was also in the NPLV.

Discrimination

When the researcher asked Ange Cimera for his comments on the cancellation of the NSL and the beginning of the A-League, he answered as follows:

Ange Cimera: *Look, as far as the end of the NSL is concerned, it was disappointing in the way they did it. With the Crawford Report, we knew what was coming, we suffered, we didn't play in any competition for over a year; we were out of soccer for fourteen months.*

I have no problems with what they were trying to do, but the way they did it was not fair to clubs that have been there fifty years or so.

⁸ Source: Ange Cimera, interview with author, February 16, 2010, Melbourne, Victoria, notes in possession of author.

⁹ Source: Melinda Cimera, interview with author, January 11, 2011, Melbourne, Victoria, notes in possession of author.

¹⁰ Source: Pave, interview.

[Frank] Lowy gets a lot of credit for destroying the clubs. He should get a lot of credit for destroying the clubs. ... He's the man of the time; everyone kisses his ass, but he destroyed every club that meant something to our soccer community, not only here but in Sydney as well.

The depth of negative feeling, which exclusion from the A-League generated at Melbourne Knights, can be seen clearly by Cimera's further comments (below) that 'they need to stop ethnic cleansing'.¹¹ 'They' here refers to the soccer regulatory body, but 'mainstream' fans that supported the regulator's actions would be caught up as a guilty party by association:

Researcher: *What are your goals for the Knights?*

Ange Cimera: *We just want to stabilize the club; we have a young team now. We will survive; we have our core of supporters. We own our own ground and facilities; no-one can force us to do anything. Thirty or forty years later we will still be the Knights backed by the Croatian community, but second, third or fourth generation. Do we want to join the A-League? No, not the way it is set up now. If Marconi, Sydney United, us and South [Melbourne] could get promoted and relegated, then yes. We would need three or four leagues with promotion and relegation. A small club needs to have a goal — to be able to get promoted to the A-League. At the moment we just want to survive until they stop ethnic cleansing.*

The term 'ethnic cleansing' was used twice by Cimera, at around the 42nd and 96th minutes, so it was not a slip of the tongue. Although some people might regard the term as inappropriate here, it is correct to say (1) that the 'ethnic' clubs have been 'cleansed' from Australia's top-tier; and (2) one reason is ethnicity. The MCF leaders express their interpretation of the 2003-05 events as 'the Poms taking over the game'. They simply chose to perceive the issue as the Anglos gaining ground, in an intergroup tussle of political wills, reversing the coups achieved by the rebel 'ethnic' clubs in the late 1950s and early 1960s. The MCF leaders see no normative or ethical basis behind the creation of the A-League, and regard all of the arguments backing its creation as pure ideology designed to further vested interests. Kova says: 'We are just like Liverpool — they are living on their former glories just like us.'¹² This comment obviously was made years prior to Liverpool's 2019/20 English Premier League title. Pave added: 'Why should

¹¹ Source: Ange Cimera, interview.

¹² Source: Kova, interview.

we not be in the top division? We are the club of Mark Viduka.’¹³ Ange Cimera compared the club to Leeds United and Luton Town, arguing that, despite falling down the divisions, they still keep their names and identity: ‘Leeds United may have dropped down two divisions, but they are still Leeds United — they have still got the name, Luton Town also’.¹⁴ But Mr Cimera also points out that, when clubs fall down the divisions in England, they are not treated as insignificant pariahs or disrespected: ‘In England you don’t get wiped clean, [with people] saying ‘you don’t exist anymore, we only want the A-League’’.¹⁵ Former Soccer Australia Chairman David Hill made the following comments a few years prior to the reconstruction: ‘I have a problem with the ethnic clubs in Melbourne and Sydney and in particular with the two Croatian clubs and the League would be better off without them.’¹⁶ Hill introduced ‘non-ethnic’ ‘mainstream’ clubs Northern Spirit and Perth Glory into the NSL, but it was only Frank Lowy who would later remove all ‘ethnic’ clubs and start a new league.¹⁷

As Melinda Cimera told me, it was the ‘ground zero’ or ‘scorched earth’ ideology, which dominated discourses within the sport in the 2003-05 period, that were the most hurtful and offensive — the notion that the game had to be saved by gallant ‘white knights’ (literally they were white), Prime Minister John Howard and FFA chairman Frank Lowy.¹⁸ The people at Melbourne Knights saw the ideology as pure institutionalized racism and discrimination. The ‘ground zero’ ideology presented the NSL as corrupted by continental European ‘feudal-style’ leaders, such as Tony Labbozetta of Marconi-Fairfield, and it utilized racial stereotypes of secretive Southern European mafia-types, at odds with Anglo-Australian values. These discourses and stereotypes were accepted by the majority of people within the sport; and even those that found them distasteful and unfair kept quiet as they believed that the short-term upheaval and hurt feelings would, in utilitarian terms, be for the greater good of all. Very few academics spoke out to condemn the prevailing winds of discourse back then.

¹³ Source: Pave, interview.

¹⁴ Source: Ange Cimera, interview.

¹⁵ Source: Ange Cimera, interview.

¹⁶ Source: Cited in Croatia Sydney Soccer Football Club Limited v Soccer Australia Limited, No. 3525/97, unreported 23 September 1997 (Einstein J) at 71, cited in Nimac, Dušević, Lozina, and Nimac (2008, p. 202)

¹⁷ See Hay and McDonald (2007, p. 300) for a good introduction to Northern Spirit and Perth Glory.

¹⁸ Source: Melinda Cimera, interview.

Ange Cimera raised another point of disagreement between A-League and Melbourne Knights. If a Premier League player transfers to an A-League club, the maximum transfer fee is capped at \$10,000 (\$3,000 until recently), which is insufficient compensation for the effort and money involved in nurturing a player through the junior underage teams.¹⁹ As James and Walsh (2018) argue, this is a form of surplus-value expropriation by A-League clubs, at the expense of Premier League clubs. If the player later goes overseas, some money should find its way back to his original Premier League club. Two examples here will suffice. Mate Dugandžić was put on a free transfer to A-League's Melbourne Victory from Melbourne Knights in 2009, after the Knights had spent \$30,000 on him as a junior, including sums paid for him to spend time in the Under-19s system at Dinamo Zagreb.²⁰ (Why transfer him for free? Because he deserved the right to play at the highest level, and \$3,000 is negligible anyway.) Another Knights' junior, Danny Tiatto, after playing for Manchester City and Leicester, switched to A-League club Brisbane Roar in 2007. The Knights received nothing for him either. By contrast, in the NSL-era, Tim Cahill was sold by Sydney Olympic to Feyenoord for £1.62 million.

The 'ground zero' ideology was a response to how some Anglos felt alienated by the predominance of 'ethnic' clubs in the NSL. For example, how would an Anglo-Australian (or an African-Australian) living in Adelaide choose a team when the only NSL clubs in Adelaide were Adelaide City (Italian) and West Adelaide (Greek) (James, Tolliday, & Walsh, 2011)? The A-League was designed to solve this particular dilemma in a once-and-for-all, top-down manner (James, Tolliday, & Walsh, 2011, p. 115; James & Walsh, 2018, p. 435). Although there was community consultation (James, Tolliday, & Walsh, 2011, p. 115), only voices which supported the A-League and the 'ground zero' ideology were heeded. In that new world of Modern Football (the A-League was marketed as 'Modern Football', with the implication being that 'Old Soccer' was ethnic, violent and corrupt), tradition and prior achievements counted for nothing. The hypocrisy of the system was evident when Scotland's Celtic FC aka Glasgow Celtic played friendly pre-season matches against A-League clubs in Australia in 2009 and 2011. A moment's reflection would have led one to conclude that, had Celtic been based in Australia, it would have been denied A-League admission due to its 'ethnic' name, colours and ideology. When I asked Ange Cimera whether the

¹⁹ Source: Ange Cimera, interview; Gorman (2015).

²⁰ Source: Ange Cimera, interview.

Knights would ever make an A-League bid, he responded in the negative.²¹ The precondition, from his viewpoint, would have to be a system of three or four divisions, all operating on a national basis and with promotion-and-relegation. Cimera is still waiting for the day when ‘they stop ethnic cleansing’. Despite Cimera’s comments to me, in 2010, it is likely that Knights would want to join any new national second-division.

A humorous and cynical interaction between Pave and Kova occurred during our interview as the casual atmosphere of the empty Batcave social club on a quiet weekday began to take hold. Wrestling with the White Australia Policy, and its ideological groundings, which reified whiteness, the exchange reveals their own personal struggles living in modern-day Melbourne plus an awareness of what the club’s founders had experienced in even harsher times:

Kova: For a multi-cultural country it [Australia] is still very racist.

Pave: It is an undercurrent; you have to understand what the double-speak is to understand what they are really doing. When the Socceroos play there are [Anglo-Australian] people behind it but there is tension. There is still an ‘us-and-them’ mentality but it’s not out in the open. We never said [at Knights] that ‘everyone’s welcome’ but we also never check at the gate if you are Croatian or not. We are not holding meetings here in Croatian are we?

Kova: It comes back to the White Australia Policy; they are white, we are olive.

Pave: But we came in under the White Australia Policy.

Kova: They wanted people with the big tits really [laughs]. It’s like David and Goliath but we don’t have a Jewish name [all laugh].²²

Kova’s barbed comment ‘they are white, we are olive’ shows the ‘us-and-them’ mentality which has developed, on both sides of the divide. Kova mentions ‘we are olive’ as a literal physical distinction to the prized ‘white’ classification, and he appears to portrays it as both the ideology of the Anglo-Australians, as well as an obvious trite point about skin colour. Pave brings up the ironic and contradictory fact that it was the expansion and modification of the White Australia Policy, away from its earlier perceived purity, when ‘white’ meant English, Scots, Irish, Western Europeans and Northern Europeans only, that let the Croatians arrive in the country. The

²¹ Source: Ange Cimera, interview.

²² Source: Pave and Kova, interview.

name was kept, but the colour criteria appeared broader, and the only way that the two interviewees can resolve this contradiction on-the-spot, while maintaining their masculine style of humour, is to refer to 'big tits' being in demand. This keeps up the narrative of difference, while making the government officials of the day appear lascivious. An unnecessary reference to Jews adds a final touch of extra masculine humour to Kova's rejoinder.

Was there 'reverse discrimination' against Anglo-Australians at the 'ethnic' clubs? Perceptions here differ. But Pave is quick to point out two things. In his words, 'we are not holding meetings here in Croatian, are we?'²³ Secondly, 'we never check at the gate if you are Croatian or not.'²⁴ These two quotes, taken together, suggest that a non-Croatian person would not be excluded, or feel excluded, from meetings, the grandstand or the terraces for reasons of language or ethnicity. The 'inner sanctum' of the directors' lounge may or may not be closed off, but directors' lounges generally, and across all industries, are rarely beacons of enlightenment and inclusion, especially regarding women and minorities.

The 'ethnic' clubs are widely credited with bringing European ultras culture to Australia (Hughson, 1999, p. 21), and there are connections between MCF and the 'real' Bad Blue Boys of Dinamo Zagreb. The old ultras group, the Knights Army (now defunct), had 150 paid-up members (James, Tolliday, & Walsh, 2011, p. 117). It disbanded at the end of the second-last NSL season, 2002-03. By contrast, the MCF, formed around 2006-07, has 15 to 30 core members, swelling up to 150 at big games. There has always been 'the core, the same seven or eight blokes there from the start'.²⁵ Pave told me the story of a regular MCF member who stood with the group for two years every match-day before it was realized that he was not ethnically Croat. Because most of the young MCF people have Australian accents, this story is inherently plausible. He had been nicknamed 'West Ham' because he always wore a West Ham United replica shirt at matches. Of course, he was still fully welcome to stand with the MCF after his ethnicity was 'exposed'. He had never pretended to be anything other than a supporter.

CONCLUSION

There are two separate issues here. On the one hand, as covered in the previous section, the two Croatian clubs have suffered long-term and inexcusable discrimination by being effectively banned from the A-League. The NSL

²³ Source: Pave, interview.

²⁴ Source: Pave, interview.

²⁵ Source: Pave, interview.

memories are disappearing further into the past. On the other hand, the two clubs continue to operate as the sporting arms of their respective Croatian social clubs. They are key immigrant social organizations, vital for building bonding and bridging social capital. However, these two issues are linked in practice. By no longer being *national-league* clubs, other Croatian clubs wonder why the Melbourne Knights and Sydney United should remain hegemonic and at the top of the hierarchies in their respective cities.

The singing of the word 'Ustaše' (a fascist organization formed by Pavelić) on the terraces, after a goal, is not so easy to interpret. (On the other hand, the word *ustanik* (plural: *ustanici*) simply means insurgent or rebel.) Like 'Old Firm' (Celtic-versus-Rangers) songs, this 'song' seems to be a rhetorical reenactment of past identities and struggles, a link back to a time (in Australia) when life was much more vulnerable and precarious due to the hegemony of the communist regime (and its presence in Australia) and the traumas associated with life in a new land where racialized discourses of all types were prevalent and emasculating.

Following Nosal, Kossakowski and Woźniak (2021), *guerrilla patriotism* inspired and united the Knights Army and MCF as they waged continual metaphorical war on two fronts: against the procommunists and the Serbs, and against the controlling regulatory body of Australian soccer. The political position of Melbourne Knights and Sydney United is complex in practice though — apparently right-wing in terms of their staunch anticommunism and Croatian nationalism, but MCF members often wear merchandise of both left-wing Celtic and the militant left-wing Construction, Forestry, Maritime, Mining and Energy Union (CFFMEU), which at one time had an advertising sign at a prominent position at Sydney United's Edensor Park. The Celtic aspects are due to the Catholic roots and Viduka, while the CFFMEU merchandise may be due to working-class, masculine identities and one link or affirmation to the *local* which they willingly make. The complex identity of MCF fandom, as suggested by these various, apparently contradictory loyalties, thus mirrors comments by Nosal, Kossakowski, and Woźniak (2021).

Nosal, Kossakowski, and Woźniak (2021, p. 2059) write that 'it is hard to imagine that historical figures of a different kind could serve as role models'. What are we to make of the support for Tito at Footscray JUST and Spearwood Dalmatinac? Firstly, they were clubs which represented the communist regime and its supporters. For them, for that era, they were establishment, not anti-establishment, clubs. JUST disbanded in 1990, its purpose served. I do not know whether JUST had ultras, and it is unlikely that Dalmatinac did. Although communist guerrillas can be seen as warriors, such

as in their retreat to the forests during World War Two, their prime image is as a ruling regime. This does not inspire idolization from ultras types.

Lastly, I accept that water has passed under the bridge, but the present author, and many others, will continue to push for a national second-division, with promotion-and-relegation to and from the A-League, so as to provide tier-two clubs with a pathway to the top-tier. It could be that the new 'diversity and inclusion' culture will work in favour of the 'ethnic' clubs, since, in this day and age, all identities are viewed as acceptable and worth promoting. It is very interesting that these clubs, which were seen as politically incorrect, should now find that the wheel has turned 180-degrees. In the present environment, the new 'diversity and inclusion' culture may be something which can be used to advance their positions. To quote a sub-heading in one of Hughson's articles, the time might be right to 'seize the multicultural moment'.

References

- Adair, Daryl. (2009). Australian sport history: From the founding years to today. *Sport in History*, 29(3), 405-436.
- Adair, Daryl, & Vamplew, Wray. (1997). *Sport in Australian history*. Oxford: Oxford University Press.
- Allan, Jay. (1989), *Bloody casuals: Diary of a football hooligan*. Elton: Famedram Publishers.
- Armstrong, Gary. (1998), *Football hooligans: Knowing the score* (paperback edition). Oxford: Berg.
- Armstrong, G., & Harris, R. (1991). Football hooliganism: Theory and evidence. *Sociological Review*, 39(3), 427-458.
- Astrinakis, A.E. (2002). Subcultures of hard-core fans in West Attica: An analysis of some central research findings, in E. Dunning, P. Murphy, I. Waddington, & A.E. Astrinakis (Eds.), *Fighting fans: Football hooliganism as a world phenomenon*. Dublin: University College Press.
- Blaxland, John, & Crawley, Rhys. (2016). *The secret cold war: The official history of ASIO*. Sydney: Allen & Unwin.
- Brawley, Sean, & Radcliffe, Matthew. (2009). 'Sport was the centre of my memories': The performance of sport in Australia's Asian garrisons. *Sport in History*, 40(1), 28-55.
- Calwell, Arthur. (1946, November 22). Ministerial statement, *Commonwealth parliamentary debates*.
- Carniel, Jessica. (2009). Sheilas, wogs and metrosexuals: Masculinity, ethnicity and Australian soccer. *Soccer & Society*, 10(1), 73-83.

- Carrington, Ben, & McDonald, Ian. (2001). Introduction: 'Race', sport and British society, in Ben Carrington, & Ian McDonald (Eds.), *'Race', sport and British society*. London, Routledge.
- Christian, Mark. (2011). Mixing up the game, in Daniel Burdsey (Ed.), *Race, ethnicity and football: Persisting debates and emergent issues*. New York: Routledge.
- Dimeo, Paul, & Finn, Gerry. (2011). Racism, national identity and Scottish football, in Ben Carrington, & Ian McDonald (Eds.), *'Race', sport and British society*. London, Routledge.
- Dunning, Eric. (1994). The social roots of football hooliganism: A reply to the critics of the 'Leicester School', in R. Giulianotti, M. Bonney, & M. Hepworth (Eds.), *Football violence and social identity* (pp. 128-157). London and New York: Routledge.
- Dunning, Eric. (1999). *Sport matters: Sociological studies of sport, violence and civilisation*. London and New York: Routledge.
- Dunning, E., Murphy, P., & Waddington, I. (1991). Anthropological versus sociological approaches to the study of football hooliganism: Some critical notes. *Sociological Review*, 39(3), 459-478.
- Dunning, E., Murphy, P., & Waddington, I. (2002). Towards a sociological understanding of football hooliganism as a world phenomenon, in E. Dunning, P. Murphy, I. Waddington, & A.E. Astrinakis (Eds.), *Fighting fans: Football hooliganism as a world phenomenon* (pp. 1-22). Dublin: University College Press.
- Finn, Gerry P.T. (1991a). Racism, religion and social prejudice: Irish Catholic clubs, soccer and Scottish society — II Social identities and conspiracy theories. *The International Journal of the History of Sport*, 8(3), 370-397.
- Finn, Gerry P.T. (1991b). Racism, religion and social prejudice: Irish Catholic clubs, soccer and Scottish society — I The historical roots of prejudice. *The International Journal of the History of Sport*, 8(1), 72-95.
- Gorman, Joe. (2014, August 25). The joy of six: Australian football club name changes, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/sport> (accessed December 21, 2020).
- Gorman, Joe. (2015, June 19). Former Socceroo captain Mark Viduka will never forget his roots, *The Sydney Morning Herald*, <https://www.smh.com.au/sport/soccer/> (accessed December 11, 2020).
- Hay, Roy. (1994). British football, wogball or the world game? Towards a social history of Victorian soccer, in J. O'Hara (Ed.), *Ethnicity and soccer in Australia*. Macarthur: University of Western Sydney.
- Hay, Roy. (1998). Croatia: Community, conflict and culture: The role of soccer clubs in migrant identity. *Immigrants & Minorities*, 17(1), 49-66.
- Hay, Roy. (2001). 'Those bloody Croatians': Croatian soccer teams, ethnicity and violence in Australia, 1950—99, in Gary Armstrong, & Richard Giulianotti (Eds.), *Fear and loathing in World football*. Oxford: Berg.

- Hay, Roy. (2006). 'Our wicked foreign game': Why has association football (soccer) not become the main code of football in Australia? *Soccer & Society*, 7(2-3), 165-186.
- Hay, Roy, & McDonald, Heath. (2007). A victory for the fans? Melbourne's new football club in recent historical perspective. *Soccer & Society*, 8(2-3), 298-315.
- Hobbs, D., & Robins, D. (1991). The boy done good: Football violence, changes and continuities. *Sociological Review*, 39(3), 551-559.
- Hughson, John. (1997a). Football, folk dancing and fascism: Diversity and difference in multicultural Australia. *Australian & New Zealand Journal of Sociology*, 33(2), 167-186.
- Hughson, John. (1997b). The Bad Blue Boys and the 'magical recovery' of John Clarke, in Gary Armstrong, & Richard Giulianotti (Eds.), *Entering the field: New perspectives on world football* (Chapter 12, pp. 239-259). London and New York: Berg.
- Hughson, John. (1999). A tale of two tribes: Expressive fandom in Australian soccer's A-League. *Culture, Sport, Society*, 2(3), 10-30.
- Hughson, John. (2000). The boys are back in town: Soccer support and the social reproduction of masculinity. *Journal of Sport and Social Issues*, 24(1), 8-23.
- James, Gary. (2020). Establishing women in sports history: Manchester City Football Club. *Sport in History*, 40(4), 434-455.
- James, Kieran, Tolliday, Chris, & Walsh, Rex. (2011). 'Where to now, Melbourne Croatia?': Football Federation Australia's use of accounting numbers to institute exclusion upon ethnic clubs. *Asian Review of Accounting*, 19(2), 112-124.
- James, Kieran, & Walsh, Rex. (2018). The expropriation of goodwill and migrant labour in the transition to Australian football's A-League. *International Journal of Sport Management and Marketing*, 18(5), 430-452.
- Kreider, Richard. (1996). *A soccer century: A chronicle of Western Australian soccer from 1896 to 1996*. Leederville: SportsWest Media.
- McDonald, Hamish. (2012). *Framed*. Sydney: Fairfax.
- Mignon, P. (2002). Another side to French exceptionalism: Football without hooligans? in E. Dunning, P. Murphy, I. Waddington, & A.E. Astrinakis (Eds.), *Fighting fans: Football hooliganism as a world phenomenon* (pp. 62-74). Dublin: University College Press.
- Mosely, Philip. (1994). Balkan politics in Australian soccer, in J. O'Hara (Ed.), *Ethnicity and soccer in Australia*. Macarthur: University of Western Sydney.
- Murray, Bill. (1984). *The Old Firm: Sectarianism, sport and society in Scotland*. Edinburgh: John Donald.
- Nagel, Caroline R., & Staeheli Lynn A. (2008). Integration and the negotiation of 'here' and 'there': The case of Britain Arab activists. *Social and Cultural Geography*, 9(4), 415-430.
- Nosal, P., Kossakowski, R., & Woźniak, W. (2021). *Guerrilla patriotism* and mnemonic wars: Cursed soldiers as role models for football fans in Poland. *Sport in Society*, 24(11), 2050-2065.

- Nimac, L., Dušević, Š., Lozina, L., & Nimac, T. (2008). *More than the Game: 50 years of Sydney United*. Edensor Park: Sydney United Football Club.
- O'Kane, J. (2006). *Celtic Soccer Crew: What the hell do we care?* London: Pennant Books.
- Partridge, P.H. (1955). Depression and war, 1929-50, in Gordon Greenwood (Ed.), *Australia: A social and political history*. Sydney: Angus and Robertson.
- Peake, Robin. (2011). The world game downunder. *Sport in History*, 31(4), 516-518.
- Pennant, Cass, & Smith, Micky. (2007). *Want some aggro? The true story of West Ham's first gov'nors* (paperback edition). London: John Blake Publishing.
- Roversi, A., & Balestri, C. (2002). Italian ultras today: Change or decline? in E. Dunning, P. Murphy, I. Waddington, & A.E. Astrinakis (Eds.), *Fighting fans: Football hooliganism as a world phenomenon* (pp. 131-142). Dublin: University College Press.
- Skinner, James, Zakus, Dwight H., & Edwards, Allan. (2008). Coming in from the margins: Ethnicity, community support and the rebranding of Australian soccer. *Soccer & Society*, 9(3), 394-404.
- Stewart, Bob. (1986). Sport as big business, in Geoffrey Lawrence, and David Rowe (Eds.), *Power play: The commercialisation of Australian sport*. Sydney: Hale & Remonger.
- Tanner, Marcus. (2019). *Croatia: A history from the Middle Ages to the present day* (4th edition with new preface by the author). New Haven, CT: Yale University Press.
- Taylor, Matthew. (2010). Football's engineers? British football coaches, migration and intercultural transfer, c.1910-c.1950s. *Sport in History*, 30(1), 138-163.
- Warren, Johnny, Harper, Andy, & Whittington, Josh. (2003). *Sheilas, wogs and poofters: An incomplete biography of Johnny Warren and soccer in Australia*. North Sydney: Random House.
- Young, J. (1971). *The drugtakers: The social meaning of drug use*. London: McGibbon-Kee.

Poslijeratna komunistička represija i križari na hercegovačkom prostoru: djelovanje skupine Ivana Milasa na području Čapljine i Čitluka

Blanka MATKOVIĆ

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. 2. 2023.
UDK 323.22(497.6Čapljina)"1945/1946"
323.22(497.6Čitluk)"1945/1946"
doi:10.5559/pi.18.33.02

Već u prvim mjesecima nakon uspostave komunističke vlasti pojavljuju se oblici organiziranog protukomunističkog otpora, a istovremeno jačaju represalije nad lokalnim stanovništvom, koje je na pojedinim područjima velikim dijelom u hrani, materijalu i informacijama podržavalo protukomunističku gerilu. Posebno je aktivno bilo pogranično područje između Dalmacije i zapadne Hercegovine, gdje su se križarske skupine održale najdulje i gdje su zahvaljujući konfiguraciji terena i homogenu stanovništvu, veoma često prelazile s jednoga područja na drugo. Ovo je znatno otežavalo djelovanje jugoslavenskih vlasti, UDBA-e i KNOJ-a. Pojedine križarske skupine djelovale su na širokom prostoru od Metkovića do Mostara zbog čega je i Narodna milicija iz Metkovića bila prisiljena djelovati s obje strane granice. Posljednja neretvanska skupina križara i »jataka« likvidirana je u rujnu 1946., kada je uhićen njezin vođa Ivan Milas iz Čapljine, a ostali križari i jataci ubijeni su ili osuđeni. Pojedine okolnosti Milasova djelovanja na metkovskom području ostaju obavijene velom tajne, no u ovome će radu naglasak biti na njegovu djelovanju na hercegovačkom terenu u razdoblju od srpnja 1945. do srpnja 1946. U tom razdoblju Milas će uspostaviti niz kontakata sa širokobriješkim križarima, ali i prebilovačkim četnicima te će osnovati vlastitu križarsku skupinu, koja će se uglavnom kretati na području Čapljine i Čitluka.

Cljučne riječi: protukomunistički otpor, Hercegovina, križari, škripari, Ivan Milas

UVOD

Tijekom Drugoga svjetskog rata i u prvim godinama poraća stanovništvo svih hrvatskih krajeva bilo je izloženo različitim oblicima komunističke represije koja je vrhunac dosegla između jeseni 1944. i ljeta 1945. godine. U tom razdoblju masovni zločini događali su se u hrvatskim selima i gradovima koje su zauzeli partizani, a poslije i na križnim putevima od austrijske granice do Makedonije. O razmjerima zločina govori podatak da je u bivšoj

Jugoslaviji stradalo najmanje 200.000 Hrvata, od čega oko 64.000 u Bosni i Hercegovini, i to ponajviše krajem i po završetku Drugoga svjetskog rata.¹ Represija je nastavljena i u dolazećim godinama prema svima onima koji su iz bilo kojega razloga doživljavani kao »narodni neprijatelji«, bilo da su direktno sudjelovali u otporu novoj vlasti ili su rodbinski bili povezani s nestalima, likvidiranim i progonjenima.

Osim iseljeničke literature koja se mahom temeljila na svjedočanstvima preživjelih i čiji autori nisu imali pristup arhivskim dokumentima jugoslavenske provenijencije, spomenuti su događaji desetljećima bili obavijeni tajnom, a njihova znanstvena istraživanja onemogućena. Ovo se također odnosi na djelovanje križarskih skupina i drugih oblika protukomunističkog otpora. Takvi će pokušaji vojnog otpora uglavnom prestati tek šest godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata zarobljavanjem duvanjskoga križara Mirka Kapulice 1950. godine te uhićenjem imotskoga križara i nekadašnjega pripadnika Kapuličine križarske skupine Nedjeljka Piplice 1951. godine. Prema podacima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), nakon završetka rata na prostoru Bosne i Hercegovine zadržalo se oko 16.000 pripadnika poraženih vojnih formacija, uključujući 6.000 ustaša.² Na zasjedanju Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 28. ožujka 1947. Aleksandar Ranković izvijestio je da se u razdoblju od 1. ožujka 1946. do 1. ožujka 1947. predalo 1.179 gerilaca, a ubijeno ih je ili zarobljeno 3.467.³ Na prostoru FNRJ 1. ožujka 1947. nalazilo se još 1.758 gerilaca, od čega 643 u BiH i 337 u Hrvatskoj, no do kraja 1948. taj će broj znatno pasti.⁴ Iz dokumenata Uprave državne bezbednosti (UDBA-e) za NR BiH doznaje se i to da je od 1945. do 1. svibnja 1959. na tom prostoru ubijeno 5.098 gerilaca, među kojima i 1.914 ustaša, a osuđena su 2.452 gerilaca, od kojih 1.228 ustaša te 12.861 pomagač, odnosno »jatak«.⁵ Osim bivših pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS), odbjeglih logoraša i dezertera, pred novim su se vlastima skrivali i oni koji su se odmetnuli iz straha od uhiće-

¹ IVICA LUČIĆ, »Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.«, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2010., str. 632-633. Opširnije o problematici ratnih gubitaka vidjeti: BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo, 1990. VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. KAZIMIR KATALINIĆ, *Argumenti: NDH; BiH, Bleiburg i genocid*, Časopis »Republika Hrvatska«, Buenos Aires — Zagreb, 1993.

² I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 635.

³ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 635.

⁴ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 635.

⁵ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 636.

nja,⁶ a u sjevernim hrvatskim predjelima i pristaše Hrvatske seljačke stranke (HSS).⁷ Na primjer, Andrija Jurković iz Studenaca na suđenju izjavio je da se odmetnuo jer se bojavao da će ga ubiti vojnici Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) koji su od njega tražili da im pokaže put do Hardomilja. Divizijski vojni sud ga je osudio na 15 godina zatvora s prinudnim radom i gubitak političkih i građanskih prava jer se 10. prosinca 1945. pridružio Milasovoj skupini, koja se sastojala od 9 do 15 članova. Jurković je jedno vrijeme bio u grupi s Ferdom Čerkezom i Markom Soldom.⁸

Uspostavom neovisne hrvatske države i demokratskih sloboda, arhivski su izvori postali dostupniji, no skroman broj sačuvanih dokumenata još uvijek je izazov u istraživanju ove problematike. Naime, hrvatskim arhivima je više puta predavano arhivsko gradivo, koje sadržava vrijedne podatke, no čak i površnim uvidom u spomenute dokumente s lakoćom se može zaključiti da su izrazito fragmentarni te očito izdvajani iz većih cjelina, koje su se nekoć čuvale na drugim mjestima. Ovo drastično otežava rekonstrukciju djelovanja pojedinih križarskih skupina, osobito onih koje su usko surađivale s križarskim skupinama na području Bosne i Hercegovine ili su djelovale s obje strane granice, a o kojima je u hrvatskim arhivima sačuvana vrlo skromna količina izvora.

KRIŽARSKÉ SKUPINE U POGRANIČNOM PODRUČJU DALMACIJE I ZAPADNE HERCEGOVINE

Kako je prethodno istaknuto na primjerima Mirka Kapulice i Nedjeljka Piplice, križarske su se skupine najdulje održale na graničnom prostoru Dalmacije i Hercegovine. Radelić ističe da je upravo Dalmacija prednjačila u prelazanju bosansko-hercegovačkih križara na hrvatski teritorij.⁹ Poteškoća za komunističke vlasti u identificiranju, lociranju i hvatanju križara bili su: konfiguracija terena, nacionalna struktura, odnosno povezanost Hrvata u Dalmaciji s onima u Hercegovini te lakša prohodnost republičkih granica koja je omogućavala prelazak križara iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku i obratno.¹⁰ O značenju konfiguracije i povezanosti dalmatinskog i hercegovačkog

⁶ ZDENKO RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, Alfa — Hrvatski institut za povijest, Zagreb., 2011., str. 212.

⁷ https://www.tomislavjonjic.iz.hr/knjige_otpor.pdf — TOMISLAV JONJIĆ, *Organizirani otpor jugoslavenskom komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.—1953.*, str. 7-8 (15. 11. 2022.).

⁸ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 644.

⁹ Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, str. 460.

¹⁰ *Isto*, str. 460.

prostora u odnosu prema djelovanju križarskih grupa svjedoči i elaborat Službe državne sigurnosti (SDS) pod naslovom »Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska«. ¹¹ U njemu se navodi da »s obzirom da područje današnjeg makarskog kotara najvećim svojim dijelom graniči s Bosnom i Hercegovinom, to u eri banditizma banditima nije predstavljalo poteškoću povremeno boraviti i djelovati u Dalmaciji ili na terenu BiH-e«. ¹² Štoviše, »često puta akcije organa UDBA-e na hvatanju i uništenju bande, bilo to grupa ili pojedinaca, bile su dosta otežane, baš zbog toga što su ti banditi često prelazili s jednog terena na drugi i nalazili se uvijek ondje gdje im je bilo sigurnije«. ¹³ Osim toga, u ovakvim je okolnostima broj pripadnika različitih križarskih skupina često varirao, pa brojke dostupne u izvješćima Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA-e), odnosno UDBA-e treba uzeti s oprezom.

Ovo je bilo osobito zamjetno u splitskom zaleđu upravo na primjerima Mirka Kapulice, koji je razvio mrežu suradnika u selima podno Kamešnice te imotskih križara. Naime, bilo je čestih prijelaza s hercegovačkog na dalmatinski teren i obratno upravo na prostoru Imotske krajine, u kojoj su zajednički djelovali imotski i hercegovački križari, posebno oni iz okolice Tomislavgrada i Posušja, ¹⁴ koji su u trenutcima kada su na tom području bili ugroženi prelazili na Vran planinu i pridruživali se Kapuličinoj križarskoj skupini. ¹⁵ Osim toga, pojedine su križarske skupine djelovale na širem području od Metkovića do Širokog Brijega zbog čega im je bilo teško ući u trag. Među križarima bilo je ljudi s obje strane republičkih granica, a svojim su djelovanjem, prema navodima Službe državne sigurnosti, uspjeli zastrašiti »aktiviste« u Hercegovini i na metkovskom području. Iako im je OZNA BiH,

¹¹ HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (dalje: HDA), *Služba državne sigurnosti (SDS) RSUP SRH* (dalje: *SDS RSUP SRH*), 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska; BLANKA MATKOVIĆ, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.—1957.)*, *Likvidacije i progoni*, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2017., str. 912-932; BLANKA MATKOVIĆ — STJEPAN ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.—1965.)*, *Likvidacije i progoni*, Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, Zagreb, 2018., str. 1182-1202.

¹² HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932. B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

¹³ HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

¹⁴ Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, str. 462.

¹⁵ *Isto*, str. 460.

uz potporu KNOJ-a »stalno bila za petama«, križari koji su odlično poznavali teren, često su se premještali s jednoga područja na drugo, što je otežavalo potragu.¹⁶ Stoga je Opuномоćство OZNA-e u Metkoviću bilo prisiljeno provesti »niz kombinacija« s ciljem likvidacije križarskih skupina, iako su pojedinci uspjeli izbjeći zasede i pobjeći. Tako je na području čitava metkovskoga kotara ukupno uhićeno ili likvidirano 66 križara i njihovih pomagača.¹⁷ Osim toga, iz elaborata Narodne milicije doznaje se da su pripadnici Narodne milicije iz Metkovića u suradnji s UDBA-om sudjelovali u »čišćenju ostataka bande« izvan svog uobičajenog područja djelovanja pa su tako, na primjer, u proljeće 1945. u Hrasnu u Hercegovini otkrili i likvidirali jednu križarsku skupinu od 30 pripadnika, koja se skrivala u jamama.¹⁸ »Čišćenje« se provodilo uz potporu postrojbi KNOJ-a, koje su nakon obavljenih zadaća u kotarevima Makarska, Vrgorac i Metković svoje djelovanje uglavnom usmjerile na imotsko područje. U izvješću piše: »Uspjeh je bio dobar«, no »kako je naš sektor velik, a bataljon nije popunjen, to nije u stanju da udovolji svim potrebama i uspješno radi na likvidiranju bandita«.¹⁹ Posljednja neretvanska skupina križara i »jataka« likvidirana je u rujnu 1946. kada je uhićen njezin vođa Ivan Milas iz Čapljine, a ostali križari i pomagači ubijeni su ili osuđeni. Pojedine okolnosti Milasova djelovanja na metkovskom području ostaju neobjašnjene, a njegova je sudbina upitna zbog čega su daljnja istraživanja ovih događaja svakako dobro došla. U ovom radu naglasak je na djelovanju Milasove skupine na hercegovačkom prostoru, napose oko Čapljine i Čitluka, iako je za razumijevanje ove situacije važno nešto više reći i o povezanosti te skupine s prostorima uz donji tok Neretve.

¹⁶ HDA, SDS RSUP SRH, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

¹⁷ HDA, SDS RSUP SRH, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

¹⁸ DRŽAVNI ARHIV U SPLITU (dalje: DAS), SUP za Dalmaciju, br. 108, Elaborat o radu stanice Narodne milicije Metković (1959.). B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 134-140.

¹⁹ HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opuномоćства OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22.12.1944. B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 905-914; B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 555-564; MATE RUPIC — VLADIMIR GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.—1946. Dokumenti, Dalmacija*, Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod — Zagreb, 2011., str. 252-260.

PRIPREME ZA GERILSKO RATOVANJE I ORGANIZIRANJE MILASOVE KRIŽARSKE SKUPINE

Sudeći prema sačuvanim dokumentima jugoslavenske provenijencije, Ivan Milas bio je dio šire gerilske mreže čija je organizacija započela još tijekom Drugoga svjetskog rata. U elaboratu republičke Službe državne sigurnosti navedeno je da su krajem 1944. godine Nijemci i ustaše tijekom povlačenja iz neretvanske doline i južnoga dijela Hercegovine prema Sarajevu »za sobom ostavljali više grupica ustaških zlikovaca, koji su se isticali u uništavanju srpskog življa 1941. i 1942. godine.«²⁰ Zapravo, riječ je o pripremama za gerilsko ratovanje, koje su započete još u svibnju 1943. kao reakcija na širenje područja pod partizanskom kontrolom, a bile su povezane s njemačkim planovima da se gerilskom ratovanju suprotstave ista sredstva i taktika. Stoga su Nijemci osnovali posebnu formaciju za organiziranje diverzija *Jagdverband*, koja je obuhvaćala veći broj *Jagdkommandi*. Četiri desetine specijalno obrazovanih ljudi bile su locirane u istočnoj Slavoniji, kod Gornjega Vakufa, kod Sarajeva i Gospića, a imale su zadatak u suradnji s Ustaškom vojnicom voditi gerilski rat i organizirati diverzije u partizanskoj pozadini. Tehničke poslove, odnosno planove, materijal te tehničko osoblje i obuku osiguravali su njemački vojni stručnjaci, a Ustaška obrana davala je ljudstvo. Vlasti NDH podijelile su državni teritorij na devet diverzantskih sektora, među kojima je upravo onaj deveti pod zapovjedništvom Stanka Vasilja obuhvaćao područje Ljubuškog, Metkovića i Imotskog.²¹ Prema navodima iz elaborata o radu stranih obavještajnih službi datiranu 1. prosinca 1955., njemački obavještajni centri nalazili su se u Ljubuškom, Mostaru i Sarajevu, a manji obavještajni punktovi NETZ-II²² djelovali su u Imotskom i Metkoviću.²³ Iako Radelić ističe da ostaje otvoreno pitanje koliko je rad na organizaciji gerilskog načina ratovanja utjecao na kasniju aktivnost križarskih skupina,²⁴ osnivanje takvih skupina na neretvanskom prostoru otkriva povezanost s diverzantima uvježbanim u Ilidži kod Sarajeva. Među imenima polaznika spomenute obuke koji su navodno dali poticaj organiziranju križarskih skupina na spomenutu području jest i ime Ivana Milasa iz Čapljine, »organizator kamiša-

²⁰ HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

²¹ Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, str. 206-209.

²² Mreža.

²³ DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1108-1169.

²⁴ Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.—1950.*, str. 207.

ra na sektoru Metkovića 1946. g. Likvidiran u rujnu 1946. g.²⁵ No, Milas na neretvanski prostor dolazi znatno poslije nakon osnivanja prvih lokalnih križarskih skupina na širem prostoru Metkovića, odnosno u ljeto 1946. godine. Tamo je prešao s hercegovačkoga terena i kada su ostale križarske skupine uz donji tok Neretve mahom već bile likvidirane. U ovome radu središte zanimanja stavljeno je na njegovo djelovanje na hercegovačkom prostoru u razdoblju od srpnja 1945. do srpnja 1946.

Ivan Milas, pok. Vice i majke Kate Lovrić, rođen je 16. listopada 1912. u Čapljini. Po zanimanju je bio vozač, a u Mostaru je završio dva razreda gimnazije. U braku s Aleksandrom Mijat imao je dvoje djece. Majka mu je bila osuđena na godinu dana zatvora zbog suradnje s »odmetnicima«. Milas je imao tri brata, Edu, Mladena i Krešimira, te sestru Amaliju udanu za Antu Bilića iz okolice Livna. Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla ga je u Nišu, a nakon toga odlazi u Čaplinju, gdje je živio do 1944. godine, kada se zaposlio kod Gestapa u Mostaru kao vozač. U Mostaru je ostao do povlačenja Nijemaca, a zatim je otišao u Sarajevo, iz Sarajeva u Zagreb te prema Austriji. Iz Austrije se ipak preko Maribora vratio u Split, gdje je uhićen. Tijekom prebacivanja na brod u Splitu pobjegao je iz kolone i pješice je preko Žrnovnice, Blata na Cetini, Kamenmosta stigao do Širokog Brijega.²⁶ U Gornjem Gradcu rečeno mu je da se obrati Iliji Sekariću, koji je upućivao ljude križarima koji su utočište našli na planini Vran.²⁷ Ondje se Milas 1. srpnja 1945. pridružio skupini križara pod zapovjedništvom Stjepana Sičaje Gegana iz Rame. Navodno je to bila skupina s oko 220 ljudi, a nazivala se Druga bojna Hrvatske divizije »Kralj Tomislav«.²⁸ Nejasno je koliko je dugo Milas ostao u Sičajinoj skupini, oko tri mjeseca²⁹ ili oko mjesec dana, kako je ustvrdio u drugoj izjavi.³⁰ U svakom slučaju, u tome razdoblju Sičajina je skupina izvršila akciju na Jablanicu,³¹ no zbog operacija jugoslavenskih postrojbi skupina se po Sičajinoj naredbi raspršila da bi izbjegla zarobljavanje.³² Milas se za-

²⁵ DAS, SUP za Dalmaciju, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1108-1169.

²⁶ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivica Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

²⁷ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

²⁸ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

²⁹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivica Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

³⁰ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

³¹ DAS, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivica Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

³² HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

jedno s Ambrozom Marićem prebacio u smjeru Brotnja i oko 4. kolovoza 1945. stigao na područja Tepčića, gdje je poznao Nikolu Ćorića zvanog Bekrija. Ondje se zadržao osam dana tijekom kojih ga je Ćorić upoznao s dvojicom mladića koji su se skrivali i zamolio Milasa da ih povede sa sobom natrag na Vran.³³ Misleći da se vojska povukla, Milas se s Marićem i dvojicom spomenutih mladića uputio natrag na Vran, no putem su doznali da se vojska još ondje zadržava zbog čega su se uputili na planinu Čvršnicu »jer smo čuli da se tamo nalaze naši.«³⁴ Time se Milas potpuno odvojio od Sičajine skupine.

Došavši na Čvršnicu ondje je zatekao križare Niku Vladića i Mirka Kapulicu sa skupinom od 60-ak pripadnika. Njima se pridružio i zastavnik Beljo sa svojom satnijom, koja je također brojila između 50 i 60 ljudi. Pojedinci su predložili da se na Vranu formira jedna jaka križarska skupina.³⁵ No, taj prijedlog nije prihvatio Kapulica, koji je održao govor i predložio da se križari razbiju u manje skupine da bi lakše izbjegavali zasjede te da svaka skupina preuzme kontrolu određenog područja.³⁶ Kako su se križari s tim prijedlogom složili, Milas je trebao biti u križarskoj skupini Nike Vladića od 50-ak pripadnika, čiji je zadatak bio kretati se na terenu Ladina—Bogodol—Goranci—Planinica i Drežnica. Skupina je imala svoj manevarski prostor i sjedište, a preko kurira je trebala održavati vezu s ostalim grupama.³⁷ Dolaskom iznad Ladine u Čabulji Vladić je predložio povezivanje s četnicima u istočnoj Hercegovini, što su pojedini križari odbili te su se na čelu s Milasom odlučili uputiti na teren Brotnja. Tako je nastala Milasova križarska skupina od desetak pripadnika, koja će rasti i iz koje će, prema Milasovoj izjavi, pojedinci biti isključivani zbog neposlušnosti, a bilo je i slučajeva likvidacije zbog pljačke.³⁸ Tako je 8. ožujka 1946. u Vasiljevim ogradama likvidiran Mladen Vego iz Čapljinje. »Tu smo ga zakopali ali sporazumili smo da o njegovoj smrti ništa ne pričamo jer bi to nezgodno odjeknulo megju stanovništvom, već u slučaju ako se pronadje njegov leš da kažemo da je poginuo u sukobu sa partizanima na tom mjestu«, navodi Milas u svojoj izjavi objasnivši kako je

³³ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

³⁴ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

³⁵ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

³⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivice Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

³⁷ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

³⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivice Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

čuo da »su i po drugim grupama iste likvidacije«, odnosno »da je strogost i da je Mandić strog i da govori da će streljati, ako tko pogriješi«. ³⁹ Osnivanjem Prvoga hercegovačkoga križarskog zdruza »Kralj Tomislav« u lipnju 1946., zapovjednik zdruza Božo Mandić doista je uveo niz vojničkih pravila, uključujući sustav kažnjavanja i sustav nadzorne službe. ⁴⁰

DJELOVANJE MILASOVE SKUPINE NA PROSTORU BROTNJA

Nakon osnivanja Milasova skupina uspjela se naoružati s tri ili četiri puške i oko 200 komada streljiva. Milas je preko Tade Prskala iz Paoče dobio poziv Ćurde Juričića da mu se pridruži na sastanku. Tom prilikom ga je Ćurdo pitao je li ovlašten osnivati grupu te »imam li u tom pravcu kakvih direktiva«. ⁴¹ Milas mu je odgovorio da nema, jer je grupa osnovana samoinicijativno. Ćurdo mu je stoga rekao da će u pratnji Tade Prskala otići na Vran i ondje razgovarati s križarskim vođama te da će naknadno osobno ili preko Prskala dostaviti naredbe Milasu. ⁴² Nakon sastanka Milas se vratio na područje Tepčića, Blizanaca i Paoče te je od već spomenutog Nikole Ćorića doznao da se oko Međugorja krije jedna križarska skupina na čelu s Grgom Vasiljem zvanim Kekušić. Tijekom toga razdoblja Milasovoj su se skupini pridružili novi križari, pa se brojčano postupno povećavala. U međuvremenu se polovicom listopada s Vrana vratio Ćurdo Juričić, koji se u Međugorju sastao s Grgom Vasiljem Kekušićem. Stoga je Milas otišao u Međugorje, gdje je od Ćurde doznao da su križarske skupine na Vranu razbijene i da su se povukle na druga područja. ⁴³ U međuvremenu je križarima zadan još jedan udarac, kada je Zapovjedništvo križarskoga korpusa »Kralj Tomislav«, koji je djelovao na prostoru između Tomislavgrada, Posušja i Širokog Brijega, proglasilo 5. listopada 1945. mobilizaciju koja nije zabilježila veći odaziv. ⁴⁴

Ipak, spomenute nedaće nisu obeshrebile križare, pa je tako Milas s Ćurdom dogovorio osnutak još jedne križarske skupine pod vodstvom Marka Stojića, ustaškoga poručnika. Odlučeno je da će se Ćurdo pridružiti Ke-

³⁹ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁴⁰ HRVOJE MANDIĆ, »Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protokomunističke gerile 1945.—1948. godine«, u: *Hum*, 15, Mostar, 2020., str. 114.

⁴¹ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁴² HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁴³ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁴⁴ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 639.

kušićevoj skupini i preuzeti zapovijedanje nad sve tri skupine, dakle Stojićevom, Kekušićevom i Milasovom. Kontakti su održavani preko »jataka«, a skupine s ukupno oko 35 članova kretale su se na sektoru: Međugorje, Zvirovići, Bijakovići, Studenci, Miletina, Čitluk, Vionica, Krehin Gradac, Blizanci, Gradnići, Dobro Selo, Tepčići, Krućevići, pa do Sretnica. Dogovoreno je da će se ove skupine iz sigurnosnih razloga prebacivati na teren ostalih križarskih skupina bude li primijećeno kretanje vojske. Razgovaralo se također o redu i disciplini među ljudstvom, a posebno je istaknuto da se vodi računa o novopridošlim članovima, jer bi među njima moglo biti špijuna.⁴⁵ Istovremeno se na sektoru Ladina—Bogodol—Goranci—Bile i Planinica te Drežnica i Raška Gora kretala petnaestočlana skupina Nike Vladića, a na području Širokog Brijega djelovala je skupina pod zapovjedništvom Bože Mandića, koji se odbio predati kod Bleiburga i vratio se u Hercegovinu s »određenim političkim ciljevima i ambicijama«.⁴⁶ Osim toga, na području Hrasna, Kruševa i Prenja (stolački kraj) do Bregave osnovana je skupina Vicka Boškovića Krikića zvanog Velež s oko deset članova. Ta je skupina održavala kontakte s križarskom skupinom zvanom Bjelave, koja se kretala između Slanog, Zavale i Ravna, kao i s križarima iz Hutova i Konavala.

Sljedeći sastanak Milasa s Ćurdom i Stojićem održan je u prvoj polovici studenoga 1945. godine. S Milasom su se našli u kući »jataka« Ivana Ivankovića u Bijakovićima, a uz Milasa, Ćurdu i Stojića, sastanku su nazočili Niko Grepo i Grgo Vasilj Kekušić. Svrha ovoga susreta bio je dogovor o agitiranju među narodom da ne izlazi na skore izbore. Grepo je predložio da se križari razvrstaju po ogradama i putevima te da ondje narodu koji se uputi glasovati savjetuju neka glasačku kuglicu ubace u »kutiju bez liste«. No, Ćurdo se suprotstavio ovom prijedlogu jer je predviđao da će vojska osiguravati prilaze biralištima pa bi s lakoćom mogla primijetiti križare. Zbog toga je odbijen Grepin prijedlog. Osim toga, bilo je govora i o povećanju naoružanja. Grepo je predložio da oružje nabavljaju napadima na vojsku ili druge naoružane osobe, no Ćurdo se opet suprotstavio predloživši da se oružje nabavlja legalno, odnosno da se traži po selima i na dobrovoljnoj bazi, a ako se netko ne odazove, trebalo ga je prisiliti na suradnju. Prihvaćen je Ćurdin prijedlog, a nakon sastanka sve su se skupine povukle na Crnicu kod Bijakovića, gdje su ostale dva ili tri dana.⁴⁷ Na dan izbora križari su poručivali na-

⁴⁵ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁴⁶ I. Lučić, *nav. dj.*, str. 650.

⁴⁷ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

rodu da će zemljom zavladatai kralj Petar i Vladko Maček, a Milasova skupina se u tim trenucima zadržavala na prostoru Krućevića, Tepčića, Bijakovića, Šurmanaca, Dobrog Sela i Blizanaca.

Pred Božić 1945. Milasova se skupina na poziv Nike Vladića spojila s njegovom skupinom u Dobrom Selu, a zajedno su imale 30-ak pripadnika. Na sam Božić Vladić je predložio da pripreme zasjedu i na cesti zaustave bilo koje vozilo čije bi gume mogli iskoristiti za izradu opanaka. U vozilu koje su napali nalazili su se pripadnici OZNA-e, a tom je prilikom ubijen Dejan Čapin, bivši četnik koji je pristupio partizanima, u kojima je postao oficir OZNA-e, a zatim i zapovjednik zatvora Čelovina u Mostaru. Za odmazdu je strijeljano sedam »izrazitih jataka«, stanovnika Kruševa, i to: Jozo Kordić, Ivan Kordić, Mate Marić, Andrija Čule, Andrija Smoljan, Nikola Vučić i Ruža Rozić, sestra križara Grge Vasilja.⁴⁸ Kako su očekivali da budu napadnuti, križari su se povukli preko Neretve u smjeru Hutova i Hrasna, gdje su se sastali s križarima iz Hutova pod vodstvom Marijana Papca. »Tada sam imao priliku da kod njih vidim pismo od grupe odmetnika iz Konavala, koje je bilo upućeno preko grupe 'Bjelave' grupi 'Žaba' tj. grupi Papca«, navodi Milas i ističe da je u pismu bilo riječi o »dvije strojnice koje su odmetnici iz Konavala trebali uputiti Vicku Krakiću«.⁴⁹

Pretpostavke o novim akcijama protiv križara su se obistinile. Na temelju pojedinih dokumenata može se zaključiti da su početkom te godine komunističke vlasti počele dopunjavati popise različitih »narodnih neprijatelja«. Tako je hercegovački okružni NO 1. siječnja 1946. obavijestio »sreski« NO Ljubuški da »dosadašnji popisi nijesu tačni, jer mnoga lica nijesu uvedena, jer se za mnoga lica saznalo tek kasnije a neki su opet poubijeni dok su se drugi nanovo odmetnuli«. Stoga je naređeno da se pristupi izradi novih popisa u kojima će posebno biti navedena »nestala lica za čiju se sudbinu ne zna«, zatim »lica koja su pobjegla u inostranstvo« te »lica koja se nalaze u škriparima«, s time da popisi budu dostavljeni do 23. siječnja iste godine.⁵⁰ U međuvremenu je na križare u Hrasnu početkom 1946. organizirana vojna akcija tijekom koje su neki ubijeni, a neki su se uspjeli izvući. Milasova se skupina uputila na prostor iznad Metkovića i ondje je predanila. Odande su otišli prema Dračevu, gdje su se sklonili u jednu staju, no primijetio ih je jedan vojnik, koji je na njih otvorio vatru i ranio je jednoga križara u nogu. Milas se s jed-

⁴⁸ I. Lučić, *nav. dj.*, str. 662-663.

⁴⁹ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵⁰ ANTE ČUVALO, *Komunistički totalitarizam na djelu, Hercegovačka hrvatska sela u poraču (1945.—1952.)*, CroLibertas Publishers, Chicago, 2018., 450.

nim križarom uspio povući u Počitelj, a zatim su preko Šurmanaca stigli u Krućeviče i zatim se na deset dana sklonili u Blizance kod Anđelka Kordića, koji ih je hranio.⁵¹ U sljedećim tjednima kretali su se na području Vionice i Stubice, kamo su stigli početkom veljače 1946. i zadržali se deset dana. Ondje je Milas doznao da se u Crnićima između Vida i Gabele krije Nedjeljko Šušak s kojim je 1945. bio na Vranu te je odlučio s njime uspostaviti u vezu.⁵² U Šuškovu društvu zatekao je Tomu Bebeka i neku Zlatu s kojim su se zadržali desetak dana te su se zatim vratili u Brotnjo. U Blizancima je Milasova skupina naišla na nekoliko križara, koji su se skrivali, a među kojima se nalazio i Grgo Vasilj Kekušić.

U sljedećim tjednima ova će se skupina kretati na području Blizanaca, Krehina Graca i Međugorja, a 8. ožujka 1946. će preko Trebižata prijeći u Stubicu te se ondje zadržati osamnaest dana. Tijekom toga razdoblja križari su opljačkali seosku zadrugu u Studencima, a robu su međusobno podijelili. Nakon te akcije skupina se razdvojila pa je jedan njezin dio otišao u smjeru Krućeviča, a Milasova skupina, u kojoj je ostao i Grgo Vasilj Kekušić, uputila se na brdo Crnicu nedaleko od Međugorja te se zatim prebacila na područje Vionice. No, zbog dolaska vojske na taj teren, pri čemu je smrtno stradao jedan križar, na prijedlog Vidaka Prskala, Milasova je skupina krenula u selo Mokro kod Širokog Brijega, iz kojega je Prskalo bio rodnom.⁵³ Upravo je na području Širokog Brijega zabilježena intenzivna križarska aktivnost. Naime, prema analizi Općinskoga komiteta KPJ Široki Brijeg, s dolaskom partizana oko 800 ljudi povuklo se u šume, iako se nakon amnestija 1945. i 1946. veći broj predao, a otprilike 87 osoba ostalo je u šumama raspoređeno u 13 grupa. Narod ih je uglavnom podržavao, a komunistička vlast organizirala je masovna uhićenja i ubojstva. Zbog pomaganja križarima, uhićena je 301 osoba, a je za politička djela osuđeno ukupno 508 širokobriježana.⁵⁴

Tijekom boravka u Mokrom u travnju 1946. Milasova je skupina naišla na širokobriješke križare Mariofila Mandića i Zlatka Čavara pa se na njihov prijedlog uputila u Donji Crnač na sastanak s Božom Mandićem i Benediktom Benkom Penavićem. Ondje su zajedno proveli desetak dana tijekom ko-

⁵¹ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵² HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵³ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵⁴ I. Lučić, *nav. dj.*, str. 650.

jih je Milas imao priliku razgovarati s Božom Mandićem. O tim trenucima Milas svjedoči sljedeće:⁵⁵

Božo mi je kazao da je bio sa grupom »Marko« od koje je čuo da se u Mesihovini izmegju Posušja i Duvna nalazi grupa satnika Storelia iz Čapljine a koja broji oko 200 momaka. Za vrijeme moga boravka k nama je došla jedna ženska koja je bila obučena u seosku nošnju ali po njenome izgledu nije bila seljanka već gradjanka. Za nju mi je Božo kazao da je ona veza Storelia ali da je rodom iz Posušja. Ona mu je tada kazala da je Storeli sa svojom grupom (rekla mu je da ih ima samo oko 80) otišao u pravcu Sinja. Izmegju ostalog rekla je da Storeli ima jake veze sa Imotskim. U toku daljnjeg razgovora koga je ona vodila sa Mandićem rekla je da će znati povratak Storelia i da će Mandića o tome obavjestiti, jer Mandić ima namjeru da se sa njime sastane. Ona je preuzela na sebe da se sporazumi sa Storeliem kada dodje da utanače mjesto sastanka izmegju njega tj. Mandića i Storelia. Ja sam utvrdio da ta ženska nije od Širokog Brijega i po tome što sam primjetio kada je Mandić naredio jednoj seljanki iz Crnča da je otprati do glavnog puta kod gostione nekog Belje a da će ona kasnije samo otići. Kuda je i kako ova ženska dalje otišla ja ne znam.

Čini se da o ovoj vezi Storelijeve križarske skupine s Imotskim zasad nema više podataka. No, prema dokumentaciji KPJ iz Posušja na tom je terenu djelovalo jedanaest križarskih skupina. Pod njihovim je utjecajem osnovana u Posušju 1946. godine križarska organizacija s desetak ljudi, koja je zahvaćala sela Batin i Osoje uza samu granicu s Hrvatskom, a postojala je i veza s organizacijama u Imotskom i Splitu. Poslije je osnovana i druga križarska organizacija, koja je zahvaćala sela: Batin, Osoje, Čitluk, Vinjani, Zagorje i Tribistovo sa 75 članova. Na čelu ovih organizacija bio je Stipe Brekalo zvan Ničević.⁵⁶ Čini se da ni Milas nije imao više informacija o ovim kontaktima, jer ih u svojim izjavama ne spominje te čak ističe da ga Mandić nije o ovome izvijestio. Naime, Milas je dogovorio s Mandićem da ga preko Vidaka Prskala, koji je odlučio ostati u Mandićevoj skupini, naknadno obavijesti o rezultatima sastanka sa Storelijem, ako bi planirali zajedničko djelovanje na hercegovačkom području. Prema Milasovim riječima, u tom trenutku nije bilo govora o osnivanju zdruge. Mandić mu je tek spomenuo da vodi registar osoba iz širokobriješkoga kotara koje posjeduju oružje s namjerom da im se

⁵⁵ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵⁶ I. Lučić, *nav. dj.*, str. 640.

u odgovarajućem trenutku obrati i zatraži njihovu potporu, a u selu Ljubotićima skrio je teško naoružanje. Iako se iz ovakva pristupa može naslutiti težnja prema sveobuhvatnijem djelovanju, ovo će se ipak pokazati kobno. Naime, u jednoj od brojnih kaznenih ekspedicija pripadnici UDBA-e i KNOJ-a pronašli su 15. srpnja 1946. godine arhivu tada osnovanog Prvoga hercegovačkoga križarskog zdruga kojim je zapovijedao upravo Mandić. Ovo je agentima UDBA-e omogućilo uvid u identitet pripadnika širokobriježske protokomunističke gerile, njihova kodna imena, »jatake« po selima, tajno sporazumijevanje i štošta drugo, pa su upravo na temelju tih podataka pripadnici UDBA-e razradili akcije njihova likvidiranja.⁵⁷

U skladu s dogovorom između Milasa i Mandića da se Milasova skupina vrati na sektor Brotnja ne bi li lakše izbjegli sukobe s vojskom, uz napomenu da ako ondje situacija bude nepovoljna, da se Milasova skupina treba vratiti Mandićevoj, Milas se zajedno s Grgom Vasiljem Kekušićem, Markom Soldom i Nedjeljkom Šuškom prebacio na područje sela Blatnice, gdje su se nekoliko dana zadržali u Gagrinim stajama.⁵⁸ Nakon toga nastavili su se kretati na području Vionice, Međugorja i Bijakovića. U međuvremenu je Okružni komitet KPJ Za Hercegovinu poslao 22. travnja 1946. iz Mostara okružnicu kotarskim komitetima, u kojoj zaključuje da je partijsko rukovodstvo »postavilo pitanje uništenja bandi, kao najozbiljniji zadatak u ovom periodu pred sve naše partijske organizacije (...) ali je sve ostalo bez uspjeha do sada, a to svjedoče najbolje rezultati.«⁵⁹ Štoviše, »Okružni komitet je nastojao preko Divizije narodne obrane i OZN-e objediniti te akcije, da se stvori suradnja, a da ove akcije potpomogne u punoj mjeri partijska organizacija na terenu.«⁶⁰ No, »iz svih dosadašnjih izvještaja vojska nije nigdje naišla na podršku partijske organizacije.«⁶¹ Također je istaknuto da narod treba angažirati i odgajati »u duhu uništenja posljednjih ostataka bandi — fašističkih pomagača.«⁶² U sljedećim mjesecima lokalno stanovništvo suočavat će se sa sve većim terorom, a križarima će biti zadani novi udarci.

Sredinom svibnja 1946. Milasova je skupina stigla u Stubicu u nadi da će se ondje moći lakše kretati. U Stubici su se također zadržali nekoliko dana, a ondje su im se pridružili Toma Bebek i već spomenuta Zlata. U sljede-

⁵⁷ H. MANDIĆ, *nav. dj.*, str. 115.

⁵⁸ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁵⁹ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 651.

⁶⁰ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 651.

⁶¹ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 651.

⁶² I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 651.

ćim tjednima ova će se skupina kretati na području Međugorja i Ljubuškog te će se u lipnju prebaciti u Gnjilišta. Čini se da se upravo u tom razdoblju lokalno stanovništvo na tom području susretalo s novim valom represalija. Tako je na sastanku Biroa SK KPJ Ljubuški, održanom 17. lipnja 1946., konstatirano da škripari imaju potporu naroda, ali ne u velikoj mjeri kao prije, što je rezultat »hapšenja jataka« i zastrašivanja. Navedeno je da je dan prije u Ružićima (danas Općina Grude) uhićeno 17 »jataka«. ⁶³ Moguće je da su ove represalije natjerale Milasovu skupinu da ode istočnije. Prešavši rijeku Krupu, naišli su na nekog Obradovića i od njega saznali gdje se skrivaju prebilovački četnici. Na lokalitetu zvanom Bočila križari su zatekli četničku skupinu, u kojoj su bili Jovan Trifković i njegov sin Novica, Slavko Ćirić i njegov brat te neki Nikola, rodnom iz Knina. Ondje je Milas doznao da je skupina Vicka Boškovića Krakića u međuvremenu prešla preko Neretve pa je pretpostavio da je ta skupina zapravo otišla prema Širokom Brijegu na sastanak s Božom Mandićem, kojega je Bošković Krakić poznao od ranije. ⁶⁴ Ono što Milas nije znao, upravo su u tom razdoblju, odnosno krajem lipnja 1946., Mandić i Lončar sazvali sastanak svih pripadnika protukomunističke gerile na području zapadne Hercegovine kod Šantića Lokve u Dabilu (selo Crnač), gdje su 27. lipnja osnovali Prvi hercegovački ustaški križarski zdrug — I. hrvatsku diviziju »Kralj Tomislav«. Na sastanku nije bila skupina Nike Vladića, a novoosnovani zdrug uglavnom se sastojao od križara iz Širokog Brijega. ⁶⁵ U svakom slučaju, čini se da se krajem srpnja 1946. skupina Vicka Boškovića Krakića opet prebacila preko Neretve i otišla u smjeru Brotnja. ⁶⁶ Nakon što je predanila u ogradama kod Gabele, skupina je, smatra Milas, otišla u smjeru Širokog Brijega, gdje se ponovno sastala s Mandićem, a otuda se vratila 31. kolovoza. ⁶⁷

PREBACIVANJE MILASOVE SKUPINE NA METKOVSKO PODRUČJE I MILASOVO ZAROBLJAVANJE

Milasovi križari su se s četničkom skupinom zadržali desetak dana i zatim su oko 18. srpnja 1946. prešli u Blato između Vida i Gabele, gdje će se zadržati

⁶³ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 648.

⁶⁴ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁶⁵ H. MANDIĆ, *nav. dj.*, str. 112.

⁶⁶ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁶⁷ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

ti sve do početka rujna kada je Milas uhvaćen. U međuvremenu je Milasova skupina sredinom kolovoza 1946. primila pismo Grge Vasilja Kekušića s upozorenjem da se u Brotnju nalazi puno vojske te da će im on javiti kada situacija bude sigurnija da se onamo vrate.⁶⁸ Istovremeno su se Milasovoj skupini pridružili Slavko Ćorković zvan Slavonski, rodnom iz Crvenka; Marko Glavinić, sin Jurin iz Dretelja; Makedonac Risko Marovski, oficir poručnik koji je dezertirao iz VOK-a iz Mostara; te Osman Gubeljić iz Ljubinja, koji je navodno pobjegao iz zatvora u Mostaru zajedno s Ivanom Bebekom rodnom iz Gabele, a koji se pridružio četničkoj grupi Jovana Trifkovića. Budući da do toga trenutka nije doznao nikakve novosti od Bože Mandića, Milas se kod novopridošlih križara zanimao za situaciju na hercegovačkom prostoru. Oni su ga obavijestili da je Grgo Vasilj Kekušić otišao u Italiju te da je u Hercegovini formiran zdrug pod zapovjedništvom Bože Mandića. Zdrug se navodno dijelio na tri bojne: bojnu Marka Lončara, bojnu Benka Penavića i bojnu Nike Vladića. Glavinić je Milasu rekao da ga Mandić ima namjeru pozvati i dati zadaću da formira dodatnu bojnu unutar istoga zdruha.⁶⁹ Informacije koje je primio Milas bile su djelomično neprecizne, jer zdrug je zapravo osnovao i četvrtu bojnu pod zapovjedništvom Stipice Brekala.⁷⁰

No, dodatna bojna Mandićeva zdruha ipak nije formirana. Naime, Milasova je skupina likvidirana već krajem ljeta iste godine akcijom u kojoj su sudjelovale i vojne postrojbe,⁷¹ a kojom su rukovodili oficiri UDBA-e Slavko Andrijašević, Ivan Ivanković⁷² i Petar Bebić.⁷³ Preko nekoga Dropulića UDBA je razotkrila mrežu Milasovih pomagača, a na akciju su se odlučili kada su obaviješteni da Milasova skupina namjerava potražiti sigurno utočište u Hercegovini.⁷⁴ Riječ je bila o prebacivanju u okolicu Neuma radi odlaska

⁶⁸ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁶⁹ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁷⁰ H. MANDIĆ, *nav. dj.*, str. 113.

⁷¹ DAS, *SUP za Dalmaciju*, kut. 164, Podaci o Milasovoj bandi. B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1063-1068.

⁷² Ivan Ivanković je isključen iz Komunističke partije 1949. godine kada je kao pristaša rezolucije Informbiroa osuđen na dvije godine zatvora. Po izlasku iz zatvora 1951. godine navodno je djelovao na prokineskoj liniji. DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivana Ivankovića.

⁷³ HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

⁷⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 121, Nepotpisana izjava o djelovanju Milasove skupine.

u Italiju.⁷⁵ O detaljima akcije ostala je bilješka u izvaji neidentificiranog dužnosnika UDBA-e:⁷⁶

Na brzinu smo zatražili i dobili pomoć od jedno 150 vojnika koji su djelom došli iz Splita, a djelom iz Mostara. Uredili smo da su ovi vojnici došli noćno da ne budu primjećeni. Dio vojske na čelu sa Talentom i Bobancem, koji su bili došli iz Splita brodom do Ploča bila je prevežene posebnom kompozicijom i iskrcala se na pruži poviše Mlina u Metkoviću i odatle se razvijala teren prema Vidu, Prudu do sela Crnića. Vojnici koji su došli vozom iz Mostara blokirali su teren od Crnića, Gabele prema Metkoviću i sastavili sa nama. Svakoj desetini vojnika bio je dodat po jedan domaći čovjek kao poznavao terena. Ova blokada izvršena je nešto oko 12 sati te noći. Ujutro rano, mi smo ubacili u taj обруč u potragu za ovom bandom sve naše demobilisane borce iz Neretve, a za koje smo znali da bar površno poznaju ovaj teren. Ovo se moralo učiniti, jer je jedan veliki dio toga terena bio neprohodan zbog gusto ševara, a drugi zbog podzemnih jezera koja su obrasla muljem i travom a u stvari su opasna. Računalo se da bi se u ovim jezerima mogli podaviti, tj propasti kroz zemlju vojnici koji ne znaju ove položaje.

Desetina na čelu sa Petrom Bebićem prva se probila do Milasova sje-dišta. Kristova brigada se rasprla u raznim pravcima, prije nego ih je Bebić i primjetio. Zaključilo se to po tome što je ostalo i oružje, municija, pečenka od teleta, kao i kotao u kome se kuvalo meso.

Obruč se nije mogao stezati zbog podvodnog terena, ali se kroz obruč u blato probijalo sve više omladinaca, demobilisanih boraca i aktivista. I tako do 4 poslije podne toga dana Milas sa cjelom Kristovom brigadom i križarskom bojnom bio je u našim rukama.

Milas se navodno pokušao spasiti tako što je čitavim tijelom zaronio u vodu i blato, no ipak je bio otkriven.⁷⁷ Ovim je zadan posljednji udarac neretvanskim križarima. Milas je osuđen na smrt i navodno strijeljan u Mostaru.⁷⁸ Samo dva tjedna nakon njegova uhićenja, UDBA je zahvaljujući izdaji imotskoga križara Petra Mirkuta na brdu Mosoru iznad Širokog Brijega po-

⁷⁵ HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁷⁶ DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 121, Nepotpisana izjava o djelovanju Milasove skupine. Riječ je o prijepisu originala koji je djelomično nejasan.

⁷⁷ HDA, *SDS RSUP SRH*, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, str. 912-932; B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 1182-1202.

⁷⁸ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivica Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

bila desetoricu širokobrijeških križara, među kojima su bili već spomenuti Mariofil Mandić, Zlatko Čavar i Vidak Prskalo.⁷⁹

Nakon Milasova zarobljavanja stradali su i njegovi brojni »jataci«. Tako su Dragica Grepo i Iva Vidić iz Dretelja, Općina Čapljina, osuđene na šest godina zatvora s prisilnim radom jer su pomagale Milasovu skupinu hranom, a Iva Vidić je križaru Vladi Matiću dala džemper.⁸⁰ Milasovim suradnicima s metkovskoga područja Iliji Volareviću, Mili Jeramazu, Petru Krstičeviću, Pavlu Jerkoviću, Lovri Jerkoviću, Jakovu Jelčiću, Ivanu Jakiću, Hrvoju Perišu i drugima krajem listopada 1946. suđeno je pred Okružnim narodnim sudom u Splitu, koji je zasjedao u Metkoviću.⁸¹ Detalji s toga suđenja otkrivaju na koji su način tadašnja tijela vlasti manipulirala izjavama zarobljenih križara s ciljem što strože osude njihovih pomagača. Tako je nakon preslušavanja optuženih i svjedoka pročitana zapisnik sa saslušanja Ivana Milasa. U tekstu koji je objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji* od 29. listopada 1946. navedeno je da Milas »za optuženog Matu Batinovića kaže da mu je pisao pismo, u svrhu pomoći«. ⁸² No, u tekstu objavljenom 27. listopada na popisu optuženika ne nalazi se nitko s prezimenom Batinović, pa je vjerojatno riječ o osobi koja se u ranijem tekstu spominje kao Mate Pazinović. Važno je istaknuti da ni u jednom pronađenom zapisniku sa saslušanja Ivana Milasa nema spomena o bilo kakvu Pazinoviću ili Batinoviću. Osim toga, u istom novinskom tekstu od 29. listopada 1946. piše da »u zapisniku Milas nadalje priznaje da je suradnja između četnika i križara bila potpuna i najkorektnija, da su se najuže međusobno pomagali, a u rukovodstvu križarske ustaške bande sa zapovjednikom Ivanom Milasom nalazila se je neka Zlata, pravoslavkinja«. ⁸³ Niti ovo ne odgovara istini. Naime, u zapisnicima sa saslušanja Milas je opširno govorio o kraćem boravku kod prebilovačkih četnika sredinom srpnja 1946., no ni u jednom trenutku nije spominjao konkretnu suradnju i pomaganje.⁸⁴ Milas je

⁷⁹ H. MANDIĆ, *nav. dj.*, str. 129.

⁸⁰ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 659.

⁸¹ »U Metkoviću je počelo suđenje članovima i pomagačima križarske bande koljača Ivana Milasa«, u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 27. 10. 1946., str. 4. »Križari koji su se borili za 'spas crkve' bili su aktivni ustaše i zločinci«, u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 28. 10. 1946., str. 2.

⁸² »Ilija Volarević osuđen na kaznu smrti, ostali na lišenje slobode s prinudnim radom«, u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 29. 10. 1946., str. 4.

⁸³ »Ilija Volarević osuđen na kaznu smrti, ostali na lišenje slobode s prinudnim radom«, u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 29. 10. 1946., str. 4.

⁸⁴ DAS, *SUP za Dalmaciju*, Dosje Ivice Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946. HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

doduše govorio o Zlati Matić,⁸⁵ no ta se osoba nije nalazila u »rukovodstvu« njegove skupine, nego je bila riječ o ženi na koju je naišao tijekom sastanka s Tomom Bebekom s kojim se kraće vrijeme skrivao i kretao, kako je prethodno navedeno. Suđenje je završeno 28. listopada 1946. Unatoč zahtjevu branitelja koji je »za optuženog Iliju Volarevića tražio blažu kaznu, s obzirom što je optuženi zaostao čovjek i što uslijed svoje fizičke i umne zamačenosti nije vidio gigantske uspjehe naših naroda na polju obnove i izgradnje naše zemlje«,⁸⁶ upravo je Volarević osuđen na kaznu smrti strijeljanjem, koja je izvršena 1. ožujka 1947. Ostali optuženici osuđeni su na zatvorske kazne. Spomenutim sudskim procesom u Metkoviću su raskrinkani »ostatci buržoazije« u gradu. Nakon tog razdoblja »buržoazija« je, prema navodima Narodne milicije, bila povučena i ustezala se od neprijateljskih ispada, iako je još uvijek postojala »jedna grupa ustaških pristalica koji ponekad i otvoreno istupe s parolama i izgredima«. ⁸⁷ Što se područja Čapljine tiče, ondje su posljednji križari likvidirani 1948. godine.⁸⁸

ZAKLJUČAK

Razdoblje djelovanja križarske skupine Ivana Milasa može se podijeliti u dvije faze. U prvoj fazi, nakon osnivanja ove skupine u listopadu 1945., križari su se kretali na hercegovačkom terenu i uglavnom se zadržavali na prostoru Brotnja uz povremene odlaske prema Širokom Brijegu i Hrasnu. Ova faza završava prebacivanjem prebilovačkim četnicima početkom ljeta 1946. godine nakon čega je Milasova skupina utočište našla na metkovskom terenu, gdje je uništena krajem ljeta. Od početnih desetak pripadnika skupina je povremeno brojčano rasla do dvadesetak članova, no osim nekoliko akcija u Hercegovini i u okolici Metkovića, djelovanje skupine mahom se svelo na pokušaj preživljavanja. Osnovna poteškoća u istraživanju povijesti Milasove križarske skupine zasigurno je i vrlo mali broj dostupnih dokumenata, koji se svode na nekoliko Milasovih zapisnika sa saslušanja u razdoblju od 5. do 11. rujna 1946. godine. Štoviše, pojedini su dijelovi zapisnika konfuzni, što dodatno otežava rekonstrukciju osnovne kronologije. Ipak, moguće je ustvrditi osnovne smjerove kretanja Milasovih križara te ključne kontakte koje je

⁸⁵ Ili »Bilić«. HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.—1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

⁸⁶ »Ilija Volarević osuđen na kaznu smrti, ostali na lišenje slobode s prinudnim radom«, u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 29. 10. 1946., str. 4.

⁸⁷ DAS, *SUP za Dalmaciju*, br. 108, Elaborat stanice Narodne milicije za Metković (bez datuma). B. MATKOVIĆ — S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, str. 709-718.

⁸⁸ I. LUČIĆ, *nav. dj.*, str. 652.

ta skupina uspostavila. Posebno su vrijedni detalji o razgovoru Ivana Milasa i širokobriješškoga križara Bože Mandića o vezama s Posušjem i Imotskim kao i podatci o hutovskim križarima i njihovim kontaktima s križarima u Konavlima. Dijelovi Milasove priče ostaju obavijeni velom tajne kao poziv na buduća istraživanja kojima bi se u slučaju dostupnosti dodatnih izvora mogla dopuniti rekonstrukcija djelovanja Milasove skupine.

Blanka Matković

Post-war Communist Repression and Crusaders in Herzegovina: Activities of Ivan Milas's Group in the Čapljina and Čitluk Area

In the first months after the establishment of communist rule, already some forms of organized anti-communist resistance movements started appearing. At the same time, repression measures placed upon the local population started increasing, since the locals largely supported the anti-communist guerrilla with food, materials and information in certain areas in Herzegovina. A particularly active area was that between Dalmatia and West Herzegovina, where Crusader groups survived the longest, and where — thanks to the terrain and homogeneous population — these groups could very often move from one area to the other. These facts made any actions by the Yugoslav government, Department of State Security (UDBA) and Corps of People's Defense of Yugoslavia (KNOJ) much more difficult. Certain Crusader groups were active in the broader Metković area in Croatia, all the way to Mostar in Herzegovina, which is why the National Militia in Metković was forced to maintain a presence on both sides of the border. The last Crusader and »jataks« group in the Neretva area was neutralized in September of 1946, when its leader Ivan Milas from Čapljina was captured, and the remaining Crusaders and »jataks« were killed or convicted. While certain circumstances of Milas's operations in the Metković area remain shrouded in mystery, this paper focuses on his activities in Herzegovina between July 1945 and July 1946. During that time, Milas made a number of contacts with Crusaders from Široki Brijeg, as well as Chetniks from Prebilovci, and he later founded his own Crusader group which was mostly active in the region between Čapljina and Čitluk.

Key words: *anti-communist resistance, Herzegovina, Crusaders, »škripari«, Ivan Milas*

Novi prilozi za Pilarov životopis: dva pisma poslana Josefu Redlichu u 1920-im godinama*

Stjepan MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Pregledni rad

Primljeno: 4. 12. 2023.

UDK 929Pilar, l."192"(044)

doi: 10.5559/pi.18.33.03

Autor se bavi dvama pismima koja je Ivo Pilar između dvaju svjetskih ratova poslao profesoru Josefu Redlichu. Dosad nepoznata pisma pronađena su Austrijskoj nacionalnoj knjižnici (Österreichische Nationalbibliothek) u Beču. Oba pisma svjedoče o neprekinutoj vezi između Pilara i njegova uglednoga znanca iz Austrije te donose nove Pilarove poglede o uzrocima propasti Austro-Ugarske, ali i o drugim temama, primjerice o osvrtnu na aktualnu situaciju u Kraljevini SHS i stajalištu o vjerskim pitanjima kao ključu za shvaćanje »južnoslavenskoga pitanja«.

ključne riječi: Austro-Ugarska, Kraljevina SHS, staroslavensko vjerovanje

U Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču pronašli smo dva nepoznata Pilarova pisma. Sastavio ih je 1925. i 1929. te poslao u Beč svome zancu Josefu Redlichu (1869.—1936.) s kojim se susretao još prije Prvoga svjetskog rata. U njima se ponovno osvrnuo na neke starije poglede i obavijestio naslovnika o novoj situaciji. Oba su pisma po sadržaju vrijedna jer upotpunjuju saznanja o Pilarovu životopisu te bacajući više svjetla na njegove poglede o kretanjima u propalnoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, a donose i korisne podatke iz privatnoga života.

Tko je bio primatelj Pilarovih pisama? Redlich je bio potomak ugledne i imućne obitelji židovskih industrijalaca iz Moravske. Studirao je pravo i povijest na Bečkom sveučilištu na kojem je poslije postao profesorom ustavnoga i upravnog prava. Već prije rata objavio je nekoliko zapaženih komparativnih pravnih studija, a u to je vrijeme ušao i u austrijski, odnosno austrou-

* Ovaj je članak nastao istraživanjem u sklopu projekta: 380-01-02-23-41 EU, Hrvatska i Europa: institucije i pojedinci u razvoju modernog društva i države (HEIP) koji financira Europska unija programom NextGeneration.

garski politički život, postavši 1907. zastupnik u Carevinskom vijeću, u kojem je mandat zadržao do 1918. godine.¹

Politički se profilirao u redovima austro-njemačkih naprednjaka. Vrhunac političke karijere ostvario je neposredno prije sloma Austro-Ugarske, kad je krajem listopada i početkom studenoga 1918. vodio austrijsko Ministarstvo financija u Kabinetu Heinricha Lammascha, koji je uoči rata bio pravni savjetnik prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Propast crno-žute Monarhije nije zapravo označila cezuru u Redlichovoj karijeri. Za razliku od većine njegovih hrvatskih kolega koji su se zalagali za održanje Habsburške Monarhije, on nije morao strahovati od nasrtaja na osobni integritet, kao što će to biti u Pilarovu slučaju. U međuratnom razdoblju obnašao je niz uglednih dužnosti u znanstvenoj zajednici Prve Austrijske Republike, s tim da je vrhunac doživio u SAD-u, gdje je predavao poredbeno državno i ustavno pravo na prestižnom Sveučilištu Harvard nešto manje od desetljeća (1926.—1935.). Osim toga, bio je biran i za suca Međunarodnoga suda u Haagu. Da je osjećao duh slobode u svojoj rodnoj Austriji, pokazuje podatak da je bio izabran za ministra financija u vladi kancelara Karla Burescha (1931.—1932.). Na tako nešto Pilar nije mogao računati u okruženju Kraljevstva SHS, gdje se otpočeta susreo s optužbama o veleizdaji jugoslavenstva. Njegovi pokušaji da oživi svoje stare pozicije i preko veza sa zagovornicima jugoslavenske ideologije nisu donijeli konkretne rezultate.

Nije moguće potpuno proniknuti u prirodu odnosa Redlich — Pilar, ali ipak se slijedom literature mogu odgonetnuti njihovi glavni obrisi. Glavni izvor za obavijesti su Redlichovi dnevnički zapisi, koji su poslije njegove smrti objavljeni u pomnoj redakciji poznatog austrijskog povjesničara Fritza Fellnera (1922.—2012.).² Zapisi su vrlo vrijedan izvor i mogu se ocijeniti kao odličan uvid u ponašanje visokog austrijskog političara koji se susreće s brojnim akterima različitih provenijencija radi stjecanja znanja o pojedinim pitanjima. Tako je Redlicha zanimanje za Bosnu i Hercegovinu, kao i za šire južnoslavensko pitanje, dovelo i do Pilara, ali i niza drugih osoba. Sljedeći dnevnički datumi spominju Pilara: 13. listopada 1914., 26. veljače 1915., 27. ožujka 1916., 27. listopada 1917., 31. prosinca 1917. i 15. lipnja 1918.³ Drugim riječima, vidi se da su svi nadnevcima vezani za vrijeme Prvoga svjetskog

¹ Redlich je bio biran i u Moravski pokrajinski sabor u razdoblju 1906.—1910., zastupajući grad Nikolsburg (češ. Mikulov) u kojemu je njemački govoreće stanovništvo činilo saborsku većinu. Usp. Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848—1918*, sv. 2, Beč 2014., 999.

² *Das politische Tagebuch Josef Redlichs 1908—1919*, I-II, Graz-Köln 1953.

³ Isto, str. I/ 281, I/285, II/18, II/107, II/253 i II/279.

rata, kad je Pilarova politička djelatnost doživjela vrhunac u sustavnim naporima da aktivno radi na održivosti i preuređenju Austro-Ugarske. Prema sve-
mu onome što doznajemo iz Redlichova dnevnika, prvi susret dogodio se 12.
listopada 1914., kad je Pilar bio u Beču.⁴ Zahvaljujući ranijem Redlichovu
poznanstvu s Pilarovim puncem Adalbertom Shekom, došlo je do razgovo-
ra.⁵ Pilar je u jednosatnom susretu ostavio odličan dojam («einen ausgezeich-
neten Eindruck») na sugovornika.⁶

Pilar je tada obavijestio Redlicha o političkoj situaciji u hrvatskim zem-
ljama, pri čemu je istaknuo da pravaši nisu nikada ponudili ostvariv program
(«nie ein reales Programm geboten»). Iz tog se podatka može uočiti da su
pravaštvo i osobito starčevićanstvo, kao njegov središnji korpus ideja, una-
toč Pilarovoj kritici i dalje bili bitno političko-stranačko obilježje Hrvatske .
U nizu političkih kombinacija još se uvijek računalo i na pravaše, koji su ima-
li status parlamentarne stranke sa solidnim brojem zastupnika, vidljivost iz-
van granica Banske Hrvatske i kontakte s državicima i drugim polugama
moći u Beču i Budimpešti. Stoga ne će iznenaditi kasnija Pilarova odluka ti-
jekom Prvoga svjetskog rata da se formalno priključi pravašima i da pod nji-
hovim kišobranom pokuša ostvariti neke svoje političke zamisli.

Pilar je za »pokretaše« — oznaka za pripadnike izvorno naprednjačke
stranke koja je dolazila od naziva njihova glasila — izjavio da su bili odstra-
njeni («sind beseitigt»).⁷ Ta je tvrdnja zanimljiva jer je Pilar ishodišno bio vr-
lo blizak hrvatskim naprednjacima, a kao što smo u uvodnoj napomeni na-
veli i Redlich je bio povezan s naprednjačkim modelom političkoga zastupa-
nja u Austriji. Iz toga možemo zaključiti da je Pilar iznio nepovoljno pred-
viđanje o sposobnostima stranke liberalne orijentacije u hrvatskoj politici,
misleći na njeno utapanje u redove Hrvatsko-srpske koalicije.⁸ Nadalje, Pilar

⁴ Za opširniju interpretaciju susreta prema Redlichovu dnevniku (dnevnički zapis za 13.
10. 1914.) vidjeti: Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Za-
greb 2020., 570-571, 576, 705.

⁵ Shek se kao odjelni predstojnik u Bosni i Hercegovini, a time i znatno utjecajiji jav-
ni službenik, prije upoznao s Redlichom.

⁶ Redlich u opisu čini činjeničnu pogrešku, kad bilježi da je Pilar odvjetnik u Sarajevu.
Pilar nikada nije bio odvjetnik u Sarajevu, nego je imao odvjetničku pisarnicu u Tuzli.

⁷ Može se pretpostaviti da je Pilar mislio na poteze koji su vodili prema obustavi izla-
ženja naprednjačkoga dnevnika Pokret. Uredništvo lista je bilo rastjerano nakon aus-
trougarskog zauzeća Beograda i pronalaska određenih kompromitirajućih dokumenata,
a zatim je Pokret obustavljen početkom studenoga 1915. slijedom banske naredbe.
Međutim, obnova saborskih zasjedanja pokazuje da nije došlo do smanjenog utjecaja
»naprednjaka«. Oni su se prilagodili ratnim uvjetima i zatim pred kraj rata iznova ojača-
li svoje djelovanje. Vidi: Milada Paulova, »Hrvatski pokret«, *Riječ*, br. 86, 14(1928), 13.
4., 3-4.

je dao općenito loš prikaz hrvatskoga stranačkog krajolika, smatrajući da ga treba u ratnim okolnostima preoblikovati u korist jedne »realistične narodne stranke« (»zu gunsten einer realistischen Nationalpartei«). Iz toga bi se moglo zaključiti da je Pilar modificirao ideje iz mladosti, kad je bio sklon tzv. smjerneru političkoga realizma i kad je prirodno slijedio i put pokojnoga oca Gjure Pilara, koji je pripadao Neodvisnoj narodnoj stranci, odnosno onoj sastavnici narodnjaštva koja je išla tragom političkih promišljanja biskupa Josipa Jurja Strossmayera i njegova »pozoraško«/»obzoraškog« okruženja.

Pilar se osvrnuo i na odnose između Hrvata i Srba kao okosnicu južnoslavenskoga pitanja, tvrdeći da zbog vjerskih i »rasno-etničkih« razloga, nije moguće njihovo približavanje. Pojam rase nije se ovdje odnosio na antropološko-biološku kategoriju, nego na isticanje posebnih osobina naroda. Po tome Pilar nije bio iznimka jer su i neki drugi publicisti toga vremena koristili slično pojmovlje, primjerice poznati Robert W. Seton-Watson, koji je jednu svoju studiju naslovio *Racial Problems in Hungary*, ne imajući pritom na umu neke rasističke konotacije kako to u Pilarovu slučaju dio suvremenih pojedina naca nastoji nametnuti.⁹ Na spomenutom sastanku od 12. listopada 1914. zabilježeno je i Redlichovo zapažanje o Pilarovu razlikovanju duhovne i političke dimenzije pravoslavne vjere, koje austrijskom profesoru nije bilo jasno zato što mu je hrvatski sugovornik tumačio crkvene slabosti pravoslavlja i istovremeno njegov dominantan utjecaj na politička kretanja u Srba. Drugim riječima, Redlich nije shvaćao kako bi neka crkvena zajednica mogla biti politički snažna, ako je istodobno obilježena inferiornošću u crkvenim pitanjima. Iz tog je zapisa bilo očito nerazumijevanje specifičnih obilježja srpstva koje se nije dalo podvrgnuti nekom obliku habsburškoga patriotizma.

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata i nastanka potpuno nove političke karte prekinuti su odnosi između Pilara i Redlicha. Pilar je u prvome pismu od 12. rujna 1925. zabilježio kako je prošlo sedam godina od njihova posljednjeg susreta, što znači da je stvaranjem Prve Austrijske Republike i Kraljevine SHS zaustavljena razina stare komunikacije. Ne možemo ustanoviti jesu li se Pilar i Redlich od kraja 1918. intenzivnije dopisivali. Pilar piše o za njega korisnoj razmjeni ideja. To bi moglo zasigurno značiti da je i

⁸ O Pilarovim vezama s naprednjačkom ideologijom vidjeti kod: Stjepan Matković, Ivo Pilar i naprednjaštvo, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 15-16, 2013., 69-112.

⁹ Više o rasnim čimbenicima u različitim teorijama u radovima Tomislava Jonjića, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 19-20 (1-2), 2015., 9-160 i »Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* r, 21(1), 2016., 45-111.

Redlich njemu slao pisma. Iz Pilarova stila pisanja vidljivo je još da se Redlichu obraćao kao znancu kojemu je obećao redovitije javljanje. Sadržaji pisama pokazuju da mu je javljao o nizu privatnih pojedinosti, što ide u prilog ocjeni o njihovu dobrom poznanstvu.

Pilar se u prvom pismu prisjeća Austro-Ugarske, navodeći je kao temu koju naziva »zajedničkim interesom«. U skladu sa svojim političkim realizmom tvrdi da je, doduše, riječ o »bespredmetnom« pitanju jer je to povijesni problem koji se više ne može ispravljati, ali ono je očito i dalje privlačilo njegovu pozornost. Za Pilara je posljednji trenutak za rješenje unutarnjih prijepora Dvojne Monarhije bilo vrijeme neposredno nakon aneksije Bosne i Hercegovine. Težište problema bilo je u južnoslavenskom i češkom pitanju.¹⁰ Međutim, politički vrh nije bio spreman za promjene, što je u konačnici vodilo prema likvidaciji Crno-žute Monarhije. Stoga je Pilar istaknuo ulogu ostarjeloga kralja i cara Franje Josipa, koji više sa svojim načinom vladavine nije bio u stanju prevladati bolesti Monarhije, ali i njegova nasljednika Karla I. (IV.), čije se sposobnosti vladanja u kritičnim trenucima nisu pokazale odgovarajućima za rješavanje državnopravnih problema. U tom je kontekstu istaknuo staru tezu o slabostima dualističkog ustrojstva Monarhije koje je pridonijelo njenoj unutarnjoj destabilizaciji, ali i podsjetio na svoja promišljanja o potencijalnoj prilagodbi (»bereit war mit dem Dualismus zu paktieren«), koja bi ipak kroz višestrane kompromise dovela do stvaranja hrvatske državne tvorevine u Monarhiji i pod vodstvom vladajuće dinastije. Nadalje je istaknuo ulogu koju je odigrao Gyula Andrassy, ciljajući na njegov udjel u provedbi dualizma i vođenju balkanske politike Monarhije. Prema Pilaru, ovaj je mađarski državnik bio glavna prepreka za federalizaciju Monarhije i onaj politički čimbenik koji je usmjerio južnoslavensko pitanje u krivom smjeru čime je, između ostaloga, pogodio srpskim interesima.

U drugome pismu od 28. travnja 1929. Pilar se prisjetio Josepha Marije Baernreithera (1854.—1925.), još jednog istaknutog austrijskog političara s kojim je započeo kontaktirati u austrougarskim vremenima. Pilar na početku pisma zahvaljuje Redlichu što ga je spomenuo u radu o Baernreitheru. Vjerojatno je mislio na Redlichovo uređivanje Baernreithera dnevnika, koji je nešto prije objavljen.¹¹ U tom su izdanju izneseni podatci o Pilaru i njegovu susretu s Baernreitherom prigodom dolaska ovog austrijskog parlamentarca u Bosnu i Hercegovinu. Pilar se pritom prisjeća kako ga je Baernreither pravil-

¹⁰ Na jednom mjestu prvoga pisma Pilar piše o hrvatsko-južnoslavenskom pitanju (»die kroatisch-südslavische« Frage), dajući tako svoj ton tome pitanju o kojemu se mnogo pisalo do 1918. godine iz različitih perspektiva.

¹¹ *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928.

no nazivao »pesimistom s juga« (»der Pessimist aus dem Süden«), čime je htio dati na znanje da su predviđanja o propasti Monarhije u slučaju neprovođenja predloženih promjena na tragu unutarnje rekonstrukcije, bila opravdana te da su dolazeći događaji potvrdili njegove strahove. Iz pisma se još vidi podatak da se Pilar dopisivao s Baernreitherom do njegove smrti, pa bi pronalazak takve korespondencije bio još jedna korisna dopuna za proučavanje odnosa s uglednim austrijskim političarima, napose s onima koji se nisu zadovoljavali ispraznim susretima, nego su bili vođeni željom da na što potpuniji način doznaju više o njima slabo poznatom svijetu Bosne i Hercegovine.

Isto pismo donosi i podatke o puncu Sheku, kojega je Redlich dobro upoznao tijekom predratnoga dolaska u Sarajevo i vjerojatnih susreta u Beču. Prema dnevničkim zapisima, Redlich ga je jako cijenio. Shek je, kako to Pilar bilježi, teško proživljavao korjenite promjene iz 1918. jer one nisu donijele samo »gubitak položaja«, nego i slom njegova »cjelokupnog bogatstva«. Nekadašnji predstojnik Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu i jedan od tvoraca bosansko-hercegovačkog Ustava potpuno se povukao iz javnoga života i živio je sa zedom u kući na Tuškancu. Pilar nije propustio prigodu da napiše koliko je i osobno izgubio s nestankom Habsburške Monarhije. Napisao je da se preselio u Zagreb jer je »slutio da Bosna ide prema potpunoj ekonomskoj propasti«, čime je potaknuo na razmišljanje o tome kako su nekadašnja područja pod austrougarskom upravom prošla u novim okolnostima. Nije zaboravio podsjetiti i na politički proces protiv njega iz 1922., koji je prema konačnom ishodu opisao kao vlastitu »moralnu pobjedu«, ali i znatan gubitak »vlasništva, živaca i životne snage«.

Konačno, u drugome pismu piše Redlichu o svojim aktualnim promišljanjima. Tako je zabilježio da izražava »žalosno zadovoljstvo« što Kraljevina SHS, odnosno jugoslavenska država »u sadašnjem obliku nije održiva«. Posebno je izdvojio talijansku vanjsku politiku pod fašističkim vodstvom, držeći je glavnom opasnošću. Nadalje je ponovio svoje uvjerenje da je vjera naj snažniji čimbenik koji određuje sudbinu država. Odbacio je vjeru u bogumilstvo, koju je prije zastupao, da bi se okrenuo prema ranijim staroslavenskim vjerovanjima. Ona su se, tvrdio je, oslanjala na zoroastrizam u kojemu je vidio misaonu podlogu za slavenstvo. Redlichu je javio da se, kad je riječ o tome pitanju, povezao s češkim profesorom Janom Peiskerom s kojim je počeo istraživati vjeru starih Slavena. O Pilarovim osebujnim pogledima na ulogu vjere već je pisao povjesničar Zlatko Matijević.¹² Iz njegova rada dobiva-

¹² Zlatko Matijević, »Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske ('bogumilstvo')«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 1 (1), 1(2006), 69-81. Isti je članak objavljen i u Matijevićevoj knjizi *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb 2018., 55-66. Matijević je ukazao i na Pilarov odnos prema

mo potvrdu za kongruentnost Pilarovih misli u javnim nastupima i u ovdje iznesenim pismima privatnog obilježja. Naime, Matijević je skrenuo pozornost na Pilarova predavanja početkom 1927. u Sociološkom društvu u Zagrebu. Tom je prigodom Pilar govorio slušateljima da je »religija najutjecajniji faktor u životu naroda« i da »o kvaliteti i sudbini religije ovisi sudbina čitavih naroda.«¹³ Isto je tako tada kritički sagledao povijesnu ulogu »bogumilskoga pokreta«, koji je pridonio slamanju bosanske srednjovjekovne države.

Oba su pisma napisana pisaćim strojem. Jedno je napisano na papiru sa zaglavljem koje donosi podatke o pošiljatelju (J. U. Dr Ivo Pilar, Zagreb, Kanc.: Berislavićeva 8, Stan: Tuškanac18E · Telefon 45). Nisu sačuvane omotnice pisama tako da se ne može ustanoviti na koju je adresu slao Redlichu pisma. Može se pretpostaviti po datumu i tituliranju da je drugo bilo poslano u Harvard.

Zaključno možemo istaknuti da su dva Pilarova pisma vrijedan prilog za razumijevanje njegova životopisa. Zahvaljujući Redlichovu dnevniku, možemo dopuniti zapise koji su se odnosili na uvid u Pilarov politički aktivizam uoči Prvoga svjetskog rata i za njegova trajanja. U tom je smislu iz sadržaja ovih pisama »uhvaćena« obostrana interakcija, koja dopušta da se sagledaju gledišta dviju nezaobilaznih sudionika povijesne scene u dubokim previranjima. Ako se nastavi istraživanje, vjerujemo da će se moći pronaći novi izvori koji će baciti još više svjetla na Pilarove spone s austrijskim sugovornicima.

P r i l o z i ¹⁴

Prvo Pilarovo pismo

Zagreb, am 12. September 1925.

Eu.[re] Excellenz!

Ich beeile mich, mein Versprechen einzulösen, Ihnen aus meiner Sommerfrische zu schreiben.¹⁵ wie Sie sehen, habe ich es nicht genau ein-

Peiskeru u članku »Peisker i Pilar o vjeri 'starih Slavena'«, *Pilar Časopis za društvene i humanističke studije*, sv. 2, 3(1), 2007, 63. i u istom broju toga časopisa uredio dva njihova članka koja se bave problematikom staroslavenske vjere.

¹³ Z. Matijević, »Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske ('bogumilstvo')«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 1 (1), 1(2006), 77.

¹⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Autogr. 1453/11 (1-13), diverse Briefe III.

¹⁵ Nije sasvim jasno o kakvom je Pilarovu obećanju riječ, no moglo bi se možda zaključiti da su se on i Redlich dopisivali i u neposrednoj prošlosti.

gehalten, denn ich schreibe Ihnen wieder aus Zagreb. Aber das heurige schlechte Wetter und meine sonstigen Verpflichtungen brachten es mit sich, dass mein Sommeraufenthalt dreimal unterbrochen werden musste, und nicht zu jener Periode ruhiger Sammlung geworden ist, die er es sonst ist, und die mir ihn so lieb und wert macht. Am Fusse des Risnjak-Massifs (1528 m ü. d. M.) im Nadelholz-Urwald, 800 m. hoch gelegen, unweit von der Strecke Zagreb — Fiume habe ich mir in einer Gegend, die ich ob ihrer Reize lieb gewonnen hatte, eine kleine Beszung angekauft, um dort eine Villa zu bauen. Mit vielen anderen Hoffnungen begrub der Weltkrieg auch diese ich habe vorderhand zu kämpfen, um meine Villa in Zagreb, in Tuškanac (Zagreber Waldkottageviertel) nicht zu verlieren.

Ich benütze daher den ersten freien Moment um das Verpasste nachzuholen. Wollen Sie daraus ersehen, wie sehr mir dieser Gedankenaustausch mit Ihnen Wohltut. Anstatt von meinem Tische im Freien unter meiner grossen Buche in Mrzla-Vodica¹⁶ wo ich im stillen Genüsse der wohlthätige Musse und Ruhe so oft scandiere.

Tu Tityre patulae recubans sub tegmine fagi¹⁷,

Schreibe Ihnen aus meinem Zimmer gegen Osten gekehrt, im vollen Ganz der Morgensonne, wo ich mich bemühe, mich jenen Zustand ruhige Sammlung, welche mir meine Mrzla Vodica bietet, zu versetzen. Wenn dies auch meine Berufs- und andere Sorgen nicht ganz gelingen lassen, so wollen Sie gütigst meinen guten Willen für fertige Tat acceptieren.

Ich habe in den verflorenen sieben Jahren, seitdem wir uns nicht gesehen haben, viel gelitten und nachgedacht. Ich hätte Ihnen eigentlich ungeheuer viel zu schreiben, ich muss mich leider hier nur auf einen kurzen Auszug der wichtigsten Momente beschränken, natürlich bezug habend auf jenes Moment welcher unser gemeinsames Interesse betrifft: die Frage Oesterreich-Ungarns.

Was mich besonders interessierte, war die Frage ob und wie Oe.-U. zu retten gewesen wäre. Die Frage ist müssig, nicht war? Aber bei Leuten, welche sie seinerzeit so sehr beschäftigte jedenfalls menschlich begreiflich, wenn sie auch noch so posthum und praktisch gegenstandslos ist.

Meine Ideen haben sich folgendermassen geordnet: der letzte Termin für die Rettung war der Moment nach der Annexion. Franz-Josef hätte abdiezieren und die südslavische Frage energisch im Angriff genommen werden sollen. Dann hätte Oe.-U. die Evolution zu einem Federativstaate

¹⁶ Mjesto u općini Lokve, na područje današnje Primorsko-goranske županije.

¹⁷ Citat iz Vergilijevih Bukolika — Pastirskih pjesama. U prijevodu: «Ti Titire ležiš pod krošnjom malene bukve.»

genommen, welchen der Weltkrieg, welcher jedoch nicht aus dem südslavischen Frage entsprungen wäre, dann wahrscheinlich beendet hätte. Durch den Weltkrieg wollte man der Notwendigkeit die südslavische Frage innerhalb Oe.-U. zu lösen, aus dem Wege zu gehen, und daran ist der Staat zu grundgegangen. Zwei so schwere Fragen, wie tschechische und die kroatisch-südslavische waren für Oe.-U. zu viel.

Ich bin zur Überzeugung gekommen dass zwei Momente, welche meiner Ansicht bisher nicht die richtige Würdigung als Komponenten bei der Katastrophe Oe.-U. gefunden haben, die grösste Rolle gespielt haben.

1) Die allzulange Regierungsdauer Franz-Josefs. Der Staat war fin de siecle marasmatisch geworden, und es war ein Verhängnis, dass die Krise, welche mit dem Thronwechsel nach Fr. J. eintreten musste, mit einer Kriegskatastrophe zusammenfiel und einen so wenig geeigneten Nachfolger fand, wie es Karl war,

2) Dass der Dualismus verderblich war für die Monarchie ist heute allgemein anerkannt, doch scheint es mir, dass man der Sache viel zu wenig auf den Grund geht. Sie wissen ja, dass ich im Südland bereit war mit dem Dualismus zu paktieren.¹⁸ Dieser Auffassung bin ich bis heute treu geblieben und meine Meinung dahin geprägt, dass der Dualismus nicht an sich verderblich sein musste, sondern durch zwei Momente:

a) dass man ihn, der naturgemäss eine Phase in der Evolutionsrichtung vom Einheits- zum Föderativstaate sein sollte mit Gewalt zu einer Dauerform für den Staat machen wollte, wodurch man aber das Entgegengesetzte erreichte, den er wirkte als ein Separationsinstrument, das den Staat zerrüttete und den Glauben an ihn untergrub.

b) dass dem Dualismus die Prägung von einem begabten Ungarn, vom Grafen Andrassy (Julius) gegeben wurde. Derselbe stellte in ausschliesslich in den Dienst der ungarischen Aspirationen und der ungarischen Machterhöhung. Dadurch sind die Ungarn den Oesterreichern über den Kopf gewachsen und haben eine Stellung in Staate errungen, dass sie die Oesterreicher hindern konnten, die südslavische Frage zu lösen, wofür ja bei den Deutschen zweifellos guter Wille vorhanden war. Noch in einer Hinsicht war Jul.[ius] Andrassys Einfluss verhängnisvoll. Er war es, der auch Deutschland suggerierte, dass es in seinem Interesse liege, den unseligen Dualismus a tout prix zu stützen, wodurch sich Deutschland ganz unnötigerweise das Odium der ungarischen gewalttätigen Politik aufbürdete, und ganz be-

¹⁸ Sintagma «im Südland» znači: u Južnoslavenskom pitanju, glavnom Pilarovu djelu koje je osvanulo u ožujku 1918. na njemačkom jeziku, potpisano pseudonimom «L. v. Südland».

sonders war er es, der die südslavische Frage derart verpatzte, dass dieselbe so gut wie nicht mehr zu lösen war. Er war es, der den Standpunkt vertrat, Oe.-U. müsse die Bildung eines grossen südslavischen Staates am Balkan verhindern, und unter diesem Gesichtspunkt auch die Occupation durchführte. Das natürliche Korrelat wäre aber gewesen, dass man den Südslaven dann eine Staatsbildung im Rahmen Oe. U. ermöglicht, aber dies wollte A., als Dualist auch nicht denn dies hätte den Föderalismus bedeutet. So wollte Oe. U. keinen südslavischen Staat ausserhalb seiner Grenzen, aber auch keinen innerhalb, d. h. kam in einen unlösbaren Widerspruch mit den Lebensinteresse der südslavischen Rasse, was die Serben im eigenen Interesse sehr geschickt auszunützen verstanden.

Man könnte in diesem Tone noch weiter rasonnieren, wenn das nicht so ganz überholte Theorie wäre. Heute heisst es für mich, sich in der Jetztzeit zurechtzufinden, ich hoffe dass mir dies auch gelungen ist, und dass ich noch auf eine Zukunft zu rechnen habe, darüber aber ein andermal.

Es freut mich, dass Sie an Ihren Memoiren arbeiten, bitte mich vom Erscheinen zu verständigen.¹⁹

Ich bitte Sie, den Ausdruck gewohnter Hochachtung und Wertschätzung entgegen zunehmen von ihrem ergebensten

Ivo Pilar

Drugo Pilarovo pismo

Zagreb, am 28. April 1929

Ew. Excellenz, hochverehrter Herr Professor!

Ich war tief gerührt durch das freundliche Gedenken, welches Sie in Ihrem Schreiben an Schwiegerpapa Shek auch meiner Wenigkeit zu Teil werden liessen. Nehmen Sie hiefür vielen Dank entgegen, noch wehr aber dafür, dass Sie in Ihrem Werke über Baernreither auch meiner Wenigkeit Erwähnung getan haben.

Dies erfüllt mich mit nicht geringer Befriedigung, jedoch nicht aus Gründen einer Eigenliebe, sondern deshalb, weil das Bild, welcher B. von mir entwirft, selten treffend ist, und, zweiten weil ich das Bewusstsein habe, im Leben des grossen Mannes eine, wenn auch noch so bescheidene Rolle gespielt zu haben. Er nannte mich stets »den Pessimisten aus dem Süden« erst

¹⁹ Pilaru je poznato da Redlich piše svoje uspomene. Zato ne valja isključiti ni mogućnost da je korespondencijom s njime nastojao suoblikovati način na koji bi — eventualno — u tim uspomena i sâm bio spomenut.

später kam er darauf, wie recht ich mit meiner Auffassung hatte. Einen Beweis hiefür fand ich darin, dass ich etwas mehr als ein Jahr vor seinem Tode spontan von Sr. Exc. Baernreither ein äusserst freundliches Schreiben erhielt, welches zum Anlasse einer regen und anregenden Korrespondenz wurde, welche erst mit seinem Tode ein Ende fand. Der Zufall wollte, dass mein letztes Schreiben welches ich Exc. Baernreither schreib, sich in Expedition verzögerte und dann infolge seines Todes nicht mehr abgesendet werden konnte. Ich weiss für diesen Brief »der Ihn nicht erreichte« keine bessere Verwendung, als ihn anbei Ihnen zu übermitteln.²⁰

Schwiegerpapa Shek ist leiblich ganz gesund und wohnt mit mir in meiner Villa im Zagreber Cottagevierteil Tuškanac. Leider ist er sehr gealtert (geb. 1851), auch geistig. Der Umsturz brachte nicht nur den Verlust seiner Stellung mit sich, sondern auch seines gesammten Vermögens, so dass er gezwungen ist, als bescheidener Pensionist zu leben. Diesen doppelten Zusammenbruch hat er niemals ganz zu überwinden vermocht, er hat sich in der Gegenwart nicht zurechtgefunden, eigentlich nicht zurechtzufinden gewollt und lebt nur den Vergangenheit. Für geistige Arbeit kommt er nicht mehr in Betracht. Es ist uns allen ein nicht geringer Schmerz, diesen einst so starken Geist nun so geknickt zu sehen.

Mich haben die Ereignisse von 1918 ebenfalls hart mitgenommen. Auch ich habe den grössten Teil meines beträchtlichen selbsterworbenen Vermögens verloren, eine bescheidene, wenn auch behagliche Villa im schönsten Teile Zagrebs ist das einzige, was ich retten konnte. Im Jahre 1920 übersiedelte ich mit Familie und Beruf nach Zagreb, da ich voraussah, dass Bosnien einer völligen ökonomischen Ruine entgegengehe. In Zagreb wurde mir jedoch im Wege von Provokation ein Hochverratsprocess an den Hals gehenkt, doch gelang es mir nach hartem einjährigen Ringen meine Verfolger juristisch an die Wand zu drängen, ich konnte das erste Urteil kassieren und kam mit einem bedingten Urt. von drei Tagen Arrest davon, die ich auch nicht absitzen musste.²¹ Ich habe aber diesen moralischen Sieg durch unverhältnismässige Einbussen an Vermögen, Nerven- und Lebenskraft bezahlen müssen.

Aber ich bin ungebrochen und lebe bescheiden meinem Beruf sowie meinen Studien (Philosophie, Soziologie u. Anthropologie) durch welche ich

²⁰ To (stvarno ili navodno) Pilarovo pismo Baernreitheru nije pronađeno uz ovo pismo Redlichu.

²¹ Taj je proces, u kojem je Pilar uvjetno osuđen na trodnevnu zatvorsku kaznu, podrobno obraden u: Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar 1918.—1933. Jugoslavenske godine ideologija protujugoslavenstva*, Zagreb 2023., 105-145.

mir einen Namen und eine geachtete Stellung gemacht habe. Ich bin auch meiner Gedankenrichtung treu geblieben, welche im liter.[arischen] Portrait, welches Baernreither von mir treffend entwarf, vollkommen entspricht. Der Staat S. H. S., den ich im Entstehen bekämpfte, ist zur Tatsache geworden, ich habe aber die traurige Genugthuung, dass er in jetziger Form nicht lebensfähig ist. Ich bin aber ebenso konservativ, als einst unter Oesterreich, denn ich sehe nach Zusammenbruch dieses Staates nur italienische Sklaverei. Demnach denke ich nach, wie man diesen Staat retten könnte,²² und bleibe bei meiner einstigen Überzeugung, dass das religiöse Moment der stärkste Faktor sei, welcher das Schicksal von Staaten bestimmt. Da ich den Glauben an den Bogomilismus verloren habe (vermöge seines Lebens- und Staatsfeindlichkeit, die er über den Manichäismus von Buddhismus übernommen hat) so suche ich nach neuer Orientation und glaube auf richtiger Fährte zu sein. Ich bin zur Überzeugung gekommen, dass der Glaube der alten Slaven ebenso wie ihre Bodenbauerkultur zoroastrischen (altiranischen, altpersischen) Ursprungs sei. Ich bin ganz selbstständig zu dieser Überzeugung gekommen, jedoch bald gefunden, dass der tschechische Gelehrte Prof. Peisker dieselbe These verfiicht. Wir arbeiten nun zusammen und haben schon schöne Erfolge, so dass ich am Siege dieser Gedankenrichtung nicht zweifle. Ich hoffe nun, dass das Slaventum, welches bisher ohne leitende Idee war, sich aus den Ideen Zoroaster's, die das beste darstellen, was der arische Geist bisher in religiöser Beziehung geschaffen hat, eine tragfähige Gedankengrundlage zusammensetzen könnte.

Ich erlaube mir Ihnen die beiden letzten Arbeiten auf diesem Gebiete (über das Bogomilentum sowie über den Glauben der alten Slaven, Übersetzung von Peisker) einzusenden.²³ Ich habe auch kürzlich eine grössere Arbeit über den Dualismus im Glauben der alten Slaven bei der Südslav.[ischen] Akademie eingereicht, und bin aus diesem Anlasse auch mit diesem Briefe etwas verspätet.²⁴

²² Pilar, naime, razmišlja o federaliziranju jugoslavenske države kao prvom koraku prema budućem razlazu Hrvatske i Srbije. Vidi Pismo Ive Pilara Edhemu Mulabdiću od 3. 3. 1932. u: *Političke bilješke Ante Trumbića, 1930.—1938.*, sv. 1, pr. Stjepan Matković-Marko Trogrlić, Zagreb — Split 2019., 169-172.

²³ Pilar ovdje misli na svoju brošuru *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*. Dva predavanja Dra Ive Pilara, što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu (Zagreb 1927) te na Peiskerovu studiju »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?« koju je preveo za *Starohrvatsku prosvjetu* (1928.).

²⁴ Radi se o raspravi »O dualizmu u vjeri stari Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, za koju je Pilar očekivao da će biti objavljena u Akademijinu *Radu*, ali je osvanula 1931. u *Zborniku za narodni život i običaje*.

Nun wende ich mich wieder politischen und sozialpolitischen Studien zu.

Ich hätte nun Ihre kostbare Zeit genügend in Anspruch genommen. Ich bitte mich auch weiterhin im gütigen Angedenken behalten und den Ausdruck einer vorzüglichen Hochachtung entgegennehmen zu wollen von Ihrem ergebensten:

.....
Ivo Pilar

Stjepan Matković

New Additions to Pilar's Biography: Two Letters Sent to Josef Redlich in the 1920s

The author deals with two letters sent by Ivo Pilar to Professor Josef Reidlich between the two World Wars. These until now unknown letters were found in the Austrian National Library (Österreichische Nationalbibliothek) in Vienna. Both letters serve as testaments to the unbroken connection between Pilar and his prominent Austrian acquaintance, giving us insight into Pilar's views about the reasons for the downfall of Austria-Hungary, as well as other topics, including his thoughts on the current situation in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, or his stance on religious matters as the key to understanding the »South Slavic question«.

Key words: *Austria-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, Slavic native faith*

Kultura sjećanja između tradicije i avangarde — prilog istraživanju smjernica za povijest habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu¹

Filip HAMERŠAK

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

Prethodno priopćenje

Primljeno: 18. 12. 2023.

UDK 355.486(436-89+439-89)“1914/1918”(093)

doi: 10.5559/pi.18.33.04

U radu se prvi put predstavljaju smjernice ugarskoga ministra za zemaljsku obranu (domobranstvo), objavljene 1918. na hrvatskom jeziku u prilogu Mali Vijesnik službenoga glasila Vijesnik naredaba za kr. ug. domobranstvo, namijenjene sastavljanju povijesti pojedinih habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu, vodiča po ratištima te biografskoga leksikona viših časnika. Smjernice se preliminarno stavljaju u kontekst širega područja vojne povijesti, uključujući osobito njezinu memorijalnu sastavnicu, a uz prijepis iscrpnih »Uputa za pisanje četnih povjesnica« donosi se i tumač manje poznatih izraza. Radno se može zaključiti da su vojni vrhovi Monarhije u ambiciozno zasnovanom »odozdo — prema gore« pothvatu prikupljanja, obradbe i objavljivanja vojnopovijesnoga gradiva nastojali uravnotežiti historiografsko-kritički, memorijalni i promidžbeni aspekt, i to na način koji bi umnogome i danas mogao biti metodološki relevantan. Podrobnija ocjena smjernica moći će se, međutim, donijeti tek kad se daljnjim istraživanjima u arhivima i knjižnicama Beča i Budimpešte točnije odredi njihov korpus, korpus prikupljenoga gradiva te korpus objavljenih povjesnica.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, vojna povijest, kultura sjećanja, Austro-Ugarska, Hrvatska, historiografija, metodologija, memorijalizacija.

UVOD — OD TRADICIJE DO AVANGARDE

Općenito gledano, ishodišta vojne povijesti kao istraživačko-interpretativnoga pristupa oružanim sukobima i njihovim popratnim djelatnostima stara su

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897) Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština. O obrađenoj tematici autor je prethodno usmeno izlagao na međunarodnom okruglom stolu Spomenička baština i kultura sjećanja na Prvi svjetski rat, održanom 9. i 10. rujna 2021. u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu.

koliko i vojno umijeće, odnosno koliko i historiografija te u stanovitoj mjeri prethode pojavi pisane kulture, odnosno na njoj temeljenih civilizacija. Kroz stoljeća glavni su joj pokretač bili, na jednoj strani, utvrđivanje »onoga što se zapravo dogodilo« na bojištu i oko njega kako bi se — nerijetko nadoknađujući nedostatak ratnoga iskustva — iz prošlih borbi stekle pouke za one buduće, a na drugoj strani, memorijalizacija, utjecaj na kolektivno (kulturno) pamćenje, odnosno na kulturu sjećanja radi društvene integracije, napose snaženja spremnosti za možebitne buduće napore slavljenjem stvarnih ili uveličanih junačkih djela pojedinaca ili cijelih postrojba, katkad i radi nekritičkoga osobnoga ili skupnoga uzdizanja.² Ne računajući novije zaokrete prema navodno neinstrumentalnom, samosvrhovitom proučavanju prošle zbilje (jer zapravo uglavnom tek jedna svrha zamjenjuje drugu), na gornji način shvaćeni pokretači vojne povijesti (povijest kao učiteljica nasuprot memorijalizaciji) mogu se konstruktivno ispreplesti, ali i doći u međusobni sukob. Primjerice, sjećanja Gaja Julija Cezara na galske ratove, zacijelo ključan izvor prema kojem znamo da su se uopće dogodili, osnova su i za neke pouke iz strategije i taktike, ali u kojoj su mjeri pojedini događaji, pa i Cezarovi postupci vjerodostojno prikazani, upitno je.

Osim opisanih motivacijskih čimbenika, koji dakle mogu uključivati i pitanje za koga se vojna povijest proučava, odnosno tumači — za ljude koji o ratu i miru više-manje izravno odlučuju, za one koji se u ustrojbeno nužnoj vojnoj hijerarhiji nalaze više ili niže, za one koji u rat zasigurno neće ići, ali će njime možda biti pogođeni, a na izborima mogu doći barem u neizravnu prigodu da ga spriječe ili potaknu — nadaju se i druge sastavnice kojih zastupljenost obično ima barem neke sveze s konkretnim povijesnim trenutkom, odnosno zatečenim stupnjem društvenoga razvoja, kojemu onda odgovaraju i stanoviti tehnološki dosezi, ustroj oružanih snaga, stanje vojnoga umijeća i sl.

² Uvodni dio temeljem ponajprije na djelu Stephen Morillo i Michael F. Pavkovic, *What is Military History?*, Polity Press, Cambridge—Medford, 2018., ali još uvijek korisne uvide daju i Jonathan Bloom, »History, Military«, *International Military and Defense Encyclopedia*, sv. 3, Brassey's (US), Inc., a division of Maxwell Macmillan, Washington—New York, 1993., 1205-1211. Douglas Peers, »Military History«, *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 2, Fitzroy Dearborn, London—Chicago, 1999., 814-817. te Hew Strachan, »Military History«, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 14, Elsevier, Amsterdam (etc.), 2001., 9863-9868. Usp. i »Istorija, vojna«, *Vojna enciklopedija*, sv. 3, Redakcija Vojne enciklopedije, Beograd, 1972., 682-684., John Keegan, *The Face of Battle*, Penguin, New York (etc.), 1978., 13-77., *Oxford Companion to Military History*, Oxford University Press, Oxford—New York, 2001., Richard Holmes, *Acts of War*, Cassell, London, 2004., *International Encyclopedia of Military History*, sv. 1-2, Routledge, New York—London, 2006. te Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013., 131-221.

Naime, pristupajući nekom vojnopovijesno relevantnom tekstu bitno je uočiti i tko piše — sam vrhovni zapovjednik, podređeni mu vojskovođa, zamjenik, član stožera ili pak neki podređeni časnik, je li riječ o djelu pojedinca ili skupine autora, na kojem je temelju nastalo, odnosno s kojim izvorima i kakvom metodologijom, tj. što je autore zanimalo, čime su se točno odlučili baviti u načelno neiscrpnom prikazu neke borbe, bitke ili rata, odnosno oružanih snaga, vojske (armije), zbora (korpusa), divizije, pukovnije, bojne (bataljuna) itd. Govorimo li, primjerice, o izvorima, oni mogu pripadati osobnom, doživljenom iskustvu utisnutom u pamćenju manjega ili većega broja ljudi, službeno zapisanom u javno arhiviranim planovima, zapovijedima, dojavama i izvješćima, ali i neslužbeno zabilježenom u privatnim dnevnicima, memoarima i pismima — i jedno i drugo, dakako, može biti više ili manje pouzdano, uljepšano ili pak iskrivljeno nagore. Imajući to na umu, radi usporedbe i provjere može se posegnuti i za arheološkim ili forenzičkim uvidima, onime što je audio-vizualno snimljeno analognom, a već više od pola stoljeća i digitalnom tehnologijom.

Ostavimo li po strani upravo suvremene informatičke tehnologije, napose uporabu njihovih mogućnosti trenutačnoga bilježenja i obradbe goleme količine svakovrsnih podataka radi sastavljanja uistinu iscrpnih, u svim pojedinostima utemeljenih raščlamba, od kojih zacijelo tek manji dio ugleda svjetlo javnosti, u svezi s naslovnom temom zanimaju nas ponajprije posljednja desetljeća 19. stoljeća i prva desetljeća 20. stoljeća.

Uz djelatne ili umirovljene časnike, među vojnopovijesnim piscima u tom razdoblju znatno se povećava zastupljenost neovisnih, počesto tržišno orijentiranih publicista, ali i akademskih povjesničara, povezanih s civilnim, tj. nevojnim sveučilištima ili institutima.³

S jedne strane, riječ je o širokom, ne uvijek jasno omeđenom razdoblju, u kojem se, umnogome usporedno s dovršetkom (uglavnom) racionalne birokratizacije državnoga aparata, dovršava i birokratizacija cijeloga sustava oružanih snaga, od standardizacije naoružanja, ujednačavanja izobrazbe do zapovijedanja i borbene taktike.

Razumljivo, proučavanje borbi, bitaka i ratova iz toga doba ne može se više oslanjati samo na neposrednu perspektivu vojskovođe ili drugih viših zapovjednika, nego u obzir mora uzeti i sve veću količinu ostalih vrsta pisane građiva, od raznovrsnih propisa, tehničkih uputa i školskih programa do razvojnih i operativnih planova te konkretnih zapovijedi i izvješća. Toj vrsti birokratizacije u pravilu ne izmiču konačno ni partizanske (gerilske)

³ Morillo i Pavkovic, *n. dj.*, 31-39.

postrojbe, osobito jednom kad se radi trajnoga ovladavanja nekim širim područjem, počnu preustrojavati u složenije postrojbe više razine.⁴

S druge strane, premda su i stariji vojnopovijesni pisci znali zahvatiti ponašanje, psihologiju i uopće kulturu nižih časnika, dočasnika i običnih vojnika, navedeno razdoblje također je u znaku sve većega i sve sustavnijega zanimanja za njih — ne toliko iz humanitarnih pobuda, koliko da ih se u svijetu u kojem je krajnje nasilje, barem u načelu, sve udaljenije od svagdašnjeg života, učini što učinkovitijim ratnicima.

S tim u svezi, osobito od sredine 19. stoljeća, putem obveznog ili fakultativnog državno upravljano ili barem nadziranog školstva, putem novina i drugih tiskovina, povijesnih i vojnih muzeja, podizanjem javnih spomenika, uređenjem vojnih groblja, imenovanjem ulica i trgova, pomoću državnih blagdana i spomendana te sličnih manifestacija pojačava se i spomenuti utjecaj na kolektivno (kulturno) pamćenje, odnosno na kulturu sjećanja radi društvene integracije. To je u većini zapadnih društava osobito izraženo, a i razmjerno sustavno istraženo, poglavito s obzirom na Prvi svjetski rat.⁵

Međutim, ne smije se smetnuti s uma, taj utjecaj »odozgo« (inače, naravno, usmjeravan ne samo onim što se pomalo pogrdno naziva »ideološkim aparatom države«, nego i djelatnošću građanskih udruga te institucionalno nevezanih, »slobodnih« intelektualaca i uopće školovanih ljudi) imao je i svoje naličje »odozdo«, u obliku prihvaćanja, modificiranja, ali i odbijanja unutar skupina i među pojedincima kojima je bio namijenjen. Također, u nekim društvima memorijalizacija se i provodila poglavito na toj razini, unatoč državnom zanemarivanju te, mjestimice, zabranama. Jedan od primjera za to upravo je odnos prema spomenicima vojnicima poginulim u Prvom svjet-

⁴ Usp. npr. Pavle Jakšić, *Savremeni rat*, sv. 1, Vuk Karadžić, Beograd, 1969., 188-208.

⁵ Usp. npr. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge University Press, Cambridge 2006., Jay Winter, *Remembering War*, Yale University Press, New Haven—London, 2006. te osobito, s popisom daljnje literature, Jay Winter i Antoine Prost, *The Great War in History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., 183-240. U novije doba slična istraživanja dobivaju sve veći zamah i u nas, usp. npr. Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake...*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2023., Ljiljana Dobrovšak, »Spomenička baština Prvoga svjetskoga rata u Hrvatskoj od 1914. do danas«, *Društvena istraživanja*, 32 (2023) br. 2, 213-231., Filip Hameršak, »Vojna groblja Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj od 1914. do 1941.« *Društvena istraživanja*, 32 (2023) br. 2, 233-253. i Vijoleta Herman Kaurić, »Bitka za komemoriranje stogodišnjice Prvoga svjetskoga rata kao ogledni primjer odnosa prema tom ratu u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, 32 (2023) br. 2, 255-275. te, zasad, knjižicu sažetaka istoimenoga znanstvenoga skupa *Re-interpreting The First World War Cultural Memory: Sites of Memory, Rituals, Symbols and Commemorative Practices*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2023.

skom ratu, koji su podizani na području hrvatskih zemalja u sklopu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.⁶

Zaključno gledano, može se, dakle, reći da su tijekom stoljeća i vojna povijest kao istraživačko-interpretativni pristup i njezina memorijalizacijska sastavnica prošle kroz različite mijene (prepletene s mijenama u načinu ra-
tovanja, ali i onima društva i kulture u cjelini), pri čemu se za pojedine njihove razine može reći da su kontinuirano ili barem dulje vremena prisutne (tradicija), a za druge pak da su razmjerno novije pojavnosti, ne posvuda prihvaćene ili to barem nisu bile u doba Prvoga svjetskog rata. Tako se djela, smjernice i drugi tekstovi u kojima ih uočimo mogu nazvati avangardnima, barem za svoje doba.

VOJNA POVIJEST U HABSBUURŠKOJ MONARHIJI

S obzirom na preliminarni karakter ovoga priopćenja, nismo u mogućnosti podastrijeti sustavan pregled literature niti iscrpne podatke o mijenama vojne povijesti u Habsburškoj Monarhiji, poznatijoj od 1867. kao Austro-Ugarska. Imajući, međutim, na umu da je riječ o državnoj zajednici u kojoj je Ivo Pilar formirao svoje poglede na politiku, državu i društvo, i kojoj je u svojim spisima, uz odgovarajuće reforme, davao prednost pred predlaganim južno-slavensko-balkanskim integracijama (a slična je stajališta imao i ne baš neznan, premda do današnjega dana marginalizirani dio hrvatske političke i upravne elite), tematika je to koja nesumnjivo zaslužuje daljnje istraživanje. Na ovom ćemo mjestu stoga tek u naznakama ocrtati najnužniji kontekst za razumijevanje ovdje prvi put predstavljenih smjernica za povijest habsburških postrojba u Prvom svjetskom ratu.

Među starijim vojnopovijesnim piscima habsburške provenijencije samo se jedan spominje u citiranom metodološkom pregledu vojne povijesti.⁷ Riječ je o istaknutom vojskovođi grofu Raimundu Montecuccoliju (1609.—1680.), sudioniku burnih zbivanja čak i uže shvaćene hrvatske povijesti, čiji se dometi i u nacionalnoj enciklopediji svrstavaju uz bok znamenitoga francuskoga vojskovođe Turennea.⁸

Povijesni razvoj habsburških oružanih snaga kao jezgre više-manje stalne i razmjerno organizirane vojske obično se prati od doba Maksimilijana I.

⁶ Ljiljana Dobrovšak, »Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici«, *Zbornik radova znanstvenoga skupa Konac Velikoga rata*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2020., 399–425.

⁷ Morillo i Pavkovic, *n. dj.*, 30–31.

⁸ »Montecuccoli, Raimund, grof«, *Hrvatska enciklopedija*, (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41790>), 2021., (pristupljeno 15. 7. 2023).

(1459.—1519.),⁹ uz isticanje 17. stoljeća kao ključnoga u tom smislu. Usporedno se, dakako, povećava količina vojnoga gradiva, te su do danas, primjerice, iz 16. stoljeća sačuvani spisi bečkoga Dvorskoga ratnog vijeća, a i ratno-operativni spisi (Feldakten) pojedinih većih ustrojbenih cjelina. Za ratove i vojni ustroj 18. stoljeća gradiva postupno ima sve više, uključujući personalne spise, koji se u znatnijoj količini čuvaju približno od 1740. godine.

U prvo vrijeme gradivo se čuvalo pri habsburškom dvoru. Godine 1711. osnovan je poseban Arhiv Dvorske ratne kancelarije te 1801. Ratni arhiv, koji su poslije spojeni i podređeni Glavnom stožeru, s iznimkom 1913.—1918., kad su bili pod zajedničkim Ministarstvom rata, a od 1945. djeluju kao odjel Austrijskoga državnoga arhiva.¹⁰ Iste 1801. godine u sklopu Ratnoga arhiva osnovan je Odjel za ratnoznanstvene radove (Abteilung für Kriegswissenschaftliche Arbeiten), za koji se drži i da je bio prvi vojnopovijesni institut u svijetu.¹¹ U razdoblju od 1818. do 1876. taj je odjel bio pripojen izravno Glavnom stožeru kao njegov Ured za vojnu povijest (Generalstabs-bureau für Kriegsgeschichte), nakon čega je vraćen u sastav Ratnog arhiva.¹²

Tijekom Prvoga svjetskog rata broj osoblja u Ratnom arhivu povećao se s 37 na 417, što je bilo uvjetovano ne samo golemim povećanjem gradiva u optjecaju (danas se čuva približno 25 dužnih kilometara gradiva nastaloga 1914.—1918.), nego i novim zadaćama, od dodjele odličja do promidžbe, napose putem novoosnovane Književne skupine (Literarische Gruppe) te bliske suradnje s također novom Ratnom središnjicom za tisak (Kriegspressequartier). Štoviše, 1916.—1917. Arhiv i Središnjica imali su istoga ravnatelja.¹³

Zahvaljujući prikazanoj infrastrukturi, od druge polovice 18. stoljeća proučavanjem proteklih ratova utemeljenim na arhivskom gradivu, uz umirovljene više zapovjednike, sve se više bave i drugi povjesničari i publicisti, ne nužno u sklopu oružanih snaga, ali s njihovim dopuštenjem i potpo-

⁹ Richard Bassett, *For God and Kaiser*, Yale University Press, New Haven—London, 2016., 5-6.

¹⁰ Prema *Kriegsarchiv — information in brief* (<https://www.statearchives.gv.at/tasks-and-organisation/kriegsarchiv-information-in-brief.html>), (pristupljeno 15. 7. 2023) i Rainer Egger, »Dvorsko ratno vijeće i Ministarstvo rata kao središnji upravni organi Vojne krajine«, *Arhivski vjesnik*, 34-35 (1991—1992), br. 35-36, 139-155.

¹¹ »Istorija, vojna«, n. dj., 682.

¹² *Archive im deutschsprachigen Raum* (pretisak), De Gruyter, Berlin, 2013., 1076.

¹³ Christoph Tepperberg, »War Archives (Austria-Hungary)«, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_press_office_austria-hungary), Freie Universität Berlin, Berlin, 2016. (pristupljeno 15. 7. 2023).

rom, a nakon osnutka spomenutih istraživačkih odjela zaredali su i opsežniji pothvati cijelih istraživačkih skupina.

Primjerice, pretražimo li digitalni katalog Austrijske nacionalne knjižnice samo pomoću riječi »Feldzug« (rat, pohod, vojna) u naslovima knjiga objavljenih od 1700. do 1920., dobit ćemo čak 424 pogotka.¹⁴ Čak i ako se uzme u obzir da dio djela potječe iz njemačkih država koje nisu bile pod habsburškom vlašću, da su pojedini svesci nizova katalogizirani zasebno, i da neki pogodici ne pripadaju vojnoj povijesti, to je opsežan korpus radova, i uopće je upitno postoji li znatniji oružani sukob u koji su bili uključeni austrijski Habsburgovci, a koji nije na taj način obrađen. U nekim slučajevima, primjerice borba u Italiji 1848.—1849., trebalo je proći samo dvije-tri godine do objave monografija od više stotina stranica, a neke su teme obrađivane više puta. Najveći dio katalogiziranih naslova objavljen je u drugoj polovici 19. stoljeća te uoči Prvoga svjetskog rata.

Na neki način, polazeći barem od njihove recepcije u hrvatskoj (vojno)povijesnoj literaturi, moglo bi se reći da je 19. stoljeće uokvireno dvama standardnim višesvesčanim djelima o habsburškim oružanim snagama, uključujući njihove sastavnice i zaslužne časnike s područja hrvatskih zemalja. Zahvaćajući donekle i susjedna stoljeća, na njegovu početku, naime, stajao bi niz *Geschichte der kaiserl. königl. Regimenter, Corps, Bataillons, und anderen Militär-Branchen* Augusta Gräffera, a na samom kraju *Geschichte der K. und K. Wehrmacht* Alphonsa Wredea, oba tiskana u Beču.

Među istaknutijim vojnopovijesnim autorima zastupljenima u katalogu Austrijske nacionalne knjižnice uočavaju se i generali podrijetlom iz Hrvatske, npr. Radovan Grba (Raimund Gerba; 1849.—1918.) i Emil Vojnović (Woinovich; 1851.—1927.). Prvi je 1886.—1890. službovao u vojnopovijesnom odjelu Ratnog arhiva, a drugi je, štoviše, 1901.—1915. bio na čelu te ustanove.¹⁵

Pretraži li se na isti način i za isto razdoblje katalog pomoću riječi »Regiment« (pukovnija), zabilježiti će se 279 pogodaka, od kojih se njih najmanje stotinjak odnosi na pukovnijske povjesnice. Uključujući ranije poznate i opisane, među ostalim, kao uže vezana za hrvatske zemlje i pučanstvo mogu se izdvojiti pretežno opsežnija i većinom službena djela *Kurzgefasste Geschichte des Oguliner dritten National-Grenz-Infanterie-Regiments* Pavla Kušana (Beč 1852), *Otočaner Regiments-Geschichte* Franje Bacha (Karlovac

¹⁴ *Katalogsuche* (<https://www.onb.ac.a>), (pristupljeno 15. 7. 2023).

¹⁵ Redakcija, »Grba, Radovan«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 134. i Tepperberg, »War Archives (Austria-Hungary)«, n. dj.

1855),¹⁶ *Geschichte des K. K. 53. Infanterie-Regimentes Erzherzog Leopold Ludwig Karla Gebauera i Heinricha Ulricha* (Tulln 1881), *Geschichte des Kaisl. und köngl. Infanterie-Regiments Nr. 78* (Osijek 1890), *Izvadak iz povjesti [!] ces. i kr. pješačke pukovnije Nadvojvode Leopolda broj 53* (Zagreb 1891), *Spomen listovi iz povjesti [!] c. i kr. zborne topničke pukovnije kneza Lobkovitza br. 13* (Zagreb 1893), dvosveščana *Spomenica junačkih djela c. i k. ratne mornarice* (Pula 1898) te *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Graf von Lacy Nr. 22* Gustava Hubke (Zadar 1902), s na hrvatski prevedenim izvatkom o ulozi pukovnije u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. (Zadar 1904).

Upravo tekstom na početku manje knjige o 53. pješačkoj pukovnji, izrijekom namijenjenoj za »porabu dočasnika«, može se ilustrirati i promidžbeno-pobudbena sastavnica takvih djela: »Evo ima 150 godina, da postoji naša pukovnja. Njezina je povijest tako lijepa, tako uzvišena i puna junačkoga duha, da treba da bude svakome od vas poznata. [...] Pukovnja sastoji se još dan danas od istoga naroda, iz kojega je i osnovana bila. Mi nalazimo u pukovnji još sada ista imena, koja nam povjest [!] častno spominje pred više nego sto godina. Treba dakle, da znadete, što je pukovnja učinila pod različnijem okolnostima tvoreći junačka djela, žrtvujući se rado u svakoj prilici i imajući čvršću vijernost od kamena, sve za svoga cara i gospodara. [...] Pokažite da ste dostojni sinovi vaših pradjedova. Pokažite da ste sinovi junačkoga naroda, koji ponosno ljubi i štuje svoga vladara.«¹⁷ Uz mnogo biografskih podataka, sličan se duh nazire već i u naslovu knjige Ivana Tomičića *Za kralja i dom — slike, životopisi i crtice 230 hrvatskih generala* (Bjelovar 1908).

SMJERNICE ZA POVIJEST HABSBURŠKIH VOJNIH POSTROJBA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Polazeći od brojnosti navedenih znanstvenih i publicističkih djela s područja vojne povijesti kao pokazatelja široko razvijene (institucionalne) svijesti o historiografsko-kritičkom, memorijalnom i promidžbenom aspektu takvoga

¹⁶ Baveći se graničarskim pukovnijama Bach i, osobito, Kušan zahvaćaju i njihov teritorijalno-administrativni aspekt. O njima te o drugim starijim povjesničarima Vojne krajevine vidjeti Alexander Buczinsky i Filip Hren, »Kratke biografije autora prvih vojnokrajiskih povjesnica«, *Povijesni prilozi*, 41 (2022), br. 43, 145-189. Neposredno uoči ili za vrijeme Prvoga svjetskog rata nastao je rukopis koji je u novije doba preveden na hrvatski i objavljen kao knjiga: Rudolf Künzl, *Povijest Križevačke i Đurđevačke pješačke pukovnije*, Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar, 2008.

¹⁷ Izvadak iz povjesti ces. i kr. pješačke pukovnije Nadvojvode Leopolda broj 53, Vlastita naklada pukovnije, Zagreb, 1891, 3-4.

pisanja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, zacijelo nećemo biti iznenađeni što je ubrzo nakon početka Prvoga svjetskoga rata zamjetna i pojava velikoga broja novinskih reportaža s bojišta. Očekivano, zbog cenzure, koja se provodila na više razina,¹⁸ njihova je informativno-spoznajna vrijednost nerijetko umanjena uklanjanjem sigurnosno osjetljivih podataka, a i promidžbenim obzirima.¹⁹ Razumne istraživačke dvojbe o tomu u kojoj im je mjeri jezgra uopće istinita samo su pojačane daljnjim prenošenjem tih reportaža u časopise, kalendare i srodne im zbornike, katkad i s očitim znatnim preradbama.²⁰ A autentična memoarska literatura vojne provenijencije oduvijek je uglavnom bila negativna prema dosezima tzv. ratnih izvjestitelja (dopisnika),²¹ premda su neki od tih inače bili istaknuti književnici, dodijeljeni Književnoj skupini Ratnoga arhiva ili Ratnoj središnjici za tisak.²² Osebujuć medij koji se u to vrijeme javlja, a u kojem se o nekim ratnim temama, uključujući opise borbi, vojničke svagdašnjice pa i memorijalnih objekata, znalo slobodnije pisati jesu »bojni listovi« (Feldzeitung) ili tzv. rovovske novine (trench newspapers), najčešće dvotjednici ili mjesečnici priređivani i u manjem broju umnožavani na samom bojištu, obično pod okriljem pukovnije ili bataljuna, nerijetko i mimo cenzorskih služba.²³

¹⁸ Usp. Ivan Bulić, »Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata«, 1918. u *hrvatskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., 323-352.

¹⁹ U nekim slučajevima, međutim, cenzura je znala i (pro)pustiti začudno kritičke priloge o ratu i ratovanju — zacijelo u nas najrazglašeniji slučaj Krležin je ironičan osvrt na postignuća baruna Conrada von Hötzendorfa, načelnika austrougarskoga glavnoga stožera. Za još slučajeva u zagrebačkim novinama *Obzor* 1914. i časopisu *Savremenik* 1915. te u jednom osječkom almanahu 1915. vidjeti Filip Hameršak, »Nacrta za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive«, *Dani Hvarškoga kazališta*, 41 (2015), br. 1, 34-36, 38.

²⁰ Kao primjer takvih izdanja na hrvatskom jeziku, koja zacijelo imaju neku zbiljsku jezgru, ali je nezahvalno pretpostavljati u kojoj je mjeri ta nadograđena i prerađena, mogu se uzeti knjige *Bojevi u Karpatima*, Knjižara L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, 1916. i *Naši vojnici*, C. i k. ratno ministarstvo, Beč, 1916. Posljednja je sastavljena pri Književnoj skupini, uz stanovitu ulogu spomenutoga Vojnovića.

²¹ Usp. npr. »Novim će se generacijama sačuvati kako je tekao i kako se vodio svjetski rat, jer ima dosta pisaca na svijetu. Pišu generalštableri i vojskovođe, pišu razni stručni vojni literati, pa ratni dopisnici i drugi koji mnogo toga znaju, koji su mnogo naučili i mnogo čuli, ali na svojoj koži većinom nisu iskusili šta znači rat.« Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, vlastita naklada, Beograd, 1939., 3.

²² Vidjeti i Christoph Tepperberg, »War Press Office (Austria-Hungary)«, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_press_office_austria-hungary), Freie Universität Berlin, Berlin, 2015. (pristupljeno 15. 7. 2023).

²³ Iscrpnije Filip Hameršak, »Popularna kultura ide u rat — Sudrug, bojni list zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije (1915.—1918.)«, *Dani Hvarškoga kazališta*, 43 (2017), br. 1, 261-319.

Povrh svega toga, kako se čini, razmjerno nedugo nakon početka rata, unutar austrougarskih oružanih snaga dane su smjernice, odnosno upute za prikupljanje vojnopovijesnoga gradiva te su se pri pojedinim taktičkim postrojbama, napose pukovnijama i bataljunima podijelila zaduženja, a počelo se i pisati. S obzirom na kompleksan ustroj, može se pretpostaviti da su smjernice potekle iz Glavnoga stožera ili iz zajedničkoga Ministarstva rata, odnosno njegova Ratnog arhiva, zatim preuzeli i austrijsko i ugarsko ministarstvo za zemaljsku obranu, odnosno domobranstvo, što je temeljem Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. te (donekle) posebnoga položaja domobranstva na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije podrazumijevalo i hrvatski prijevod.

Koliko su prve ratne smjernice te vrste bile opsežne, i kako su metodološki bile postavljene, nažalost, u ovom trenutku nije moguće ustanoviti, jer hrvatske baštinske ustanove ne posjeduju potpune kompletne službenih glasila pojedinih sastavnica austrougarskih oružanih snaga, a ni pretraživanje austrijskoga repozitorija digitaliziranih glasila ALEX²⁴ te mađarskoga repozitorija Arcanum²⁵ nije urodilo plodom. Uostalom, smjernice su se mogle dati i putem izravno razaslane zapovijedi, bez objave u službenim glasilima, a ne treba isključiti ni da se pisati počelo spontanim nastavljanjem na prijeratnu tradiciju ili na poticaj civilnih domoljubno usmjerenih medija.

Rani primjer takve ratne publikacije je knjiga *Nekoja junačka djela pojedina i odjela zagrebačke 25. domobranske pješ. pukovnije*, tiskana 1916. u Zagrebu, a u njezinu uvodu, datiranom u lipanj te godine, piše da se već planira sastaviti širu pukovnijsku povijest kod doknadnoga bataljuna, te se izlažu i pobude kojima su se vodili nepoznati sastavljači.²⁶ Vjerojatno je određena uloga pritom pripala potpukovniku Slavku Stanzeru (Štanceru), po svem sudeći autoru pobudbenoga priručnika *Put do pobjede sastavljen za*

²⁴ ALEX *historische Rechts- und Gesetzestexte*, <https://alex.onb.ac.at> (pristupljeno 15. 7. 2023).

²⁵ Arcanum, <https://www.arcanum.com/en/> (pristupljeno 15. 7. 2023).

²⁶ „Ovo je samo jedan mali dio tih junačkih djela, koja su se dosada sabrala mogla, velebni junački čini, divske borbe, u kojima su naši junački sokolovi sudjelovali te si slavom pobjede osvjetlali lice, biti će tek kasnije ovjekovječena u pukovnijskoj povijesti, koja će se kod doknadnoga bataljuna sastaviti. Ova junačka djela neka služe mladim vojnicima i zapovjednicima za pobudu; da se vidi, kako junački čini, djela hrabrosti i junačva ne padaju u zaborav; da će ista vječno ostati usadjena u srce hrvatskog naroda. Ovo malo djelce ne dajemo samo vojnicima, već i širim slojevima našeg pučanstva, neka vide koji duh, koja sila, snaga i vjernost prama ljubljenoj domovini te prama uzvišenom vladaru vlada u redovima dične slavom ovjenčane 25. domobranske pješ. pukovnije. Ljubav naroda i zahvalnost domovine — to je jedini dar, koji našim junacima danas pružiti možemo. Na nama je, da po mogućnosti sakupimo sve, što će u analima pukovnije ostati zlatnim slovima uklesano.“

podčasnike i momčad sviju četa hrvatske krvi, tiskanoga također u Zagrebu 1916.²⁷ Kako se vidi, promidžbeno-pobudbena sastavnica, prisutna u oba ta djelca, uključuje formulaične izraze o vjernosti i junaštvu gotovo jednake onima iz citiranoga izvotka iz povijesti 53. pješačke pukovnije.

U najmanju ruku slične, iako zacijelo ponešto kompleksnije motive imao je djelatni natporučnik Branimir Knežević, koji je 1917. u Zagrebu objavio knjigu *Gledanje u vidjeno — ratovanje u Srbiji 1914. godine*. Prema predgovoru i popratnim bilješkama, rukopis koji obrađuje borbe 11. (domobranske) hodne pukovnije, 25. domobranske pješačke pukovnije te, u manjoj mjeri, drugih postrojba 42. domobranske, a i 36. pješačke divizije, bio bi završen još u proljeće 1915., ali ga je cenzurirao »Stan ratne štampe« (već spomenuti Kriegspressequartier), u kojem je autor u to doba služio, tek u kolovozu 1916., s tim da konačno dopuštenje za tisak nije pribavljeno prije listopada te godine. Naime, Kneževićovo je djelo u osnovi memoarsko, ali isprešijecano objektivno pisanim poglavljljima, s prijepisima izvješća i zapovijedi te crtežima položaja, koja su stilski toliko nalik na slične službene povijesti da je razumno pretpostaviti kako su u tu svrhu svojedobno i nastala, ali da iz nekoga razloga, možda i zbog autorove političke nepoćudnosti, nisu bila prihvaćena za objavljivanje. Osim toga, u ovom djelu praktički i nema ranije navedenih formulaičnih sklopova, kao razlog za borbu ističe se osobna dužnost, a u nekim pojedinostima pristup se uvjetno može označiti i kao umjereno subverzivan, barem prema strožim oblicima promidžbe, a i kad je riječ o ponašanju prema srpskim vojnicima i civilima.²⁸

Slične je privatne važnosti i knjižica djelatnoga satnika Pere Blaškovića *B. H. 3.*, tiskana 1917. u Budimpešti, koja na dvadesetak stranica donosi »tok borba i kretanja« 3. bosansko-hercegovačke pukovnije, a na ostalih četrdesetak autorove pjesme (sadržaj je također odobrio »Bojni novinarski stan«, što je još jedan prijevod za Kriegspressequartier). U predgovoru, datiranom u siječnju te godine, međutim, izričito se navodi da je u tijeku rad na povijesti cijele pukovnije. Tko je tada na toj povijesti radio, ne navodi se, ali iz posljednje objavljenih Blaškovićevih sjećanja slijedi da je najkasnije u siječnju 1918. on i formalno, na »zboru oficira«, izabran »za pisca ratne povijesti« 3. bosan-

²⁷ Prethodna, sažetija inačica te knjižice tiskana je u Gospiću 1915., a dopunjena u Zagrebu 1917. Stanzer je inače skrbio i o prikupljanju predmeta za pukovnijski muzej, kojega se ostatci danas nalaze u Hrvatskom povijesnom muzeju. Usp. Filip Hameršak, »Put do pobjede Slavka Štancera«, *Put do pobjede sastavljen za podčasnike i momčad sviju četa hrvatske krvi* (pretisak), Fortuna, Strmec Samoborski, 2015., I-XXI.

²⁸ Usp. Filip Hameršak, »Pogled u život i djelo Branimira Kneževića«, *Gledanje u vidjeno — ratovanje u Srbiji 1914. godine* (pretisak), Fortuna, Strmec Samoborski, 2014., I-XXX.

sko-hercegovačke pukovnije te da je u toj ulozi i nakon rata ostao u posjedu službenih dnevnika pukovnije, koji su, kako piše, za neka razdoblja bili vrlo oskudno vođeni.²⁹

Da se već 1915. moglo raditi na sastavljanju manjih vojnih povijesti ili pak zbirki »junačkih djela« pojedinih postrojba na svoj način potkrjepljuje i lik jednogodišnjega dobrovoljca Mareka u Hašekovu inače kronološko-topografski realistički pisanom romanu o vojaku Švejku. Naime, u ironičnom Hašekovu prikazu Marek se na zapovijed prihvatio opisati »junačka djela« svojega bataljuna prije nego što su se ona uopće zbila, pa je po istom ključu svojim sudruzima namijenio raznolike više ili manje herojske smrti.³⁰

Kako bilo, najstarije smjernice za koje u ovom trenutku sa sigurnošću znamo izdao je u drugoj polovici 1917. ugarski ministar za zemaljsku obranu (domobranstvo) general pješaštva Sándor (Alexander, Aleksander) Szurmay u svojoj Naredbi broj 23.185/pr.1a — 1917. O tomu da su te smjernice uopće postojale, i da su sažele »ona načela i stanovišta na temelju kojih su se radnje mogle započeti« znamo, međutim, jedino iz Naredbe broj 5.803/pr. 1 a 1918., objavljene u *Malom Vijesniku k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo* tek 4. svibnja 1918.³¹

Nekoliko mjeseci prije, početkom siječnja 1918., objavljena je u *Malom Vijesniku* i Szurmayeva Naredba br. 417.482/1a 1917.³² Iz nje, među ostalim, doznajemo da su prethodne godine izdane naredbe zajedničkoga Ministarstva rata broj 5590 i 5572/prs. te Vrhovnog zapovjedništva vojske, broj glavarova stožera 39792 Op., prema kojima je središnji bečki Ratni arhiv imao napisati »Vodič [!] na ratištima« sa svrhom da — kaže se doslovce — poput Bädekera, »informira veliku javnost prigodom putovanja na ratišta«, zato »da si posjetitelj ratišta uzmogne u okviru velikih događaja [!] na licu mjesta stvoriti pojam o ratnim djelima četa.« Uz taj dio, piše u naredbi, zamišljeno je da vodič ima i opći dio za putovanja i dodatak o »grobovima junaka«, koji će se sastaviti u 10. odsjeku Ministarstva rata.

Ključni dio Naredbe br. 417.482/1a 1917., međutim, sadržava konstataciju kako trenutačni »materijal« u Ratnom arhivu, odnosno u ugarskom Minis-

²⁹ Blašković, *n. dj.*, 3, 351.

³⁰ Jaroslav Hašek, *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za Svjetskog rata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1965, 618-619., 643-647., 677-678., 681., 804.-805.

³¹ *Mali Vijesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 42, 300. Prijepis Naredbe broj 5.803/pr. 1 a 1918., koja sadrži *Uputu za pisanje četnih povjesnica*, donosi se u nastavku ovoga rada. Svim citiranim brojevi *Maloga Vijesnika* koristio sam se u Hrvatskom državnom arhivu, naišavši na smjernice još 2013., tijekom istraživanja o vojnim i civilnim maticama umrlih tijekom Prvoga svjetskog rata.

³² *Mali Vijesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 3, 15.

tarstvu za zemaljsku obranu još nije potpun »ter osobito nije dostatan za popularno objavljenje slavni dijela [!] pojedinih četa«, te bi stoga »u okviru neizmjereno poraslih bitki moglo nestati gdje koje takovo junačko djelo, koje bi zaslužilo da izvošti priznanje savremenika i potomstva«. Polazeći od takvog stanja, Szurmay je naredio svim domobranskim i pučko-ustaškim četama (postrojbama) da »sastave kratke opise o svojim činidbama« ili pak da za tu svrhu prepisu ili prerade »dijelove možda već napravljenih pukovnijskih povjesnica« te da ih pošalju posebnoj radnoj skupini osnovanoj u Ratnom arhivu (Schlachtfeldführer-Gruppe), a također Odsjeku 1/a ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu.³³

Nadalje, ne navodeći, nažalost, detaljnije podatke, Szurmay spominje i neke svoje prijašnje naredbe, kojima je tražio podnošenje sličnih »opisa i sastavaka«, uz napomenu da se i ti tekstovi, čak i ako ih ne treba prerađivati, moraju ponovno poslati.

Zaključno, Naredbom br. 417.482/1a 1917. daju se i kratke upute o tomu kakvi se prilozi očekuju — s obzirom na svrhu i opseg vodiča, ne može biti riječi o »suvisljov povjesnici pojedinog četnog tijela«, nego se u kratkim opisima »treba dakle osvrnuti samo na ona ratna djela, koja četa sama drži najdličnijima, i polaže važnost na to, da ista i javnost upozna«. Također, »kod sastavljanja opisa nema se položiti glavna važnost na stilarnu [stilsku] savršenost, nego treba nastojati oko toga da se odnosna epizoda kratko, eklatantno jasno, tačno [!] i sa historičkom vjernošću uvijekovječi.« Pri izboru tema naglasak neka se stavi na »osobita ratna djela u napadaju i obrani, osobita junačka djela pojedinaca, svladanje [!] izvanrednih poteškoća, veliki broj zarobljenika itd.«³⁴

U sadržaju iznesenih smjernica teško je naći bilo što neobično, a kamoli avangardno. No, njihov okvir, kojim se za poslijeratnu budućnost zacijelo predviđa vrsta masovnih obilazaka pojedinih bojišta, svojevrsna je anticipacija suvremenoga memorijalnoga ili mračnoga turizma, iako vjerojatno izvorno zamišljena u trijumfalističkom tonu.³⁵

³³ Skupina u Ratnom arhivu osnovana je još u svibnju 1917, s područnim uredima u blizini svih bojišta. Ukupno je trebalo izdati 15 svezaka na njemačkom i mađarskom, ali zbog raspada Monarhije naposljetku nije tiskan nijedan, iako su prilozi zacijelo arhivirani. Početna zamisao potekla je od književnika Karla Hansa Strobla, dodijeljenoga Ratnoj središnjici za tisak. Tepperberg, »War Archives (Austria-Hungary)«, *n. dj.*

³⁴ Neodređeni rok preciziran je Naredbom broj 102.549/1a 1918. od 11. veljače 1918., kojom je napomenuto da se materijali za prvi svezak trebaju dostaviti do kraja toga mjeseca. Prema naredbi, u kojoj su nabrojene pojedine postrojbe, svezak je trebao obraditi Galiciju od »Wisloke« na zapad te susjedno područje Ugarske, u razdoblju od 5. studenoga 1914. do 15. svibnja 1915. Vjerojatno se mislilo na rijeku Wisloka (pritok Visle), ali postoji i rijeka Wislok (pritok Sana).

Uistinu, promotri li se stanje na bojištima Austro-Ugarske potkraj 1917. i početkom 1918., ključne neprijateljske sile poput Rusije, Italije, Srbije i Rumunjske bile su izbačene iz rata ili barem odbačene u dubinu svojega teritorija.

Već 15. siječnja 1918. objavljena je i Szurmayeva Naredba broj 479.976/2 1917.,³⁶ kojom su svi djelatni i za vrijeme rata aktivirani generali također pozvani sastaviti »kratki opis« svojega ratnog djelovanja te ga zajedno s vlastitom fotografijom (»po mogućnosti poprsne slike, bez kape«) najkasnije do kraja toga mjeseca poslati Ratnom arhivu u Beču, koji ga treba za »vlastitu zbirku«, ali i za biografski leksikon *Unsere Generale und Flaggenoffiziere im Weltkrieg*.³⁷

Većano za različite potrebe, ali i za zaštitu sigurnosno osjetljivih podataka, Szurmay je u tom razdoblju nekoliko puta određivao i tko sve te na koji način ima pravo uvida u »ratno-operativne spise« pohranjene u Ratnom arhivu te u Odsjeku 1/a ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu. Napokon je u travnju 1918. Naredbom br. 177.142/1a 1918.³⁸ odredio mjere kojima je jedna od glavnih svrha bilo »spriječiti upotrebu službenih vrela u svrhe nekontroliranog privatnog pisanja povijesti sve dotle, dok ne bude gotovo djelo glavnoga stožera«. ³⁹ Spisi su se mogli dobiti na uvid jedino u ograničenom broju slučajeva, u određene službene svrhe, pri čem je izrijekom navedeno i ovo: »za pisanje pukovnijskih povijesti za sada se ne može dati dozvola za upotrebu spisa, te će to iz tehničkih razloga biti moguće tek po isteku duljeg vremena nakon raspreme [demobilizacije]«. Ipak, neke druge odredbe kao da su ublažavale strogost te zabrane. Primjerice, ostalo je moguće zatražiti od Ratnog arhiva ili Odsjeka 1/a da ta tijela sama provedu neka istraživanja manjeg opsega, a u slučaju većih istraživanja Arhiv ili Odsjek mogli su u vlastite prostorije pozvati izaslanike tijela kojima su podatci trebali da ih sami istraže. Osim toga, ako se po nalogu Vrhovnog zapovjedništva radilo na opisivanju nekog ratnog događaja, spise je iznimno bilo dopušteno po-

³⁵ Odrličući vodiču promidžbenu namjenu, i Tepperberg ga ocjenjuje kao dio nove ere memorijalizacije rata. Tepperberg, »War Archives (Austria-Hungary)«, n. dj.

³⁶ *Mali Vijesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 5, 24.

³⁷ Naredbom br. 70.202/2 1918. od 20. siječnja 1918. to je dopunjeno na način da se primjerak opisa i fotografije ima poslati i Odsjeku 1/a ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu. Ne nalazim traga da je leksikon ikad objavljen, ali prilozi zacijelo jesu arhivirani.

³⁸ *Mali Vijesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 36, 255-258.

³⁹ Višesveščana standardna glavnostožerna povijest Prvoga svjetskog rata iz austrougarske odnosno austrijske perspektive objavljena je 1930.—1938. pod naslovom *Österreich-Ungarns Letzter Krieg, 1914—18*.

suditi pojedinom višem zapovjedništvu. Naposljetku, navedeno je i da Naredba ne utječe na odredbe spomenutih naredba broj 23.185/pr.1a i 5.803/pr., koje se tiču uvida u ratno-operativne spise viših zapovjedništava, a za potrebe pisanja pukovnijskih povijesti.

Kako se vidi, na posljednjoj se naredbi radilo usporedno, no ona je objavljena otprilike mjesec dana i šest brojeva poslije. Izdana kao proširenje i dopuna Naredbe broj 23.185/pr.1a, Naredba broj 5.803/pr. zamišljena je »da se pročiste dvojbe, što su se već i dosada pojavile te obzirom na izvanrednu važnost započete stvari i na mnogostranost razgranjenih poslova«. Kako je rečeno, njezin najveći dio čini iscrpna *Uputa za pisanje četnih povjesnica*, opsega punih pet gusto tiskanih stranica, odnosno današnjih deset autorskih kartica, koja se u nastavku rada donosi u prijepisu.

Premda je kao donositelj naredbe potpisan Szurmay, autorstvo Upute u ovom trenutku nije moguće ustvrditi. Autori su, primjerice, mogli biti časnici iz Odsjeka 1/a ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu, u kojemu su, ne samo na prevođenju, radili i neki hrvatski časnici,⁴⁰ ali mogla se ona oslanjati i na neku stariju naredbu zajedničkoga Ministarstva rata, Glavnoga stožera ili Vrhovnoga zapovjedništva prethodno razrađenu u bečkom Ratnom arhivu.

Kako bilo, u svom najširem dosegu predviđala je ona za svoje doba ri-jedak, pa i sasvim izniman opseg golemoga rada na mikrorazini pojedinih postrojba, s načelnim zahtjevom, odnosno mogućnošću da se o svojim ratnim iskustvima te o prethodnom životu očituju svi časnici. Prema dostupnoj literaturi, jedan od pionira takvoga pristupa, koji je uključivao slanje upitnih listova sudionicima nekih borbi, bio je francuski pukovnik Charles Ardant du Picq. On je prve radove o toj temi objavio u drugoj polovici 1860-ih, no ti su, i zbog njegove pogibije u Prusko-francuskom ratu 1870., imali odgođenu recepciju, pa im se utjecaj, osobito u inozemstvu, unatoč cjelovitijem izdanju 1880. razmjerno sporije širio, zadržavajući ponegdje značaj noviteta i nakon Prvog svjetskog rata.⁴¹ Zapravo, prema nekim navodima, takve metode proučavanja »odozdo«, koje su postupno počele uključivati i usmena izvješća, odnosno razgovore zabilježene neposredno nakon borbe (debriefing, after action review), počela su se sustavno i cjelovito primjenjivati tek u

⁴⁰ Usp. Catherine Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015., 103-172. Štoviše, od 1905. do 1913. vrhovni zapovjednik ugarskoga (ugarsko-hrvatskoga) domobranstva bio je general konjaništva Vilim Klobučar. Vladimir Brnardić, »Klobučar, Vilim«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009., 393-394.

⁴¹ Vidjeti npr. Ardant du Picq, *Battle Studies* (<https://www.gutenberg.org/ebooks/7294>), 1921. (pristupljeno 15. 7. 2023). Usp. Keegan, *n. dj.*, 70-71.

obradbi ratnih iskustava oružanih snaga SAD-a u Drugom svjetskom ratu, sukladno smjernicama pukovnika Samuela L. A. Marshalla.⁴² Za shvaćanja civilnih vojnih povjesničara te tržišno orijentiranih publicista, drži se štoviše, bitna je u tom smislu bila još i spomenuta Keeganova knjiga *The Face of Battle*, tiskana razmjerno nedavne 1976.⁴³

Ipak, zbog teškoća u praktičnoj izvedbi, Uputa ne propisuje vrstu obradbe na konačan način. Preporučljiva je kronološki strukturirana narativna »povjesnica«, ali dopušta se i slabije povezan, epizodni »album«. Uz samu objavu, bitno je barem da se gradivo prikupi dok je to još moguće jer je postrojba na okupu — ako se ne iskoristi sada za »povjesnicu« ili »album«, iskoristit će se već jednoga dana kao temelj za opće djelo o ratnoj povijesti domobranstva i pučkoga ustanka.

Vrlo promišljeno, s obzirom na kompleksne odnose među postrojbama, od kojih su neke bile reorganizirane ili čak raspuštene, definirana je i nadležnost za sastavljanje pojedinih povjesnica, odnosno albuma. Određeno je i da taj zahtjevn rad u pravilu mora biti skupan, ali pod jednim vrhovnim redaktorom, a u načelu se predviđalo da to bude djelatni časnik. Prinosnici su upućeni u etape rada — prikupljanje gradiva, strukturiranje, završna redaktura — a navedene su i vrste gradiva, odnosno vrela. Prva se, očekivano, navode »službena vrela«, poput dnevnika postrojba te pisanih zapovijedi i izvješća. Međutim, znatno više prostora ostavljeno je »privatnim vrelima«, poput osobnih dnevnika, pisama, novinskih reportaža i naknadnih prikaza sudionika. Umnogome avangardno za dotadašnje stanje vojne povijesti kaže se da službena vrela prikazuju događaje »samo u velikim potezima«, bez pojma o njihovim »duševnim pratiocima« poput promjenljivih, pa i mračnih raspoloženja izazvanih naporima. Iako gradivo primarno treba skupljati među pripadnicima postrojbe, obratiti se u nekim slučajevima valja i njihovim prijateljima te rođacima.

Općenito se ističe da ishod mora biti historiografski vjerodostojan, ali i pristupačan širem čitateljstvu. Izravna promidžba i uljepšavanje kao da se ne očekuju (što bi u konačnici također mogla biti jedna od razlika prema formulaičnom uzdizanju kakvo smo vidjeli u uradcima s kraja 19. stoljeća), ali prostor valja pretežno dati uspjesima, a teške trenutke prikazati kao prolazne, ne u odviše tamnom svjetlu.

⁴² Morillo i Pavkovic, *n. dj.*, 39. te Keegan, *n. dj.*, 71-72. Usp. S. L. A. Maršal [Marshall], *Ljudi protiv vatre*, Vojno дело, Beograd, 1951.

⁴³ Za pregled mišljenja o njezinu utjecaju vidjeti Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 134-136.

Također, u povjesnice, odnosno albume ne bi trebalo uvrstiti samo borbe, nego i prijevoz s prilaženjem bojištu, vrijeme provedeno u pričuvi i na odmoru, opskrbu i zdravstvo, vojničku svagdašnjicu, boravak u zarobljeništvu, te razne vesele događaje i anegdote, narodno blago. Sve to, kako se kaže, svjedoči o »duhu dobi«, što je zacijelo prijevod njemačke riječi *Zeitgeist*. I po tim elementima Upute promiču ili barem anticipiraju »totalni«, interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup vojsci, ratu i ratovanju, kakav se mjestimice znao javiti između svjetskih ratova, ali se znatnije proširio tek posljednjih desetljeća 20. stoljeća, prožimanjem tzv. vojne povijesti odozdo sa socijalnom i kulturnom poviješću te sociologijom, antropologijom i sociologijom.⁴⁴ Nisu zaboravljene ni potporne, odnosno dobrotvorne akcije duboko u zaleđu, kao jedan od pokazatelja prožetosti vojske s građanstvom.

Istaknuta je i potreba za prikupljanje ilustrativnoga materijala, u prvom redu fotografija, ali i crteža, zemljovida, nekrologa te pukovnijskih novina (bojnih listova) — ono što se ne uvrsti u tiskano izdanje bit će barem sačuvano za muzej.

U završnim točkama Upute ističe se da autore i druge prinosnike u svakoj mogućoj prigodi valja poticati na odaziv, ali i svijest da tako idealno zamišljenu, opsežnu povjesnicu vjerojatno neće biti moguće uskoro dovršiti, pa se može tiskati i njezina kraća, jednostavnija inačica. Od vojnih vlasti za to se, međutim, može očekivati samo dio novca, ostatak bi valjalo pribaviti pozivima na pretplatu i sličnim promidžbenim akcijama među građanstvom.

Za kraj, u lipnju 1918. Szurmay je donio Naredbu br. 237.304/1a 1918.,⁴⁵ kojom je detaljnije određeno pitanje zaduženja pojedinih osoba. Naime, pri svakom četnom tijelu trebalo je imenovati jednoga za »frontnu službu nesposobnog« časnika, koji je sve nužne zadatke morao obavljati po nalogu zapovjednika doknadnog bataljuna. Kako bi se smanjila potreba za dopisivanjem, taj se časnik s vremena na vrijeme mogao slati među dijelove postrojbe na bojištu, kako bi ondje prikupio sve potrebno. Za ispomoć su mu se trebala dodijeliti dva i za frontnu i za »izobraznu« službu nesposobna dočasnika, odnosno jednak broj za frontnu službu nesposobnih kadetskih aspiranata te domobrana ili pučkih ustaša bez čina. Uz njih, dodijeliti mu se trebao i jedan za frontnu službu nesposoban ordonanc ili »ženska pomoćna radna sila«.⁴⁶ Njih četvero imali su zajedno činiti »Skupinu za ratnu povjesnicu«.

⁴⁴ Usp. Morillo i Pavkovic, n. dj., 39-47. i Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 131-162.

⁴⁵ *Mali Vijesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 55, 397-398.

⁴⁶ Ordonanc — teklić, glasonoša, ali katkad i časnički služak.

Kako se vidi, donesena manje od pola godine prije raspada Austro-Ugarske, smještajući se iznesenim smjernicama, ali i sviješću o nemogućnošću njihova potpunog ostvarenja negdje između tradicije i avangarde, *Uputa za pisanje četnih povjesnica* zanimljiv je, dobrim dijelom metodološki još uvijek poticajan vojnopovijesni dokument. To bi vrijedilo i za njezino eventualno ishodište pri zajedničkoj vojsci ili austrijskom domobranstvu. Bez dodatnih istraživanja, međutim, prerano je zaključiti u kojoj je mjeri u svojoj cjelini uistinu utjecala na prikupljanje gradiva o pojedinim postrojbama te sastavljanje njihovih povjesnica ili albuma. Očekivano, razmjerno mali njihov broj tiskan je za rata, no ako su svojedobno bili predani arhivima u Beču ili Budimpešti zasigurno su mogli poslužiti kao jezgra mnogih povijesti pojedinih pukovnija i drugih habsburških postrojba, što se u državama nastalima na području Austro-Ugarske objavljuju do današnjega dana.

Na tomu tragu, vezano za postrojbe s većinskim udjelom Hrvata, poznata su nam u ovom trenutku samo dva izdanja, jedno u domeni ugarskoga (ugarsko-hrvatskoga) domobranstva, drugo u domeni zajedničke vojske: *Kratki izvadak iz građe za povijest kr. ug. karlovačke 26. domobranske pješачke pukovnije* Antona Pichlera, objavljeno u Karlovcu 1918., i *Dalmatinska pješачka pukovnja »Graf Lacy« br. 22 u Prvom svjetskom ratu* Tade Oršolića, objavljeno u Zagrebu i Zadru 2019., kojemu je glavni izvor bio neobjavljen rukopis spomenutoga Gustava Hubke iz 1938. *Geschichte des K. u. k. Infanterieregiments Graf von Lacy Nr. 22*. Budući, dakle, da je gotovo potpuno izostala javno vidljiva recepcija, uz ponešto slobode ovdje obrađene smjernice mogle bi se nazvati i »pobačenim čedom kulture sjećanja«, ali stajanje je ipak takvo da ono možda još uvijek životari u nekom arhivskom inkubatoru, čekajući istraživača namjernika, koji će ga jednom napokon poroditi na svjetlo dana.

P r i l o g

Uputa za pisanje četnih povjesnica ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu od 18. travnja 1918.⁴⁷

Naredba broj 5.803/pr. 1a. 1918.

UPUTA ZA PISANJE ČETNIH POVJESNICA.

Za pisanje pukovnijskih povjesnica izdana naredba (23.185/pr. 1a.—1917.) sumira ona načela i stanovišta, na temelju kojih su se radnje mogle započeti.

U svrhu, da se pročiste dvojbe, što su se već i do sada pojavile te obzirom na izvanrednu važnost započete stvari i na mnogostranost razgranjenih poslova, pozivam pažnju radi ravnjanja na niže slijedeća stanovišta. Ove se upute dakako ne mogu protegnuti na svaku eventualnost pa će se ukorišćenje njihovo mijenjati prema okolnostima, koje kod pojedinih doknadnih tijela postoje.

OPĆI ZNAČAJ PUKOVNIJSKIH POVJESNICA, ŠTO SE IMADU NAPISATI.

Prije svega treba odlučiti, da li istaknutoj svrsi odgovara slabije suvisli, epizode sadržavajući, tako zvani *Album*, ili u kronološkom redu sagradjeno popularnije *povjesničko djelo*?

Da se valjano uzmogne ovjekovječiti uloga i slava domobranstva i pučkog ustanka⁴⁸ u svjetskom ratu *potrebna* bi bila već sada djela, *koja se temelje na svestranom proučavanju vrela i koja rade sa historičkim stanovištima*. Dakako, da se savršeno ne može stvoriti u tom smjeru za kratko vrijeme, koje stoji na raspolaganju. Nu već i sada se mogu poduzeti početni koraci, pa bi ovi mogli služiti za temelj kasnijeg usavršenja, za vrela opće historije domobranstva i pučkog ustanka. Upotrebivši onu povoljnu okolnost, da učesnici, svjedoci događaja sa svojim živahnim doživljajima u svrhu napisanja četnih povjesnica većim dijelom još na raspolaganju stoje: pruža se najbolja prilika za napisanje zanimivih, privlačivih djela bujnog sadržaja.

⁴⁷ *Mali Vjesnik k »Vijesniku naredaba« za kr. ug. domobranstvo*, (1918), br. 42, 300-306. Uz vjerno prenošenje jezično-pravopisnih rješenja, koliko je bilo moguće, u prijepisu se nastojalo zadržati i grafičko oblikovanje izvornika, uključujući inverzne francuske navodnike. Sve podnožne bilješke autorova su razjašnjenja manje poznatih riječi.

⁴⁸ Pučki ustanak (*Landsturm, Népfelkelő*) činile su posebne postrojbe u sklopu austrijskoga odnosno ugarskoga (ugarsko-hrvatskoga) domobranstva, sastavljene pretežno od slabije uvježbanih starijih pričuvnika (pučkih ustaša).

Ima se dakle postaviti načelo, da djelo, što se ima napisati sjedini u sebi *pouzdanost stručnog djela* i aktualne odnose *izradbe u obliku albuma*, a da ne izgubi pretjerujuć [!] ni u jednom, ni u drugom smjeru od svoje pouzdanosti ili popularnosti, pošto se poželjna traženost i popularnost najviše tim putem može osigurati.

Dočim je «Album» samo uspomena za članove, koji su učestvovali u bojama čete, to sustavna i uz to zanimiva [!] «pukovnijska povjesnica» bolje prikazuje činidbe dotične čete i bolje može računati na općenitije zanimanje.

NADLEŽNOST DOKNADNIH TIJELA.

Da se izbjegne nesporazumcima, još jedanput upućujem na tačku IV. naredbe broj 23.185/pr. 1a.—1917., prema kojoj se pukovnijske povjesnice imaju *napisati kod nadležnog doknadnog tijela*,⁴⁹ bilo da je govora o povijesti fiktivnih pukovnija i četnih sveza,⁵⁰ koje još sada postoje, bilo o povijesti [!] već raspuštenih postrojba. Kao načelo treba na umu držati, da povjesnicu svake ratišne postrojbe daje pisati ono doknadno tijelo, koje je postavilo dotičnu ratišnu postrojbu. Uopće ima povijest ratišnih postrojba, koje su svoj samostalni život dovršile, sastaviti ona pukovnija ili četa, u koju su iste pretopljene. Isto vrijedi i za povijest k stranim pukovnijama poslanih doknada.

Kod takvih pukovnija, od kojih su se (kao 2., 5., 7., 8. domobranska pješaka pukovnija) pošto su prigodom predaje Przemysla⁵¹ dospjele u zarobljeništvo, ili uslijed kojeg drugog ratišnog događaja djelomice ili sasvim izgubili ratno-operativni spisi pa se uslijed toga u nestašici gradiva kod nadležnog doknadnog tijela dok se kući ne vrate članovi pukovnije ne može napisati potpuna povjesnica, treba barem pomoću [!] onih, koji su se međutim kući vratili sve poduzeti, da se radnje pripreme i gradivo sakupi.

Ako je medjutim takvo doknadno tijelo, koje je izgubilo svoju pukovniju, postalo doknadnim tijelom sa kojim drugim brojem označene ratišne pos-

⁴⁹ Doknadno tijelo jezgra je postrojbe, u slučaju pukovnije («regimente») kao najraširenije temeljne cjeline obično doknadni bataljun (bojna), zvano još i kadar ili kader, koje ostajući u zaledu skrbi o popuni novačenjem ili mobilizacijom, temeljnoj izobrazbi, vođenju raznih evidencija i sl. Pri doknadnom bataljunu periodički se formiraju (po)hodne satnije («marškompanije») ili bataljuni («maršbataljoni») ljudstvom kojih se nadoknađuju gubici u postrojbama na bojištu. Početkom rata bilo je s područja Hrvatske i Slavonije i domobranskih hodnih pukovnija koje su dulje vremena samostalno djelovale.

⁵⁰ Riječ četa u domobranskom nazivlju nije značila satniju, nego «trupe», stanoviti skup postrojba, katkad primarno redovitoga pješništva.

⁵¹ Tvrđavni grad Przemysl, danas u jugoistočnoj Poljskoj, zajedno s velikom austrougarskom posadom i drugim pridijeljenim postrojbama, predao se ruskoj vojsci 22. ožujka 1915., nakon opsade koja je trajala 133 dana.

trojbe (na pr. 7. doknadni bataljun za 301. pukovniju), ima se ono pobrinuti i za napisanje povjesnice nove pukovnije. Isto doknadno tijelo ima dati napisati i onaj dovršeni odsjek povijesti svoje prave [prve?] pukovnije, za koju joj vrela na raspolaganju steje [stoje!].

Kod onih četa, koje se popunjuju od 2 ili 3 doknadna tijela, ustanovljuje *dotični četni zapovjednik*, koje doknadno tijelo je između tijela, koja davaju doknadu, zvano na pisanje dotične povjesnice. O odluci o tome neka zapovjedništva doknadnih tijela podnesu izvještaj za 1. lipnja. Isto tako za 1. lipnja imaju mi sva doknadna tijela ispunjeno u dva primjerka podnijeti privitu bjelicu.⁵²

Zapovjedništva ratišnih pukovnja ili postrojba neka svoje spise, koji se mogu upotrebiti kao vrelo, bez odlaganja stave na raspolaganje doknadnim tijelima.

Doknadna tijela neka ondje, gdje potrebnim postane da se časnik, kojemu je povjereno pisanje povjesnice izašalje k pukovnijskom zapovjedništvu, uoče prijeko potrebno minimalno vrijeme i minimalne troškove, e da se eraru⁵³ ne prouzroče suvišni izdaci.

VODITELJ REDIGOVANJA I NJEGOVI SURADNICI.

Temeljito, a ipak privlačivo pisanje, popularizovanje upitnog djela velike zahtjeve postavlja još i spram upućenog pisca. Rijetko se u jednoj osobi spojeno nalazi vojničko stručno znanje, odgovarajuće poznavanje predmeta (po mogućnosti učestvovanje u ratnim djelima pukovnije, odnosno čete), pragmatična sposobnost, volja za djelatnost, koja graniči sa publicistikom, poslovni (trgovački) duh, vještina u tehnici tiska, izdavanja knjiga. Ukazuje se dakle uputnim, da se kod ovog posla upotrebe svi za to sposobni sadanji i bivši članovi četnog tijela. Pod upravom jednog odgovornog voditelja neka dakle svi zauzmu svoj dio iz opsežnog rada pisanja i iz rješavanja sa izda-

⁵² Bjelica — prazni (bianco) obrazac. Naredbi priviti obrazac sadržavao je sljedeće rubrike odnosno pitanja: 1. Ime, rang, građansko zvanje voditelja, kojemu je povjereno pisanje knjige i eventualnih njegovih suradnika? 2. Pisanje povijesti koje ratišne postrojbe je doknadno tijelo već započelo? 3. Na pisanje povijesti koje postrojbe smatra sebe još nadležnim? 4. Ukoliko je napredovao posao? 5. Kratki izvještaj o opsegu drugog već sabranog teksta i slikovnog materijala sakupljeno prema vremenu ili materijalu? 6. Vjerojatni opseg snovanog djela, od prilike predvidivi broj i vrsta reprodukcija? 7. Postoji li već ugovor sa naknadnim [nakladnim!] poduzećem? 8. Ukoliko će upotrebiti potporu Ratno Pripomoćnog Ureda? 9. Na prodaju koliko primjeraka se može računati? Osnove, izgledi u pogledu izdanja, širenja? 10. Možebitne želje.

⁵³ Erar — u širem značenju državna blagajna, fisk (riznica, proračun), u užem smislu blagajna oružanih snaga, odnosno ovdje ugarskoga (ugarsko-hrvatskoga) domobranstva.

njem skopčanih zadaća. Koji će put biti najshodniji u potankostima organizovanja rada, odlučit će odnosi i osobne okolnosti kod četnih (doknadnih) tijela.

Dogodilo se je, da je vodstvo redigovanja bilo povjereno časniku, međutim⁵⁴ otpuštenu iz djelatne službe. Pošto se takvoj privatnoj osobi ne mogu izručiti službeni spisi i pošto redigovanje mora da uslijedi kod samog doknadnog tijela *uz utjecaj zapovjednika*, imadu se u tu svrhu izabrati samo osobe, koje vrše vojničku službu. Nu to još ne isključuje, dapače se i shodnim ukazuje, da se u drugom obliku kao suradnici kod pisanja knjige upotrebe takve, već u vojničkoj službi ne stojeće građanske osobe, koje su učestvovala u bojovima dotične čete, ako se inače na to zvanima ukazuju [!].

Pošto je veoma važno, da se pribrani materijal razmjesti u okviru, koji će u vojničkom pogledu odgovarati, ima se *konačno uređenje* i sastav povjeriti u struku upućenim rukama, dakle po mogućnosti djelatnim časnicima. Gdje takav djelatni časnik ne bi stojao na raspolaganju, tamo neka valjano upravljanje osigura shodni utjecaj bivših ili sadanjih zapovjednika.

I. PISANJE DJELA.

Obvezatna stanovišta ne mogu se dati ni u pogledu načina pisanja djela. Svrha je ovim uputama samo načela pružiti, koja se kod tri glavna dijela rada pisanja: *A)* kod sabiranja, *B)* kod razredjivanja i *C)* kod slijevanja gradiva u formu mogu upotrebiti katkada kao mjerilo, drugi put kao pobudnici misli.

A) SABIRANJE GRADIVA.

a) Sabiranje gradiva uopće.

Sabiranje gradiva ima biti pouzdano, tačno, iscrpno. Samo tako će biti dostojno naprezanja sila heroičkih vremena i samo tako može poslužiti gradivom spomendjela opće velike povjesnice.

1. Sabiratelj gradiva može računati u prvom redu na službena vrela: na dnevnik ratnih događaja, na zapovijedne [!] i telefonske knjige, na službene izvještaje, na izvještaje o pobjovima i situacijama itd. u prvom redu kod vlastite pukovnije, kod bataljuna, pododjela, u drugom redu kod susjednih pukovnja, kod pod istim zapovjednim odnosima stojećih četa, koje su bile u istim pobjovima, imale zajedničke doživljaje. Eventualno može biti potrebno, u glavnome u svrhu razgledanja ratno-operativnih spisa viših zapovjedništava, da oni, kojima je povjereno pisanje četnih povjesnica istražuju u arhivu Ministarstva za zemaljsku obranu; takvom zgodom neka se doknadna tijela prethodno informiraju kod 1/a. odsjeka Ministarstva za zemaljsku obra-

⁵⁴ Međutim — međutim, ovdje u značenju »u međuvremenu«.

nu o tome, da li se potrebni spisi u arhivu nalaze i da li se dotičnicima, kojima je povjereno napisanje, mogu staviti na raspolaganje, e da eraru suvišna putovanja ne prouzroče izdatke, kojim se je moglo izbjeći. Istraživanja u ovim spisima mogu se preduzeti samo u prostorijama arkiva.

Za jeftinu nabavu pojedinih, već gotovih ili u prometu nalazećih se *fotografskih snimaka, klišeja, zemljovidnih nacрта, slika viših zapovjednika* pobrinut će se *Ratno-Pripomoćni Ured*⁵⁵ kamo se neka dotična zapovjedništva neposredno obrate.

Osobito su zanimivi oni fotografski snimci, koji su pravljani o poprištu bojeva. Obzirom na onu slavnu i sretnu okolnost, da se poprište bitki naših ratova većim dijelom nalazi u našem posjedu, u najviše slučajeva ne će se sudarati sa poteškoćama, da se o već ostavljenim mjestima događaja eventualno naprave i naknadni fotografski snimci.

2. Podaci, koje pružaju službena vrela, predočuju u sebi događaje samo u velikim potezima, u špicama [!], a ne pružaju pojam o duševnim pratiocima događaja: o raspoloženjima [raspoloženjima], naporima, o gibanju oduševljenja i dvojba, smrkavanja i svilanja [svitanja?], što tvore rek bi finije spojne odnose događaja. Ovu će nestašicu ukloniti dnevници, zapisci, pisma, u novinama izdana pripovijedanja, opisi, crtice učesnika ratnih događaja, članova pukovnije. Mnogo bi karakterističnih epizoda, tumačećih dokumenta izginulo u nepovrat za potomstvo, kada četne povjesnice *ne bi valjano uvažavale ova privatna vrela*.

3. Dopuniti mogu gornje podatke svojta, prijatelji, drugovi mrtvih junaka, nestalih, u zarobljeništvo dospjelih članova pukovnije priposlanjem kratkih životnih crtica o dotičnicima, fotografija, uz ocrtanje okolnosti junačke smrti, nestanka, zarobljenja.

b) Na kakve podatke neka se osvrće sabiranje gradiva.

Sabiranje gradiva, da uzmogne biti pouzdano, tačno i iscrpno, ima obuhvaćati sve ratne djelatnosti, činidbe, ratni život četnih tijela. Sa ovog gledišta ukazuju se kao skupine, koje se najviše ističu:

1. Prisustvovanje i djelovanje pukovnije ili čete na fronti: bojevi, pobojji,⁵⁶ hodovi,⁵⁷ razni pothvati, učestvovanje u navalnim ratnim operacijama i

⁵⁵ Ratno pripomoćni ured Kraljevskoga ugarskoga Ministarstva za zemaljsku obranu — takvi uredi (Kriegshilfs-bureau) osnivani su pri raznim upravnim i samoupravnim tijelima radi dodjeljivanja raznih potpora i sl. vezanih uz ratno stanje.

⁵⁶ Boj bi zacijelo odgovarao većoj borbi, bitki (Schlacht), a poboj manjoj, okršaju (Gefecht).

⁵⁷ Hod — hodnja, marš.

stojećim bojevima sa osobitim isticanjem većih i uspješnijih djelovanja, u skupine poredano prema općim ratno-operativnim odsjecima.

Život čete za ratno-operativnih stanki, odnosno u pričuvnom odnosu.⁵⁸

2. Zradstvena [zdravstvena] služba za vrijeme boja i za vrijeme bojevnih stanki.

Utvrdbene i tehničke radnje na raznim ratištima, pod neposrednim utjecajem neprijatelja i dalje od istoga.

Doživljaji i činidbe četnog povoza.⁵⁹

Opskrba i gospodarenje, radionice, posaonice⁶⁰ itd. čete.

3. (Sprema): skupne slike, prisizanje, prikazanje u vrijeme sprema upotrebljavanog odijela i opreme.⁶¹

4. (Navrstanje):⁶² otprema vlakom, brodom itd. Navrstalište,⁶³ ukonačivanja, zemljovidi o navrstanju.

5. U mnogo slučajeva povećalo bi mnogostranost, uslijed toga zanimivost djela, ako bi u odgovarajućem obliku i odgovarajućim odnosima napominjale se i zaledjne postrojbe⁶⁴ pukovnije i povijest hodnih postrojba.⁶⁵

6. Pohvale, odlikovanja, priznanja za četnu i pojedince; u savezu s time posjeti, nadgledi viših zapovjedništava.

7. Život na fronti; veseli doživljaji, koračnice, popjevke, razgovori i sve one sitnice, koje sliku pružaju o savremenom raspoloženju, duhu dobi.⁶⁶

8. Pukovnija i doknadna tijela u službi ratne skrbi; osnivanje [osnivanje] dobrotvornih zavoda, u tu svrhu priredjivanje izložbi, koncerta, pučke svečanosti, itd.

⁵⁸ Pričuvni odnos — ovdje u značenju stanja borbene pričuve (rezerve), pripravne za razmjerno brzo ubacivanje u borbu.

⁵⁹ Četni povoz — tren, prijevozna kolona (postrojba zadužena za opskrbu hranom, streljivom i sl.).

⁶⁰ Posaonica — riječ višestrukoga značenja, češće tvornica ili slično postrojenje, rjede ured odnosno pisarnica.

⁶¹ Sprema — mobilizacija.

⁶² Navrstanje — raspoređivanje postrojba na (potencijalnom) bojištu ili blizu njega uoči početka borbe, u smislu prilazanja, ali i koncentracije (Aufmarsch).

⁶³ Navrstalište — područje, kraj u kojem se odvija navrstanje.

⁶⁴ Zaledjna postrojba — etapna, pozadinska postrojba, namijenjena čuvarskoj ili opskrbenj službi, prometu, proizvodnji i sl. a ne borbi.

⁶⁵ Hodna postrojba — u pravilu, privremena postrojba osnovana pri doknadnom tijelu radi popune postrojba na bojištu, ali neke su znale i dulje samostalno djelovati.

⁶⁶ Duh dobi — zacijelo tzv. duh vremena (Zeitgeist).

9. U ratno zarobljeništvo dospjeli članovi pukovnije u zarobljeništvu: na temelju zapisnika, sastavljenih sa izmijenjenim⁶⁷ invalidima i kući pobjeglima.⁶⁸

Jako povećaje [!] pregledivost, kroz to popularnost razlaganja ovjekovječenje interesantnijih momenata, ističućih se događaja, pothvata u slikama, nacrtima, fotografskim snimcima, sa zemljovidima, škicama itd. Valjano odabrane ilustracije sačinjavat će u očima potomstva jednu od zanimivosti, dapače vrijednosti djela. Sabiranje gradiva ima se uopće stegnuti ne samo na podatke, potrebne za pisanje teksta, nego se ima protegnuti i na sabiranje slika, snimaka, karikatura, škica, zemljovida, tiskanica, nekrologa, pukovnijskih novina, u svrhu ratne skrbi pravljenih ilustrovanih listova, plaketa itd., koji kod doknadnih tijela dijelom obogaćuju već postojeće pukovnijske muzeje, ili će takvome biti temelj.

Propaganda u službi sabiranja gradiva.

Sabiranje gradiva ne može se samo već ni zbog toga suziti na manji opseg, jer četne povjesnice imadu sačinjavati vrelo djelo za opću povjesnicu, što će se kasnije imati napisati. Ako dakle savremenost događaja za sabiranje gradiva sa najenergičnijom sviješću svrhe ne izrabimo, ne možemo kasnije popraviti ovaj propust, pa će se tako, naročito raštrkanjem učesnika zametnuti nenadoknadviva narodna blaga. Ovo vodeće načelo mora da prožme bez izuzetka svakog pojedinog člana pukovnije, ovu pomisao treba sa svim sredstvima unijeti u život javnog zanimanja. Treba raširenu propagandu poduzeti kako u krugu članova čete, tako u krugu javnosti.

Kod četa:

1. Čestim pozivima na časničkim skupštinama; u dodatku zapovijedi pukovnijskih doknadnih tijela, bolnica, oporavnih odjela.

Pozivali bi se svi časnici u staležu pukovnija, da svoj kratki životopis, zapiske svojih bojnih doživljaja, uz slike svoje pošalju za četne povjesnice.

2. Opširnije razlaganje važnosti stvari iz historičkog i patriotskog gledišta kod poljskih misa, božjih službi, osvjetljivanje ove važnosti sa više strana.

3. Prigodom isplata mazda⁶⁹ itd.

⁶⁷ Izmijenjenim — razmijenjenim, u smislu razmjene zarobljenika.

⁶⁸ Kući pobjeglima — ovdje se zacijelo ne misli na vojne bjegunce (dezertere), nego na one koji su se bijegom vratili iz zarobljeništva.

⁶⁹ Mazda — vojnička »plaća«, novčana naknada tijekom služenja u vojsci.

U krugu javnosti:

1. Sudjelovanjem štampe i javnih ili crkvenih oblasti, saopćivanjem pojedinih članaka od vremena do vremena u mjesnim listovima, odnosno stalnim pobudjivanjem općeg zanimanja.

B) RAZREDJIVANJE GRADIVA.

Sabrano gradivo treba razrediti prema važnosti i u kronološkom redu pregledno, u logičkom grupiranju. Kao uporišta mogu služiti pojedini uzvisujući se događaji, karakterističnija poglavlja, u koja se organički mogu ponamjestiti [razmjestiti] tekst i ilustracije. U kronološkom redu bi prema svom predmetu i značenju, a da se ne poremeti suvislost, raštrkano zauzele mjesto epizode, iskustva, doživljaji pojedinaca. Ne bi bilo dobro, da se događaji navedu lih u obliku dnevnika ili kao u lexikonu ili da se rascjepkaju, kako je to običajno u albumima. Dakako u prvom redu propisat će konačno pravilo, obvezatno za razredjivanje, stanovišta, koja proizlaze iz individualnih doživljaja pojedinih četa.

C) SLIJEVANJE GRADIVA U FORMU.

Kod slijevanja gradiva u formu, kod pravog pisanja djela može se načelom prihvatiti, da ova djela imadu sjediniti pouzdanost stručnih radnja i lahkoću, poletnu toplinu popularnog predavanja. Ravnovjesje izmedju obih uzdržat će polet historičara.

Svakako čuvat se treba od toga, da se u tamnom svjetlu prikazuju teže pozicije i kušnje, koji mjesni utisak su pojedini učesnici najviše zadobili tek u nestašici pregleda, dočim s gledišta velike cjeline slika se sasvim drukčije ukazuje. U povjesnici svake pukovnije ima toliko slavnih momenata, da iza ovih pobjeduju muke, privremena teška stanja te u pukovnijskoj povjesnici [povjesnici] mogu tvoriti samo pozadinu, na kojoj se činidbe pukovnije još oštrije ističu.

Takvo djelo, u kojemu će u potpunoj mjeri biti oživotvorena gornja stanovišta, može se u najviše slučajeva samo za veoma dugo vrijeme savršeno zgotoviti. U mnogo slučajeva bit će dakle uputno, ako će čete prije svega sastaviti kraću povjesnicu, koja će obuhvaćati glavnije epizode povijesti čete i u velikim crtama pred oči čitatelja iznijeti slavnu prošlost čete. Ako je takva povjesnica već gotova, bit će i u kojem kasnijem vremenu razmjerno laglje dopuniti je sa pripacima iscrpivlje [iscrpivije?] povijesti čete.

II. IZDANJE DJELA.

Ne manjeg napora, dapače još opsežniju administraciju iziskuje izdanje, financiranje djela. U pogledu toga s tim manje se može propisati jednolični

postupak, jer će mnoge pukovnije biti u tom položaju, da uslijed mjesne zaštite dobivajuć potporu od patriotske požrtvovnosti, od tiskara, nakladnika, iz vlastite snage sasvim samostalno postupaju.

U ostalome povjerio sam Ratno-pripomoćnom Uredu, da u svrhu povoljnijeg rješenja svih pitanja tiska i naklade preduzme sve one pripreme, koje su potrebite za odabranje spoljašnjeg oblika, za pronadjenje nakladnih poduzeća, za sklapanje povoljnih ugovora, za jeftiniju nabavu klišeja, papirnog i tiskarskog materijala, za povoljnije rješenje pitanja tiska i širenja.

U ovim stvarima neka se čete obrate neposredno na Ratno-pripomoćni Ured.

PROPAGANDA U SLUŽBI IZDANJA.

Za pobudjenje javnog interesa i pokrenuće požrtvovnosti je propaganda možda još od veće važnosti, nego što kod pisanja djela. Do zahtjevanog uspjeha vodi samo najopsežnija, pravovremeno povedena, neumorna djelatnost.

Treba poslati pozive, potpisne arke svim knjižicama, školama, društvima popunidbenog područja dotičnih četa, čitaonicama, novčanim zavodima, na javno polaganje računa obvezanim poduzećima itd.

Patriotska štampa za cijelo će se rado pothvatiti toga, da dađe prostora člancima, koji pobudjuju zanimanje za pukovnijske povjesnice.

Objavljivanje plakata, reklamnih slika u kinokazalištima,⁷⁰ eventualno predstava komada Uranije⁷¹ su veoma dobro uspjela sredstva, da se budnim drži javno zanimanje.

U takvu svrhu su plakati veoma lijepe izvedbe gotovi, kod kojih je potrebno samo preinačiti odgovarajući tekst. U svrhu nabave ovih treba zamoliti Ratno-pripomoćni ured.

Za pripomaganje kod sabiranja gradiva i populariziranja, u koliko je poželjna u tu svrhu upotreba građanskih oblasti, zamoljeno je ministarstvo za unutarnje poslove.

III. PITANJA, KOJA ĆE SE POJAVITI.

Cetna [četna] i doknadno-tijelna zapovjedništva neka se u stvaranju djela drže načela, da je uz potrebu jedinstvenog vodstva jedan od uvjeta uspjeha vlastita djelatnost, prožeta za stvar pokazivanom revnošću i ljubavlju za predmet. Nu ako bi se kod rada pojavile međjutim dvojbe, neka se u svim

⁷⁰ Kinokazalište — kino, kinematograf.

⁷¹ Urania — budimpeštansko filmsko poduzeće, ovdje zacijelo istaknuto zbog njegovih filmskih žurnala.

onim pitanjima, koja se odnose *na napisanje djela*, na ravnanje djela *s historičkog i književnog stanovišta*, za savjete obrate neposredno *na 1a. odsjek M. Z. O. [Ministarstva za zemaljsku obranu]*, a u pitanjima *izdanja i tehničkih zadaća neposredno na Ratno-pripomoćni ured*.

Budapest, dne 18. travnja godine 1918.

Aleksander barun Szurmay, s. r.

Filip Hameršak

**The culture of memory between tradition and avant-garde:
a contribution to the research of guidelines for compiling
histories of Habsburg units in the First World War**

The paper presents for the first time the guidelines of the Hungarian Minister of Territorial Defence (Home Guard), published in 1918 in Croatian language in the *Mali Vijesnik* official gazette, an appendix of the *Vijesnik naredaba za kr. ug. domobranstvo*, intended to provide compiling histories of individual Habsburg units in the World War One, a battlefield guide and a biographical lexicon of senior officers. The guidelines are preliminary contextualized within a wider area of military history, including in particular its memorial component, and along with a transcript of the exhaustive «Instructions for writing troop histories» lesser-known terms are also explained. For a time being, it can be concluded that the military leaders of the Habsburg Monarchy, in an ambitiously «grassroots» or «bottom-up» venture of collecting, processing and publishing military-historical material, sought to balance the historiographical-critical, memorial and propaganda aspect, in a way that could still be methodologically relevant today. However, a more detailed assessment of the guidelines will be possible only when further research in the archives and libraries of Vienna and Budapest more precisely determines their corpus, the corpus of collected material and the corpus of published histories.

Keywords: World War I, military history, culture of memory, Austria-Hungary, Croatia, historiography, methodology, memorialization

Obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske 2013.—2019.: zoniranje na LAU razini

Nikola ŠIMUNIĆ

JU Zavod za prostorno uređenje Ličko-senjske županije

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. 8. 2023.

UDK 314.116(497.5)“2013/2019“

doi: 10.5559/pi.18.33.05

U radu su istražena obilježja prirodnog kretanja stanovništva Republike Hrvatske (stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene) na razini gradova i općina, odnosno LAU jedinica u razdoblju 2013.—2019. Fokus istraživanja bio je na odrednicama prirodnog kretanja stanovništva (rodnost, smrtnost) kao na glavnim determinantama prirodne depopulacije. Perifernost je konceptualizirana kao trajanje putovanja od LAU jedinica do pripadajućih županijskih središta (u minuta). Naime, u županijskim središtima locirana je glavna centralnih funkcija u pojedinoj županiji, iz čega proizlazi mogućnost mjerenja perifernosti svake LAU jedinice. Nakon izračuna svih vremena potrebnih da se iz svake LAU jedinice doputuje do pripadajućega županijskog središta, te jedinice podijeljene su u četiri zone, s obzirom na vrijeme putovanja. Analizirana su, za svaku zonu posebno, obilježja prirodnog kretanja stanovništva (2013.—2019.). Autor je postavio glavnu hipotezu (H) da funkcionalna perifernost nepovoljno utječe na rodnost i smrtnost, i to tako da se u perifernijim naseljima rađa manji broj djece, umire više osoba, te je općenito nepovoljno ukupno kretanje stanovništva. U istraživanju su primijenjene statističko-matematičke metode u kombinaciji s GIS analizom.

Ključne riječi: natalitet, mortalitet, prirodna promjena, prometna dostupnost, LAU

UVOD

Demografska bilanca stanovništva Republike Hrvatske negativna je posljednjih desetljeća, što potvrđuju i popisi stanovništva (2001., 2011.), ali i procijenjeni podatci na godišnjoj razini (2011.—2019.). Ta negativna demografska bilanca rezultanta je dugogodišnje negativne prirodne promjene i negativnog mehaničkog kretanja stanovništva. Ulazak u Europsku uniju (srpanj, 2013.) označio je prekretnicu i u demografskom razvoju Hrvatske. Otvaranjem granica stanovništvu Hrvatske omogućilo se jednostavnije putovanje po Europi. Doprinijelo je to i pojačanom iseljavanju nakon 2013. godine. Iseljavalo se

najviše u Njemačku i Irsku. Prema procjenama DZS-a (2020.), broj stanovnika Republike Hrvatske ukupno se smanjio (2013.—2019.) za 203.975 osoba, iz čega proizlazi da je indeks promjene broja stanovnika iznosio 95,2. To znači da je Republika Hrvatska u tih sedam promatranih godina izgubila 4,8 % stanovnika. Taj demografski deficit uvjetovan je prirodnom depopulacijom i (selektivnim) iseljavanjem stanovništva. Prirodnim putem je Republika Hrvatska izgubila (2013.—2019.) 100.768 osoba, što je rezultat razlike između 264.181 živorođenog djeteta (prosječno oko 37.740 živorođenih godišnje) i 364.949 umrlih osoba (prosječno oko 52.140 umrlih godišnje). Mehaničkim putem je Republika Hrvatska izgubila (2013.—2019.) 103.207 osoba, što je rezultat razlike između 545.005 doseljenih osoba (prosječno oko 77.860 doseljenih godišnje) i 648.212 odseljenih osoba (prosječno oko 92.602 odseljene osobe godišnje). Može se zaključiti da je negativna demografska bilanca Republike Hrvatske (2013.—2019.) bila uvjetovana 49,4% prirodnim kretanjem stanovništva, te 50,6% mehaničkim kretanjem stanovništva.¹

U ovom radu naglasak je stavljen na prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske na razini 128 gradova i 428 općina, odnosno jednom riječju — na razini jedinica lokalne samouprave (JLS = engl. *LAU — Local Administrative Unit*) u razdoblju 2013.—2019. Analiza je obavljena kroz prizmu perifernosti, koja je u ovom radu povezana s tzv. vremenskom dostupnošću pojedinih LAU jedinica. Naime, koncept perifernosti može se razmatrati i kroz geoprometni položaj promatrane lokacije, koji je uvjetovan dostupnošću funkcija koje se nalaze u hijerarhijski važnijem (i funkcionalno opremljenijem) središtu. U tom kontekstu može se razmatrati odnos jezgre (županijskog središta) i periferije (ostalnih dijelova županije podijeljenih u neke vremenske zone). Opravdano je bilo pretpostaviti da perifernije LAU jedinice bilježe negativnije stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene od samih jezgri (županijskih središta).

Demografsku problematiku Republike Hrvatske istraživali su iscrpno demografi i geografi.² Brojna su istraživanja problematike prirodnog kretanja

¹ Izvor: *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Izračun autora.

² Vidjeti radove: Friganović, M. (1990). *Demogeografija: stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga; Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnik MATE; Wertheimer-Baletić, A. (2004). *Depopulacija i starenje stanovništva — temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. Društvena istraživanja*, 72-73(4-5), 631-651; Wertheimer-Baletić, A. (2017). *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova)*. Samobor: Meridijani; Nejašmić, I. (1991). *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu; Nejašmić, I. (2003). *Značajke biološkog (demografskog) sastava stanovništva Hrvatske. Hrvatski geografski glasnik*, 65(2), 29-54; Ne-

stanovništva pojedinih dijelova Hrvatske, u kojima je moguće pronaći detaljnije analize tog procesa, objavili spomenuti autori. U jednom je istraživanju korelirana prometna dostupnost perifernog područja Žumberka s ukupnom depopulacijom.³ Važan doprinos dan je istraživanju prostornih obilježja (i homogenizacije) nataliteta.⁴ Recentno prirodno kretanje stanovništva Hrvatske nedovoljno je istraženo, poglavito u kontekstu perifernosti.

Dostupnost uključuje mogućnost pristupa određenim dobrima, funkcijama, uslugama, aktivnostima i destinacijama, a može se analizirati i kroz prizmu materijalnog troška, trajanja ili pak fizičke udaljenosti.⁵ Koncept dostupnosti je indikator umreženosti (i kvalitete) interakcija između lokalnih razvojnih čimbenika s jedne strane, te prometa koji je logistička potpora s druge strane, te je ključan u prometnoj geografiji.⁶ Brojna su pozitivna iskustva

jašmić, I. (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga; Nejašmić, I. (2008). *Stanovništvo Hrvatske: demografske studije i analize*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo; Nejašmić, I. (2011). Posljedice budućih demografskih promjena u Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 38(1), 1-14; Nejašmić, I. i Toskić, A. (2000). Razmještaj stanovništva u Republici Hrvatskoj - dio općih demografskih i društveno-gospodarskih procesa. *Geoadria*, 5(1), 93-104; Akrap, A. i Živić, D. (2001). Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 54-55(4-5), 621-645; Pejnović, D. (2004). Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 72-73(4-5), 701-726; Živić, D. i Pokos, N. (2005). Odabrani sociodemografski indikatori razvijenosti Hrvatske i županija. *Revija za sociologiju*, 36(3-4), 207-224; Živić, D., Pokos, N. i Turk, I. (2005). Basic Demographic Processes in Croatia. *Hrvatski geografski glasnik*, 67(1), 27-44; Nejašmić, I. i Bašić, K. (2008). Prostorne značajke nataliteta u Hrvatskoj. *Hrvatski geografski glasnik*, 70(2), 91-112; Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I. (2010). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća)*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti; Živić, D. (2003). Demografske odrednice i posljedice starenja stanovništva Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 10(3), 307-319; Živić, D. (2005). Demografsko-strukturni okvir gospodarskog razvoja Hrvatske. U A. Toskić (Ur.), *Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa* (str. 261-276). Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo; Magaš, D. (2013). *Geografija Hrvatske*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Meridijani.

³ Turk, I., Šimunić, N. i Živić, D. (2016). Prometna dostupnost kao čimbenik depopulacije i razvojnoga zaostajanja: primjer Žumberka. *Društvena istraživanja*, 25(2), 241-266.

⁴ Nejašmić, I. i Bašić, K. (2008). Prostorne značajke nataliteta u Hrvatskoj. *Hrvatski geografski glasnik*, 70(2), 91-112.

⁵ Ingram, D. R. (1971). The concept of accessibility: A search for an operational form. *Regional studies*, 5(2), 101-107; Baxter, R. S. i Lenzi, G. (1975). The measurement of relative accessibility. *Regional studies*, 9(1), 15-26; Witherick, M., Ross, S. i Small, J. (2001). *A Modern Dictionary of Geography. 4th edition*. London: Arnold.

⁶ Cascetta, E. (2009). *Transportation Systems Analysis: Models and Applications, 2nd edition*. Springer: New York; Freiria, S., Ribeiro, B. i Tavares, A. O. (2015). Understanding road network dynamics: Link-based topological patterns. *Journal of Transport Geography*, 46(1), 55-66; Cascetta, E., Carteni, A. i Montanino, M. (2016). A behavioral

međudnosa povećanja prometne dostupnosti i poboljšanja socioekonomskih pokazatelja.⁷ Prometna je dostupnost u Sloveniji detaljnije istražena, s time da su se iscrpno istražili procesi vezani za periferna područja i njihovu ovisnost o prometnoj dostupnosti.⁸ Periferni su prostori, kao sociološki fenomen, također bili istraživani.⁹ Međudnos prometne povezanosti i regionalnog razvoja na primjeru Hrvatske također je bio predmet geografskih interesa.¹⁰ Primjena GIS sustava u geoprostornoj sferi istraživanja sve je popularnija jer pridonosi razumijevanju prostornih odnosa istraživanih fenomena.¹¹

PODATCI I METODE

U istraživanju su korišteni vrlo pouzdani podatci iz tablograma vitalne statistike na razini naselja (za 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. godinu), koje objavljuje Državni zavod za statistiku (dalje: DZS). Korištene su i procjene broja stanovnika krajem godine (za 2013., 2014., 2015., 2016., 2017., 2018. i 2019. godinu), koje objavljuje DZS, s time da su matematičkim

model of accessibility based on the number of available opportunities. *Journal of Transport Geography*, 51(1), 45-58; Schwanen, T. (2016). Geographies of transport I: Reinventing a field?. *Progress in Human Geography*, 40(1), 126-137; Van Wee, B. (2016). Accessible accessibility research challenges. *Journal of Transport Geography*, 51(1), 9-16.

⁷ Keeble, D., Owens, P. L. i Thompson, C. (1982). Regional accessibility and economic potential in the European community. *Regional studies*, 16(6), 419-432; Njegač, D. (1993). Promet i razvoj agrarnih krajeva: primjer Hrvatskog zagorja. *Geografski glasnik*, 55(1), 219-226; Ilić, M. (1995). Promet i socio-ekonomske značajke Varaždinske regije. *Geografski glasnik*, 57(1), 111-120; Hudeček, T. (2011). Analysis of the Accessibility of Prague in Czechia in the 1981—2020 Period. *Hrvatski geografski glasnik*, 73(2), 93-110; Franssen, K., Neutens, T., Farber, S., De Maeyer, P., Deruyter, G. i Witlox, F. (2015). Identifying public transport gaps using time-dependent accessibility levels. *Journal of Transport Geography*, 48(7), 176-187;

⁸ Kozina, J. (2010a). *Prometna dostopnost v Sloveniji*. Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU; Kozina, J. (2010b). Transport Accessibility to Regional Centres in Slovenia. *Acta geographica Slovenica*, 50(2), 231-251; Kozina, J. i Urbanc, M. (2014). Contemporary Processes in Peripheral Rural Areas in Slovenia. U A. Calcatinge (Ur.), *Critical Spaces: Perspectives in Urban, Spatial and Landscape Studies* (str. 147-166). Hamburg: LIT Verlag.

⁹ Lay, V. (1998). Teorijske, društvene i političke neprilike s periferijom. U I. Rogić i M. Štambuk (Ur.), *Duge sjene periferije* (str. 15-40). Zagreb: Institut društvenih istraživanja Ivo Pilar.

¹⁰ Sić, M. (1996). Prometni sustav i regionalni razvoj Hrvatske. U Z. Pepeonik (Ur.), *Zbornik radova 1. hrvatskog geografskog kongresa* (str. 93-101). Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.

¹¹ Chakraborty, J., Schweitzer, L. A. i Forkenbrock, D. J. (1999). Using GIS to Assess the Environmental Justice Consequences of Transportation System Changes. *Transactions in GIS*, 3(3), 239-258.

izračunima (iz podataka o prirodnoj promjeni i migracijskom saldu) dobiveni procijenjeni podatci o broju stanovnika sredinom godine po LAU jedinicama, da bi se mogle izračunati stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene. Analizirani su i pokazatelji o živorođenim i umrlim prema spolu. Podatci su agregirani na razinu LAU jedinica (128 gradova i 428 općina), koje čine prostorni okvir istraživanja. Vremenski okvir istraživanja (2013.—2019.) omeđen je dvjema godinama: godinom pristupanja Republike Hrvatske članstvu u Europskoj uniji (2013.) te godinom za koju su dostupni posljednji podatci za navedene indikatore (2019.)¹². Autor je također koristio podatke Hrvatskog autokluba (dalje: HAK) o trajanju putovanja između pojedine LAU jedinice i središta županije u kojoj se pojedina LAU jedinica nalazi. HAK-ova karta sadržava algoritam izračuna najbrže moguće rute (s obzirom na rutabilnu kartografsku podlogu), s time da su u algoritam ukalkulirana maksimalna ograničenja brzine po pojedinim dionicama, što utječe na preciznost izračuna. Podatci o trajanju putovanja interpolirani su u GIS okruženju (*kriking* metoda interpolacije) u rastersku podlogu koja sadržava površinske podatke o trajanju putovanja. Rasterska podloga je vektorizirana da bi se dobili poligoni s pripadajućim skupinama perifernosti (koje je autor izračunao matematičkim putem). Vektorizacija interpoliranih podataka omogućila je izračune udjela površina pojedinih prostornih cjelina (prema perifernosti) u površinama pojedinih NUTS¹³ 3 regija (županija). Ovakav analitički pristup omogućio je analizu demografskih parametara kroz prizmu perifernosti, definiranu udaljenošću pojedine LAU jedinice od pripadajućega županijskog središta, te vizualizaciju izračunatih pokazatelja u obliku kartograma.

U radu je autor postavio jednu glavnu (H) i tri parcijalne (H1, H2, H3) hipoteze.

Glavna hipoteza istraživanja glasi:

H — funkcionalna perifernost nepovoljno utječe na rodnost i smrtnost (rađa se manji broj djece, umire veći broj osoba), te općenito nepovoljno utječe na ukupno kretanje stanovništva.

Parcijalne hipoteze istraživanja glase:

H1 — u većini LAU jedinica smanjena je stopa nataliteta, uz povećanje stope mortaliteta

¹² Najveći dio istraživanja obavljen je u ljeto 2020., a podatci vitalne statistike za 2019. godinu objavljeni su krajem listopada 2020.

¹³ NUTS je akronim (fran. *Nomenclature des unités territoriales statistiques* — hrv. »Nomenklatura prostornih jedinica za statistiku«). Više o NUTS regionalizaciji vidjeti: *Correspondence table LAU — NUTS 2016, EU-28 and EFTA / available Candidate Countries*, Eurostat, Bruxelles, 2019. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/national-structures> (pristupljeno 18. 8. 2020.).

- H2 — županijska središta, kao funkcionalna žarišta, bilježe povoljnije pokazatelje prirodnog kretanja stanovništva
- H3 — u većini LAU jedinica rađa se više muške djece, sukladno bioreprodukcijским pravilnostima u populaciji.

RASPRAVA

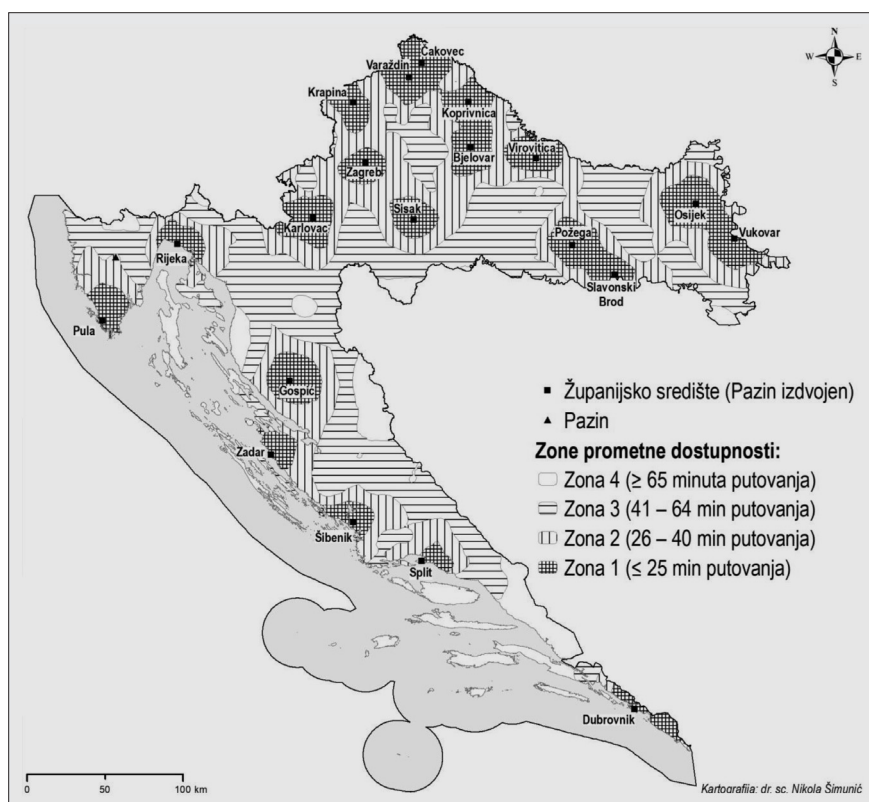
Zoniranje prostora Republike Hrvatske prema dostupnosti i demografski okvir zona

Budući da su izračunana trajanja putovanja (u minutama) između svih županijskih središta u RH (20) i njihovih pripadajućih LAU jedinica (536), pristupilo se izdvajanju LAU jedinica u određene skupine perifernosti. U Hrvatskoj prosječno trajanje putovanja na relaciji županijsko središte — pripadajuća LAU jedinica iznosi 40 minuta. Prometna dostupnost¹⁴ ovisi prvenstveno o kvaliteti i razvijenosti prometne mreže pojedine županije, ali i o prometnom sredstvu kojim se putuje, te o brzini putovanja. U ovom se istraživanju računalo s prosječnim automobilom i maksimalnim ograničenjima brzine po pojedinim dionicama prometnica. Kvaliteta prometne mreže podrazumijeva podlogu kojom se prometuje (asfalt, ali u nekim dijelovima i makadam), a razvijenost prometne mreže podrazumijeva i kategoriju cestovnih prometnica¹⁵, ali i broj pojedinih cestovnih prometnica (bolja povezanost, odnosno više čvorova i veza unutar prometne mreže). LAU jedinice su razvrstane u dvije velike skupine unutar kojih su izračunane aritmetičke sredine s ciljem izdvajanja još dodatnih dviju skupina (tj. zona perifernosti). Aritmetička sredina prve skupine (vrijeme putovanja < 40 min) iznosila je 25 min, a aritmetička sredina druge skupine (vrijeme putovanja > 41 min) iznosila je 64 minute. Te vrijednosti ujedno predstavljaju i tri granične izokrone (koje čine rub pojedine zone perifernosti). Ovakvom metodom određene su četiri zone perifernosti u RH (sl. 1.). Nakon što su određene zone perifernosti autor je u GIS okruženju interpolirao (*kriging* metodom) podatke iz točaka pozicioniranih u središnje dijelove LAU jedinica te su dobiveni površinski raster-ski izračuni vremena putovanja što je, nakon vektorizacije podataka, omogućilo daljnje izračune.

Na osnovi izračuna temeljenih na podacima DGU-a o površinskim odnosima u RH, može se zaključiti da se: 21,8% površine RH nalazi u »zoni 1«,

¹⁴ Prometna dostupnost izražena je u vremenskom trajanju putovanja (u minutama). U radu se koristi termin »dostupnost« (u min).

¹⁵ Kategorije cestovnih prometnica: autoceste, državne ceste, županijske ceste, lokalne ceste, nerazvrstane ceste, ostale ceste (putevi). O kategoriji cestovne prometnice ovisi i brzina putovanja (jasno i o razmještaju naselja i funkcija unutar njih).



Slika 1. Prostorna distribucija zona dostupnosti.

Izvori: Središnji registar prostornih jedinica, DGU, Zagreb, 2020.; Interaktivna karta, HAK, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.map.hak.hr (pristupljeno 15. 7. 2020.). Kartogram izrađen na temelju izračuna autora.

u kojoj su LAU jedinice dostupne pripadajućim županijskim središtima manje od 25 min putovanja; 29,5% površine RH nalazi u »zoni 2«, u kojoj su LAU jedinice dostupne pripadajućim županijskim središtima u vremenskom okviru 26-40 min putovanja; 37,5% površine RH nalazi u »zoni 3«, u kojoj su LAU jedinice dostupne pripadajućim županijskim središtima u vremenskom okviru 41-64 min; 11,2% površine RH nalazi u »zoni 4«, u kojoj su LAU jedinice dostupne pripadajućim županijskim središtima tijekom više od 65 min putovanja. »Zona 1« obuhvaća 162 LAU jedinica (30,2%), »zona 2« također 162 LAU jedinice (30,2%), »zona 3« 147 LAU jedinica (27,4%), a »zona 4« 65 LAU jedinica (12,1%).

Unutar »zone 1« dostupnosti, najdostupnije LAU jedinice su Petrovsko (5 min vremenske udaljenosti do Krapine), te Strahoninec i Šenkovec (obje 5 min vremenske udaljenosti do Čakovca), a najnedostupnije Breznički Hum, Dicmo, Gola, Kutjevo, Nova Kapela, Velika Gorica i Vinkovci (sve 25 min

vremenske udaljenosti do pripadajućih županijskih središta). Prosječna dostupnost LAU jedinica unutar ove zone perifernosti iznosi 17 min (sl. 1.).

Unutar »zone 2« dostupnosti, najdostupnije LAU jedinice su Desinić, Kanfanar, Posedarje, Svetvinčenat, Šandrovac i Vojnić (sve 26 min vremenske udaljenosti do pripadajućih županijskih središta), a najnedostupnije je 16 LAU jedinica (sve 40 min vremenske udaljenosti do pripadajućih županijskih središta). Prosječna dostupnost LAU jedinica unutar ove zone perifernosti iznosi 33 min (sl. 1.).

Unutar »zone 3« dostupnosti, najdostupnije je 14 LAU jedinica (sve 41 min vremenske udaljenosti do pripadajućih županijskih središta), a najnedostupnije Crnac (64 min vremenske udaljenosti do Virovitice), te Makarska i Vrlika (obje 64 min vremenske udaljenosti do Splita). Prosječna dostupnost LAU jedinica unutar ove zone perifernosti iznosi 50 min (sl. 1.).

Unutar »zone 4« dostupnosti, najdostupnije LAU jedinice su Gvozd (65 min vremenske udaljenosti do Siska), Sirač (65 min vremenske udaljenosti do Bjelovara) te Ervenik i Kijevo (obje 65 min vremenske udaljenosti do Šibenika), a najnedostupnije Latovo (302 min vremenske udaljenosti do Dubrovnika) i Vela Luka (166 min vremenske udaljenosti do Dubrovnika). Prosječna dostupnost LAU jedinica unutar ove zone perifernosti iznosi 96 min (sl. 1.).

Što se tiče NUTS 3 razine raščlambe prostora RH, najveće površinske udjele »zone 1« dostupnosti (unutar županije) imale su Međimurska županija (82,0%) i Grad Zagreb (60,1%), a najmanje Splitsko-dalmatinska (5,1%) i Zagrebačka županija (5,7%). Najveće površinske udjele »zone 2« dostupnosti (unutar županije) imale su Zagrebačka (60,8%) i Krapinsko-zagorska županija (46,9%), a najmanje Dubrovačko-neretvanska (4,5%) i Međimurska županija (18,0%). Najveće površinske udjele »zone 3« dostupnosti (unutar županije) imale su Sisačko-moslavačka i Šibensko-kninska županija, a najmanje Varaždinska (2,9%) i Krapinsko-zagorska županija (9,7%), s time da Grad Zagreb i Međimurska županija nisu imali površinske udjele u ovoj zoni. Najveće površinske udjele »zone 4« dostupnosti (unutar županije) imale su Dubrovačko-neretvanska (66,1%) i Splitsko-dalmatinska županija (36,2%), a najmanje Bjelovarsko-bilogorska (1,0%) i Karlovačka županija (4,3%), s time da 10 županija nije imalo površinske udjele u ovoj zoni (tab. 1.). Ako se razmotre površinski udjeli pojedinih županija u zonama dostupnosti, može se zaključiti da: najveći udjel površine u »zoni 1« dostupnosti imala je Osječko-baranjska županija (8,6%), a najmanji Zagrebačka županija (1,4%); najveći udjel površine u »zoni 2« dostupnosti imala je Zagrebačka županija (11,2%), a najmanji Dubrovačko-neretvanska županija (0,5%); najveći udjel površine u »zoni 3« dostupnosti imala je Sisačko-moslavačka županija (11,4%), a najma-

NUTS 1/2/3 regija	ZONE DOSTUPNOSTI				UKUPNO
	1*	2	3	4	
	≤25 min	26-40 min	41-64 min	≥65 min	
NUTS 3					
Bjelovarsko-bilogorska	799,7	848,7	962,9	27,4	2.638,6
Brodsko-posavska	573,4	743,1	711,9	0,0	2.028,3
Grad Zagreb	385,6	255,6	0,0	0,0	641,3
Karlovačka	863,0	890,9	1.714,0	156,6	3.624,5
Koprivničko-križevačka	746,3	687,9	313,7	0,0	1.747,9
Krapinsko-zagorska	534,4	576,4	118,8	0,0	1.229,6
Međimurska	597,7	131,5	0,0	0,0	729,2
Osječko-baranjska	1.063,3	1.338,2	1.746,6	0,0	4.148,0
Požeško-slavonska	743,4	444,7	634,5	0,0	1.822,7
Sisačko-moslavačka	622,0	1.112,7	2.416,0	316,1	4.466,8
Varaždinska	660,6	562,2	36,9	0,0	1.259,7
Virovitičko-podravska	620,0	615,9	786,7	0,0	2.022,6
Vukovarsko-srijemska	678,9	769,2	831,8	169,4	2.449,3
Zagrebačka	175,4	1.861,2	1.025,3	0,0	3.062,0
NUTS 2					
Kontinentalna Hrvatska	9.063,8	10.838,1	11.299,1	669,4	31.870,4
NUTS 3					
Dubrovačko-neretvanska	343,6	79,7	181,5	1.177,8	1.782,6
Istarska	535,8	765,5	1.317,0	196,5	2.814,7
Ličko-senjska	941,3	1.341,8	2.257,1	814,8	5.355,1
Primorsko-goranska	436,5	1.001,0	1.420,2	733,3	3.591,0
Splitsko-dalmatinska	229,6	865,7	1.800,5	1.642,5	4.538,3
Šibensko-kninska	422,7	917,7	1.460,0	168,2	2.968,6
Zadarska	385,4	863,4	1.460,0	934,2	3.642,9
NUTS 2					
Jadranska Hrvatska	3.294,9	5.834,8	9.896,3	5.667,3	24.693,2
NUTS 1					
Republika Hrvatska	12.358,7	16.672,9	21.195,4	6.336,7	56.563,7
* U »zonu 1« uračunane su i površine županijskih središta.					

Tablica 1. Površine zona dostupnosti (u km²) po županijama (NUTS 3 regije) i velikim regijama (NUTS 2 regije).

Izvor: Središnji registar prostornih jedinica, DGU, Zagreb, 2020. Izračun autora.

nji Varaždinska županija (0,5%);¹⁶ najveći udjel površine u »zoni 4« dostupnosti imala je Splitsko-dalmatinska županija (25,9%), a najmanji Bjelovarsko-bilogorska županija (0,4%) (tab. 1.).¹⁷ Na NUTS 2 razini prostorne diferencijacije, u Kontinentalnoj Hrvatskoj je otpalo na »zonu 1« dostupnosti 28,4% površine, na »zonu 2« dostupnosti 34,0% površine, na »zonu 3« dostupnosti 35,5% površine, a na »zonu 4« dostupnosti 2,1% površine. U Jadranskoj Hrvatskoj otpalo je na »zonu 1« dostupnosti 13,3% površine, na »zonu 2« dostupnosti 23,6% površine, na »zonu 3« dostupnosti 40,1% površine, a na »zonu 4« dostupnosti 23,0% površine.

Prema službenim procjenama DZS-a, može se zaključiti da je krajem 2019. godine živjelo: u županijskim središtima 1.793.944 stanovnika (44,2%); u »zoni 1« dostupnosti 801.548 stanovnika (19,8%); u »zoni 2« dostupnosti 831.728 stanovnika (20,5%); u »zoni 3« dostupnosti 448.129 stanovnika (11,0%); u »zoni 4« dostupnosti 182.816 stanovnika (4,5%).¹⁸ Iz odnosa procijenjenog broja stanovnika i prilagođenih površinskih odnosa proizlazi da je gustoća naseljenosti iznosila: u županijskim središtima 404,0 stanovnika/km²; u »zoni 1« dostupnosti 68,3 stanovnika/km²; u »zoni 2« dostupnosti 48,4 stanovnika/km²; u »zoni 3« dostupnosti 26,5 stanovnika/km²; u »zoni 4« dostupnosti 28,9 stanovnika/km².¹⁹ Što se tiče demografske dinamike (2013.—2019.), indeks promjene broja stanovnika iznosio je: u županijskim središtima 98,1 = smanjenje broja stanovnika (2019.) za 1,9% u odnosu prema 2013. godini; u »zoni 1« dostupnosti 95,1 = smanjenje broja stanovnika (2019.) za 4,9% u odnosu prema 2013. godini; u »zoni 2« dostupnosti 93,8 = smanjenje broja stanovnika (2019.) za 6,2% u odnosu prema 2013. godini; u »zoni 3« dostupnosti 90,3 = smanjenje broja stanovnika (2019.) za 9,7% u odnosu prema 2013. godini; u »zoni 4« dostupnosti 91,0 = smanjenje broja stanovnika (2019.) za 9,0% u odnosu prema 2013. godini.²⁰ Vrijednosti indeksa promjene broja stanovnika uglavnom potvrđuju glavnu hipotezu (H) jer su nepovoljniji u perifernijim zonama u odnosu prema županijskim središtima. Iznimka od pravila je »zona 4« dostupnosti, koja je izgubila nešto manje

¹⁶ Grad Zagreb i Međimurska županija nemaju površinske udjele u ovoj zoni.

¹⁷ Kako je ranije i spomenuto, 10 županija nema površinske udjele u ovoj zoni.

¹⁸ Izvor: *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Izračun autora.

¹⁹ Uzete su u obzir administrativne granice gradova i općina. Izvori: *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.); *Središnji registar prostornih jedinica*, DGU, Zagreb, 2020. Izračun autora.

²⁰ Izvor: *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2019. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Izračun autora.

stanovništva od »zone 3« dostupnosti, a to se može objasniti brojem stanovnika zona.²¹

Obilježja nataliteta (2013.—2019.) po zonama dostupnosti

Natalitet (rodnost) najčešće podrazumijeva broj živorođenih u nekoj populaciji u nekom vremenu (najčešće u jednoj godini).²² Natalitet je predodređen ukupnim zabilježenim brojem živorođenih osoba i procijenjenim brojem stanovnika nekog područja sredinom godine.

U promatranom je razdoblju (2013.—2019.) u RH ukupno rođeno²³ 264.181 djeteta, od čega 135.957 muške djece (51,5%), te 128.224 djevojčice (48,5%). Ako se promotre agregirani podatci o broju rođenih u istom razdoblju po zonama dostupnosti, proizlazi da je: u županijskim središtima rođeno 117.944 djeteta, od čega 60.741 muško djeteta (51,5%), te 57.203 djevojčice (48,5%);²⁴ u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti rođeno 52.949 djece, od čega 27.248 muške djece (51,5%), te 25.701 žensko djeteta (48,5%);²⁵ u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti rođeno 53.449 djece, od čega 27.365 muške djece (51,2%), te 26.084 ženska djeteta (48,8%);²⁶ u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti rođeno 28.502 djece, od čega 14.695 muške djece (51,6%), te 13.807 ženske djece (48,4%);²⁷ u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti rođeno 11.337 djece, od čega 5.908 muške djece (52,1%), te 5.429 ženske djece (47,9%).²⁸ Unutar pojedinih zona, prema broju rođene djece istaknule su se (2013.—2019.) sljedeće LAU jedinice: među županijskim središtima Zagreb (57.238 rođenih = 48,5% rođenih u županijskim središtima) i Split (10.657 rođenih = 9,0% rođenih u županijskim središtima); među LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti Velika Gorica (4.176 rođenih = 7,9% rođenih unutar zo-

²¹ »Zona 3« dostupnosti ima 2,5 puta više stanovnika od »zone 4« dostupnosti.

²² Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnik MATE; Wertheimer-Baletić, A. (2017). *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova)*. Samobor: Meridijani; Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.

²³ Misli se na živorođene.

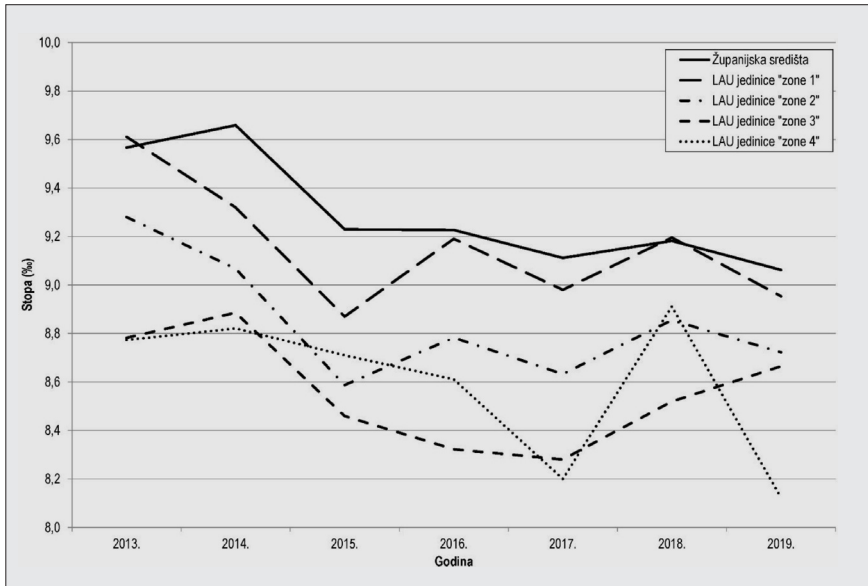
²⁴ Prema tim podacima, u županijskim središtima je rođeno 44,6% djece u RH, odnosno 44,7% muške i 44,6% ženske djece u RH.

²⁵ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti rođeno je 20,0% djece u RH, odnosno 20,0% muške i 20,0% ženske djece u RH.

²⁶ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti rođeno je 20,2% djece u RH, odnosno 20,1% muške i 20,3% ženske djece u RH.

²⁷ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti rođeno je 10,8% djece u RH, odnosno 10,8% muške i 10,8% ženske djece u RH.

²⁸ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti rođeno je 4,3% djece u RH, odnosno 4,3% muške i 4,2% ženske djece u RH.

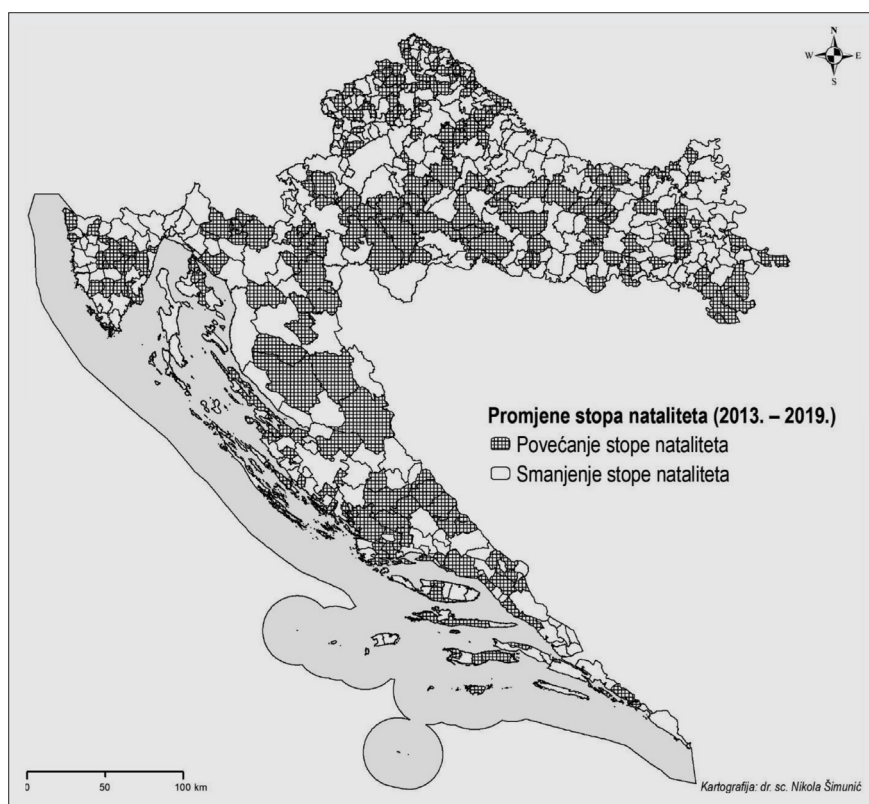


Slika 2. Kretanje stopa nataliteta po zonama dostupnosti (2013.—2019.)

Izvori: *Tablogrami vitalne statistike 2013.—2019.*, DZS, Zagreb.; *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Dijagram izrađen na temelju izračuna autora.

ne) i Solin (2.268 rođenih = 4,3% rođenih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti Kaštela (2.779 rođenih = 5,2% rođenih unutar sklopu) i Samobor (2.341 rođeno = 4,4% rođenih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti Poreč (1.115 rođenih = 3,9% rođenih unutar zone) i Našice (1.073 rođena = 3,8% rođenih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti Metković (1.234 rođena = 10,9% rođenih unutar zone) i Imotski (760 rođenih = 6,7% rođenih unutar zone). U promatranom je razdoblju (2013.—2019.): u 361 LAU jedinici (64,9%) rođeno više muške nego ženske djece; u 171 LAU jedinici (30,8%) rođeno manje muške nego ženske djece; u 18 LAU jedinica (3,2%) rođeno je jednako muške i ženske djece. Ovo potvrđuje parcijalnu hipotezu H3.

Analizom kretanja stopa nataliteta po zonama dostupnosti (2013.—2019.) utvrđeno je blago smanjenje stopa nataliteta u svim zonama dostupnosti, i to: u županijskim središtima -0,5; u »zoni 1« dostupnosti -0,7; u »zoni 2« dostupnosti -0,6; u »zoni 3« dostupnosti -0,1; u »zoni 4« dostupnosti -0,6. Primijećena je i zonalnost stopa nataliteta (smanjenje prema perifernijim zonama = negativan trend), koje su iznosile (2019.): u županijskim središtima 9,1 ‰; u »zoni 1« dostupnosti 9,0 ‰; u »zoni 2« dostupnosti 8,7 ‰; u »zoni 3« dostupnosti 8,7 ‰; u »zoni 4« dostupnosti 8,1 ‰ (sl. 2.). Ovo potvrđuje



Slika 3. Promjene stope nataliteta po LAU jedinicama (2013.—2019.).

Izvori: Središnji registar prostornih jedinica, DGU, Zagreb, 2020.; Tablogrami vitalne statistike 2013. i 2018., DZS, Zagreb.; Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Kartogram izrađen na temelju izračuna autora.

glavnu hipotezu (H) vezano za smanjivanje broja rođenih prema periferiji. Ova zonalnost je prisutna u svim promatranim godinama.²⁹

Godine 2013. najveće stope nataliteta (LAU razina) zabilježene su u LAU jedinicama Pribislavec (19,2 ‰), Orehovica (17,8 ‰) i Zadvarje (16,7 ‰), a najmanje u LAU jedinicama Zagvozd (0,9 ‰), Tounj (1,8 ‰) i Ribnik (2,2 ‰), s tim da je u jednoj LAU jedinici zabilježena nulta stopa nataliteta (Civljane). Godine 2019. najveće stope nataliteta (LAU razina) zabilježene su u LAU jedinicama Voćin (18,2 ‰), Orehovica (17,6 ‰) i Mala Subotica (17,2 ‰), a najmanje u LAU jedinicama Mrkopalj (1,1 ‰), Stara Gradiška (2,2 ‰)

²⁹ Primijećena su neznatna odstupanja (2015., 2016. i 2018.) između »zone 3« i »zone 4« dostupnosti u smislu da »zona 3« ima nešto manju stopu nataliteta od »zone 4« što je vjerojatno povezano s razlikom u broju stanovnika (2,5 puta).

i Donji Lapac (2,9 ‰), s tim da je u četiri LAU jedinice zabilježena nulta stopa nataliteta (Ervenik, Kijevo, Ribnik i Sućuraj). Povećanje stopa nataliteta (2013.—2019.) zabilježeno je u 230 LAU jedinica (41,4%), a smanjenje u 326 LAU jedinica (58,6%) (sl. 3.). Najveće povećanje stope nataliteta ostvareno je u LAU jedinici Civljane (+15,0), a najveće smanjenje u LAU jedinici Jagodnjak (-9,0). Ovo potvrđuje parcijalnu hipotezu H1.

Obilježja mortaliteta (2013.—2019.) po zonama dostupnosti

Mortalitet (smrtnost) podrazumijeva broj umrlih u nekoj populaciji u nekom vremenu (najčešće jednoj godini).³⁰ Mortalitet je predodređen ukupnim zabilježenim brojem umrlih osoba i procijenjenim brojem stanovnika nekog područja sredinom godine.

U promatranom je razdoblju (2013.—2019.) u RH ukupno umrlo 364.949 osoba, od čega 178.888 muških osoba (49,0%), te 186.061 ženska osoba (51%). Ako se promotre agregirani podatci o broju umrlih u istom razdoblju po zonama dostupnosti, proizlazi da je/su: u županijskim središtima umrlo 147.610 osoba, od čega 70.952 muške osobe (48,1%), te 76.658 ženskih osoba (51,9%);³¹ u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti umrle 71.182 osobe, od čega 35.351 muška osoba (49,7%), te 35.831 ženska osoba (50,3%);³² u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti umrlo 79.345 osoba, od čega 39.309 muških osoba (49,5%), te 40.036 ženskih osoba (50,5%);³³ u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti umrlo 49.117 osoba, od čega 24.333 muške osobe (49,5%), te 24.784 ženske osobe (50,5%);³⁴ u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti umrlo 17.695 osoba, od čega 8.943 muške osobe (50,5%), te 8.752 ženske osobe (49,5%).³⁵ Unutar pojedinih zona, prema broju umrlih osoba istaknule su se (2013.—2019.) sljedeće LAU jedinice: među županijskim središtima Zagreb (60.795 umrlih = 41,2% umrlih unutar županijskih

³⁰ Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnik MATE; Wertheimer-Baletić, A. (2017). *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova)*. Samobor: Meridijani; Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.

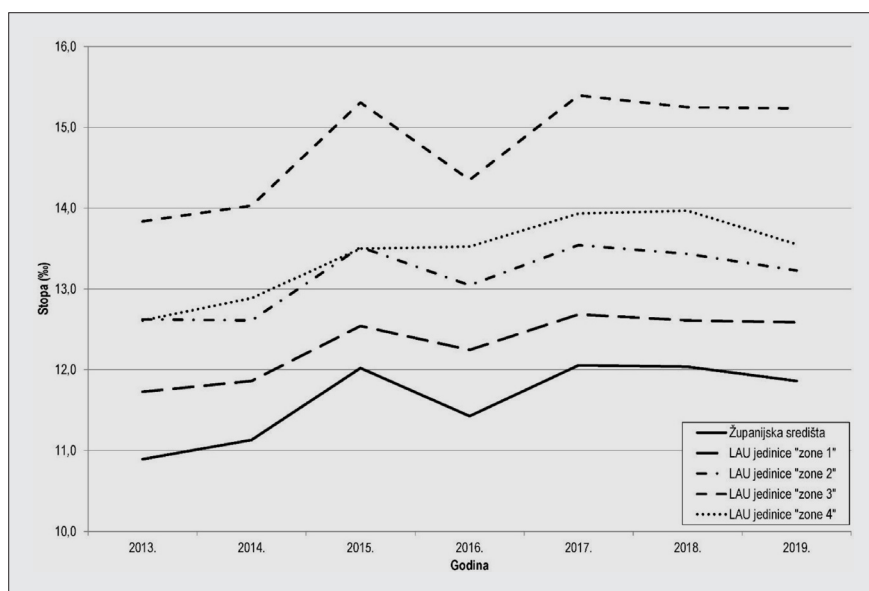
³¹ Prema tim podatcima, u županijskim središtima je umrlo 40,4% osoba u RH, odnosno 39,7% muških i 41,2% ženskih osoba u RH.

³² Prema tim podatcima, u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti umrlo je 19,5% osoba u RH, odnosno 19,8% muških i 19,3% ženskih osoba u RH.

³³ Prema tim podatcima, u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti umrlo je 21,7% osoba u RH, odnosno 22,0% muških i 21,5% ženskih osoba u RH.

³⁴ Prema tim podatcima, u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti umrlo je 13,5% osoba u RH, odnosno 13,6% muških i 13,3% ženskih osoba u RH.

³⁵ Prema tim podatcima, u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti umrlo je 4,8% osoba u RH, odnosno 5,0% muških i 4,7% ženskih osoba u RH.

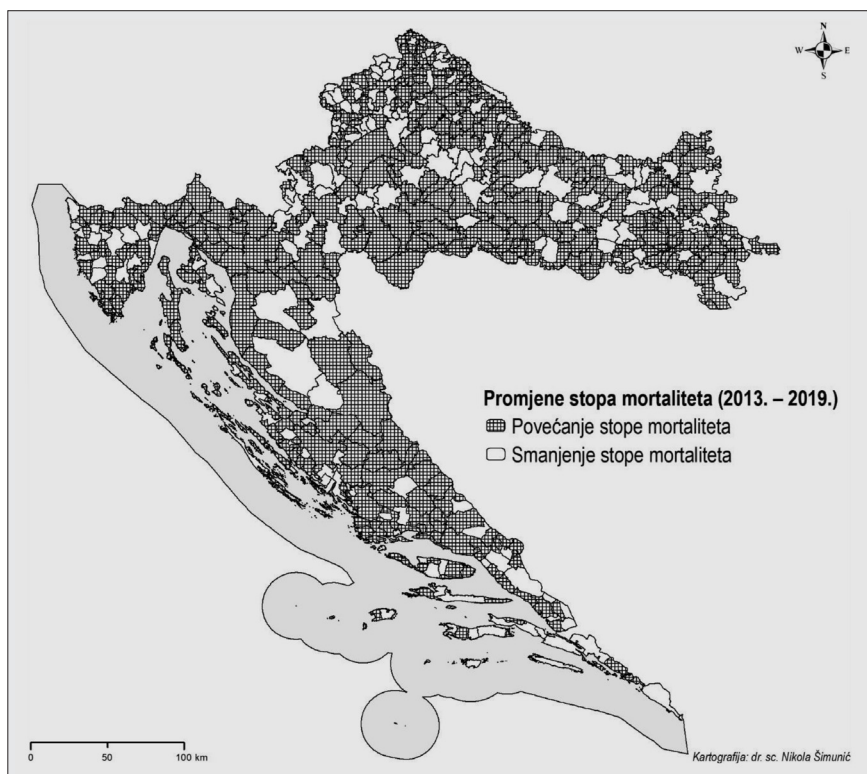


Slika 4. Kretanje stopa mortaliteta po zonama dostupnosti (2013.—2019.).

Izvori: *Tablogrami vitalne statistike 2013.—2019.*, DZS, Zagreb.; *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Dijagram izrađen na temelju izračuna autora.

središta) i Split (13.373 umrle osobe = 9,1% umrlih unutar županijskih središta); među LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti Velika Gorica (4.336 umrlih = 6,1% umrlih unutar zone) i Vinkovci (2.624 umrle osobe = 3,7% umrlih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti Samobor (2.903 umrle osobe = 3,7% rođenih unutar zone) i Kaštela (2.272 umrle osobe = 2,9% umrlih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti Glina (1.218 umrlih = 2,5% umrlih unutar zone) i Našice (1.217 umrlih = 2,5% umrlih unutar zone); među LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti Metković (836 umrlih = 4,7% umrlih unutar zone) i Dvor (762 umrle osobe = 4,3% umrlih u sklopu zone). U promatranom je razdoblju (2013.—2019.): u 236 LAU jedinica (42,4%) umrlo više muških nego ženskih osoba; u 312 LAU jedinica (56,1%) umrlo manje muških nego ženskih osoba; u 8 LAU jedinica (1,4%) umrlo je jednako muških i ženskih osoba.

Analizom kretanja stopa mortaliteta po zonama dostupnosti (2013.—2019.) utvrđeno je blago povećanje stopa mortaliteta u svim zonama dostupnosti, i to: u županijskim središtima +1,0; u »zoni 1« dostupnosti +0,9; u »zoni 2« dostupnosti +0,6; u »zoni 3« dostupnosti +1,4; u »zoni 4« dostupnosti +0,9. Primijećena je i zonalnost stopa mortaliteta (povećanje prema periferijim zonama = negativan trend), koje su iznosile (2019.): u županijskim sre-



Slika 5. Promjene stope mortaliteta po LAU jedinicama (2013.—2019.).

Izvori: *Središnji registar prostornih jedinica*, DGU, Zagreb, 2020.; *Tablogrami vitalne statistike 2013. i 2019.*, DZS, Zagreb.; *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Kartogram izrađen na temelju izračuna autora.

dištima 11,9 ‰; u »zoni 1« dostupnosti 12,6 ‰; u »zoni 2« dostupnosti 13,2 ‰; u »zoni 3« dostupnosti 15,2 ‰; u »zoni 4« dostupnosti 13,6 ‰ (sl. 4.). Ovo uglavnom potvrđuje glavnu hipotezu (H) vezano za smanjivanje broja rođenih prema periferiji.³⁶ Ova zonalnost je prisutna u svim promatranim godinama, ali uz odstupanje od pravila »zone 4« dostupnosti, što je povezano s ukupnim brojem stanovnika te zone.³⁷

Godine 2013. najveće stope mortaliteta (LAU razina) zabilježene su u LAU jedinicama Civljane (49,2 ‰), Žumberak (40,6 ‰) i Kijevo (38,3 ‰), a najmanje u LAU jedinicama Zadvarje (3,4 ‰), Podstrana (4,5 ‰) i Viškovo

³⁶ Primijećeno je odstupanje (2019.) između »zone 3« i »zone 4« dostupnosti u smislu da »zona 3« ima nešto veću stopu mortaliteta od »zone 4«, što je vjerojatno povezano s činjenicom da je demografska baza periferije toliko erodirana da jednostavno »više nema tko umrijeti«, odnosno sve manje ljudi umire na godišnjoj razini zbog nedostatka ljudi.

³⁷ Odstupanja su evidentirana u svim promatranim godinama 2013.—2019.

(5,4 ‰). Godine 2019. najveće stope mortaliteta (LAU razina) zabilježene su u LAU jedinicama Civljane (52,6 ‰), Kijevo (49,2 ‰) i Ervenik (46,0 ‰), a najmanje u LAU jedinicama Lastovo (5,1 ‰), Podstrana (5,2 ‰) i Poveljana (5,4 ‰). Povećanje stopa mortaliteta (2013.—2019.) zabilježeno je u 375 LAU jedinica (67,4%), a smanjenje u 181 LAU jedinici (32,6%) (sl. 5.). Najveće povećanje stope mortaliteta ostvareno je u LAU jedinici Zadvarje (+28,1), a najveće smanjenje u LAU jedinici Zrinski Topolovac (-15,7). Ovo potvrđuje parcijalnu hipotezu H1.

Obilježja prirodne promjene (2013.—2019.) po zonama dostupnosti

Prirodna promjena (prirodno kretanje) broja stanovnika podrazumijeva razliku između broja živorođenih i broja umrlih u nekoj populaciji u nekom vremenu (najčešće u jednoj godini).³⁸ Prirodna promjena je predodređena ukupnim zabilježenim brojem živorođene djece i umrlih osoba, te s procijenjenim brojem stanovnika nekog područja sredinom godine.

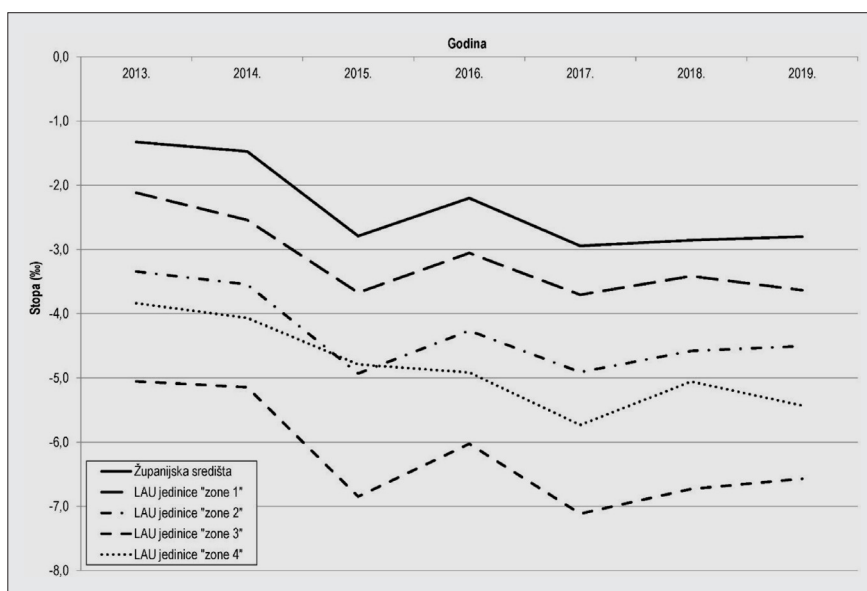
U promatranom je razdoblju (2013.—2019.) u RH zabilježena ukupna prirodna promjena od -100.768 osoba, što znači da je RH u sedmogodišnjem razdoblju prirodnim putem gubila (prirodna depopulacija) oko 14.400 osoba. U istom razdoblju zabilježen je gubitak od 42.931 muške osobe (42,6%), te 57.837 ženskih osoba (57,4%). Ako se promotre agregirani podatci o prirodnoj promjeni u istom razdoblju po zonama dostupnosti, proizlazi da je: u županijskim središtima stanovništvo smanjeno prirodnim putem za ukupno -29.666 osoba, od čega -10.211 muških osoba (34,4%), te -19.455 ženskih osoba (65,6%);³⁹ u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti stanovništvo smanjeno za -18.233 osobe, od čega -8.103 muške osobe (44,4%), te 10.130 ženskih osoba (55,6%);⁴⁰ u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti stanovništvo smanjeno za -25.896 osoba, od čega -11.944 muške osobe (46,1%), te -13.952 ženske osobe (53,9%);⁴¹ u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti stanovništ-

³⁸ Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnik MATE; Wertheimer-Baletić, A. (2017). *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova)*. Samobor: Meridijani; Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.

³⁹ Prema tim podacima, u županijskim središtima je smanjeno 29,4% ukupnog stanovništva prirodnim putem u sklopu ukupnog smanjenja prirodnim putem u RH, odnosno 23,8% muškog i 33,6% ženskog stanovništva u RH.

⁴⁰ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti je smanjeno 18,1% ukupnog stanovništva prirodnim putem u sklopu ukupnog smanjenja u RH, odnosno 18,9% muškog i 17,5% ženskog stanovništva u RH.

⁴¹ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti je smanjeno 25,7% ukupnog stanovništva prirodnim putem u sklopu ukupnog smanjenja prirodnim putem u RH, odnosno 27,8% muškog i 24,1% ženskog stanovništva u RH.



Slika 6. Kretanje stopa prirodne promjene po zonama dostupnosti (2013.—2019.).

Izvori: *Tablogrami vitalne statistike 2013.—2019.*, DZS, Zagreb; *Gradovi u statistici — Stanovništvo, procjena i prirodno kretanje*, DZS, Zagreb, 2020. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2020.). Dijagram izraden na temelju izračuna autora.

vo smanjeno za -20.615 osoba, od čega -9.638 muških osoba (46,8%), te -10.977 ženskih osoba (53,2%),⁴² u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti stanovništvo smanjeno za -6.358 osoba, od čega -3.035 muških osoba (47,7%), te 3.323 ženske osobe (52,3%).⁴³ Unutar pojedinih zona, prema izračunu prirodnog kretanja stanovništva (2013.—2019.) bilo je sljedeće stanje: među županijskim središtima (N = 20) samo je jedna LAU jedinica (5,0%) zabilježila prirodni prirast stanovništva, a ostalih 19 (95,0%) prirodni pad stanovništva; među LAU jedinicama »zone 1« dostupnosti (N = 162), 20 LAU jedinica (12,3%) zabilježilo je prirodni prirast stanovništva, a 142 jedinice (87,7%) prirodni pad stanovništva; među LAU jedinicama »zone 2« dostupnosti (N = 162), 6 LAU jedinica (3,7%) zabilježilo je prirodni prirast stanovništva, a 156 jedinica (96,3%) prirodni pad stanovništva; među LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti; među LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti (N = 65), 4 LAU je-

⁴² Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 3« dostupnosti je smanjeno 20,5% ukupnog stanovništva prirodnim putem u sklopu ukupnog smanjenja prirodnim putem u RH, odnosno 22,4% muškog i 19,0% ženskog stanovništva u RH.

⁴³ Prema tim podacima, u LAU jedinicama »zone 4« dostupnosti je smanjeno 6,3% ukupnog stanovništva prirodnim putem u sklopu ukupnog smanjenja prirodnim putem u RH, odnosno 7,1% muškog i 5,7% ženskog stanovništva u RH.

dinice (6,2%) zabilježile su prirodni prirast stanovništva, 60 jedinica (92,3%) prirodni pad stanovništva, a u jednoj jedinici (1,5%) zabilježena je stagnacija.

Analizom kretanja stopa prirodne promjene po zonama dostupnosti (2013.—2019.) utvrđeno je blago povećanje negativnih stopa mortaliteta u svim zonama dostupnosti, i to: u županijskim središtima +1,5; u »zoni 1« dostupnosti +1,5; u »zoni 2« dostupnosti +1,2; u »zoni 3« dostupnosti +1,5; u »zoni 4« dostupnosti +1,6. Primijećena je i zonalnost negativnih stopa mortaliteta (povećanje prema perifernijim zonama = negativan trend), koje su iznosile (2019.): u županijskim središtima -2,8 ‰; u »zoni 1« dostupnosti -3,6 ‰; u »zoni 2« dostupnosti -4,5 ‰; u »zoni 3« dostupnosti -6,6 ‰; u »zoni 4« dostupnosti -5,4 ‰ (sl. 6.). Također, prisutno je odstupanje »zone 4« od pravilne zonalnosti. Usporedbom slika 2., 4. i 6. razvidno je da županijska središta bilježe povoljnija obilježja prirodnog kretanja stanovništva jer imaju prosječno najveće stope nataliteta, najmanje stope mortaliteta i najmanje negativne stope prirodne promjene, što potvrđuje parcijalnu hipotezu H2.

ZAKLJUČAK

Republika Hrvatska susrela se, nakon ulaska u Europsku uniju (2013.) s veoma snažnim emigracijskim valom, koji u kombinaciji s prirodnom depopulacijom (koja je pobliže elaborirana u radu) osiromašuje demografsku bazu Hrvatske.

U Hrvatskoj je svake godine, u promatranom razdoblju (2013.—2019.), zabilježena prirodna depopulacija. Ona je iznosila, redom: (2013.) prirodni deficit od -10.447 osoba, uz negativnu stopu prirodne promjene od -2,5; (2014.) prirodni deficit od -11.273 osobe, uz negativnu stopu prirodne promjene od -2,7; (2015.) prirodni deficit od -16.702 osobe, uz negativnu stopu prirodne promjene od -4,0; (2016.) prirodni deficit od -14.005 osoba, uz negativnu stopu prirodne promjene od -3,4; (2017.) prirodni deficit od -16.921 osoba, uz negativnu stopu prirodne promjene od -4,1; (2018.) prirodni deficit od -15.761 osobe, uz negativnu stopu prirodne promjene od -3,9; (2019.) prirodni deficit od -15.659, uz negativnu stopu prirodne promjene od -3,9. Također, zabilježen je negativan migracijski saldo. On je iznosio, redom: (2013.) mehanički deficit od -4.884 osobe, uz negativnu stopu migracijskog salda od -1,1; (2014.) mehanički deficit od -10.220 osoba, uz negativnu stopu migracijskog salda od -2,4; (2015.) mehanički deficit od -17.945 osoba, uz negativnu stopu migracijskog salda od -4,3; (2016.) mehanički deficit od -22.451 osobe, uz negativnu stopu migracijskog salda od -5,4; (2017.) mehanički deficit od -31.799 osoba, uz stopu migracijskog salda od -7,7; (2018.) mehanički deficit od -13.486 osoba, uz negativnu stopu migracijskog salda

od -3,3; (2019.) mehanički deficit od -2.422 osobe, uz negativnu stopu migracijskog salda od -0,6.

To su sve vrlo zabrinjavajući demografski indikatori, koji svjedoče o demografskoj katastrofi u kojoj se nalazi država od oko 4 milijuna (vjerojatno i manje) stanovnika koja se nalazi u kontekstu demografski stare Europe s jedne strane, te demografski vrlo ekspanzivnih država Bliskog istoka, ali i ostatka Azije.

Ti negativni demografski procesi, a posebice iseljavanje stanovništva u bioreproduktivnom dobu, vrlo snažno demografski osiromašuju periferne LAU jedinice, koje nisu funkcionalno opremljene kao njihova pripadajuća županijska središta. Jasno je da jezgra, u ovom slučaju županijsko središte, ne može opstati bez svoje okolice, odnosno periferije. Bez snaženja prometne povezanosti jezgri i pripadajućih periferija nije moguće nikakvim proaktivnim populacijskim mjerama demografski jačati periferna područja jer ona ostaju funkcionalno odsječena i, u smislu mogućeg ublažavanja negativnih demografskih procesa, zakinuta. Potrebno je istražiti i utvrditi moguću zonalnost mehaničkog kretanja stanovništva, ali i nekih drugih demografskih obilježja, kako bi se dobila cjelovita slika zonalnosti demografskih obilježja u kontekstu prometne dostupnosti.

Nikola Šimunić

Characteristics of natural change in population of the Republic of Croatia 2013—2019: zoning at LAU level

The paper examines the characteristics of natural population change in the Republic of Croatia (birth rates, mortality, and natural changes) at the level of cities and municipalities, ie LAU units in the period 2013—2019. The focus of the research was on natural population trends (birth rate, mortality) as major determinants of natural depopulation. Peripherality is conceptualized as the travel time from LAU units to the corresponding county centres (in minutes). Namely, the majority of central functions in an individual county are located in county centres, which results in the possibility of measuring the peripherality of each LAU unit. After calculating all the time required to travel from each LAU unit to the corresponding county centre, the LAU units are divided into 4 zones, according to the travel time. Characteristics of natural population movement (2013—2019) were analysed for each zone separately. The author set the main hypothesis (H) that functional peripherality adversely affects fertility and mortality in the sense that fewer children are born in more peripheral settlements, more people die, and overall population movement is generally unfavourable. Statistical-mathematical methods were used in the research in combination with GIS analysis.

Key words: *birth rate, mortality, natural change, transport accessibility, LAU*

»Pa uvijek smo živjeli ovako teško...«. Istraživanje putova žena do stambene isključenosti

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21. 3. 2023.
UDK 364.682.4-055.2(497.5)
365.26(497.5)
doi: 10.5559/pi.18.33.06

Da bismo potpunije razumjeli životne situacije žena koje žive u neadekvatnim i/ili nesigurnim životnim uvjetima, u ovoj se studiji istražuju njihovi stambeni putovi u prošlosti. Konkretno, studija istražuje njihove stambene nestabilnosti i pokušava pratiti povijest njihova kretanja u i kroz više ili manje vidljiva mjesta beskućništva i stambene isključenosti. Nalazi istraživanja pokazuju da je trenutačna životna situacija žena obično samo epizoda u dugom razdoblju nestabilnosti. Također, upućuju na potrebu za stalnom podrškom, po mogućnosti od rane dobi. Ova holistička studija o nedovoljno proučenoj skupini žena i neistraženoj temi postavlja nova pitanja i smjernice za potencijalno vrijedna istraživanja sa zanimljivim implikacijama za politike.

Gljučne riječi: stambena isključenost, žene, putovi stanovanja

UVOD

Stanovanje i nejednakost u složenom su međusobnom odnosu. Stanovanje može odražavati i pojačavati nejednakosti između socioekonomskih grupa, između generacija i prostorne nejednakosti.¹ Stanovanje je također neizbježno povezano s obrazovnim uspjehom, mogućnostima zapošljavanja, zdravstvenim i društvenim statusom. Ono može utjecati i na ostvarivanje socijalnih i građanskih prava. Što je najvažnije, stanovanje je ključna odrednica tjelesnog i mentalnog zdravlja te cjelokupne kvalitete života svake zajednice. Drugim riječima, adekvatno i sigurno stanovanje ključno je za našu dobrobit,² a to je postalo jasnije tijekom pandemije bolesti Covid-19. Trenutačno

¹ Prostorna nejednakost je nejednaka raspodjela resursa i usluga u različitim područjima ili lokacijama, kao što su zdravstvo, socijalna skrb, javne usluge, prihodi kućanstava i infrastruktura. Vidi OECD Housing and Inclusive Growth, OECD Publishing, Paris, 2020 <https://doi.org/10.1787/6ef36f4b-en> [7. 3. 2023].

² James KRIEGER i Donna L. HIGGINS, »Housing and Health: Time again for Public Health Action«, American Journal of Public Health 92 (2002) 758-768, <https://doi.org/>

se povećanje troškova života pokazuje kao prava katastrofa za ljude koji žive u siromaštvu.³ Najviše su pogođeni oni koji se već ionako teško nose s plaćanjem rastućih troškova hrane i energije, koji su izloženi velikom riziku od daljnjeg zaduživanja, riziku od gladi i siromaštva. Pojedinci koji se suočavaju s nestabilnim stambenim uvjetima osobito se teško nose s niskim primanjima te se suočavaju sa složenim problemima koji se odnose na siromaštvo i marginalizaciju.

ŽENE I STAMBENA NESTABILNOST

Iako se žene i muškarci suočavaju sa sličnim izazovima u održavanju sigurnog i adekvatnog stanovanja (npr. nezaposlenost, nedostatak radnog iskustva i malo radnih vještina ili mentalno oboljenje i ovisnosti), žene su odabrane kao podskupina za istraživanje zato što postoji niz drugih društvenih problema koji se prepleću sa siromaštvom i otežavaju život ženama. To je potvrđeno u istraživačkoj literaturi koja pokazuje mnoge načine na koje rod može oblikovati i definirati i utjecati na iskustvo stambene nestabilnosti.⁴ Ovi rodno specifični izazovi čine situaciju žena složenijom i posebnijom. Nerijetko, veće poteškoće s kojima se žene suočavaju u zaštiti sigurnog i pristupačnog stanovanja usko su povezane s temeljnim sustavnim i strukturalnim rodnom nejednakostima. Nejednakosti uključuju nasilje nad ženama, posebno tamo gdje postoji dugotrajna izloženost traumi i viktimizaciji, kao i ekonomska nejednakost žena.⁵ Osim toga, odgovornost i briga za djecu, bolesne ili

10.2105/AJPH.92.5.758; Juan PALACIOS, Piet EICHHOLTZ, Nils KOK, Erdal AYDIN «The impact of housing conditions on health outcomes», *Real Estate Economics* 49 (2021) 1172-1200. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.12317>.

³ The Lancet Regional Health-Europe. The cost-of-living crisis is also a health crisis. *The Lancet Regional Health — Europe* (2023) 3; 27:100632. doi: 10.1016/j.lanep.2023.100632. PMID: 37069853; PMCID: PMC10105251; Max MOSLEY i Tibor SZENDREI, «Box D: Measuring the effect of the cost-of-living crisis on low-income households», *National Institute UK Economic Outlook*, National Institute of Economic and Social Research, 6, (2022) 56-57.

⁴ Isobel ANDERSON *Pathways through homelessness: Towards a dynamic analysis*. Seminar paper, (2001) Urban Frontiers Program, University of Western Sydney, Sydney; Paula MAYOCK, Sarah PARKER, Sarah SHERIDAN, Women, Homelessness and Service Provision (2015) Simon Communities.

⁵ Sarah FOTHERINGHAM, Christine A. WALSH i Anna BURROWES «A place to rest': The role of transitional housing in ending homelessness for women in Calgary, Canada», *Gender, Place & Culture*, 21 (2014) 7, 834-853, DOI: 10.1080/0966369X.2013.810605; Rose SCHMIDT, Charlotte HRENCHUK, Judie BOPP i Nancy POOLE «Trajectories of Women's Homelessness in Canada's 3 Northern Territories», *International Journal of Circumpolar Health*, 74, (2015) 29778. DOI:10.3402/ijch.v74.29778; Christina M. GIBSON-DAVIS, Katherine MAGNUSON, Lisa A. GENNETIAN, Greg J. DUNCAN «Employment and risk of domestic abuse among low-income women», *Journal of Marriage and*

starije članove obitelji koji se često dodjeljuju ženama, zdravstveni problemi žena i njihova podzastupljenost na vodećim i upravljačkim položajima, izdvojeni su kao svakodnevne interseksijske razlike.⁶ Obilježja ranog života koja povećavaju vjerojatnost beskućništva u odraslosti uključuju zlostavljanje, zanemarivanje, napuštanje, prolaznost, siromaštvo i probleme mentalnog zdravlja roditelja, uključujući i zlouporabu droga.⁷ S obzirom na takve okolnosti, mladim djevojkama je teško razviti vještine adaptivnog rješavanja problema i donošenja odluka. U skladu s time, iskustva stambene nestabilnosti uključuju postupnu silaznu spiralu koja često počinje u djetinjstvu.⁸ Iako sama po sebi ova iskustva možda ne prethode izravno stambenoj isključenosti i beskućništvu, mogla bi ozbiljno utjecati na živote ovih žena, što doводи do rizika od različitih oblika beskućništva. U svakom slučaju, sve je više literature koja prepoznaje nevidljivost ženskog beskućništva i stambene isključenosti⁹ jer se žene obično ne uzimaju u obzir u statistikama i politikama beskućništva.¹⁰ Nevidljivo beskućništvo također doživljavaju žene koje spavaju kod obitelji i prijatelja (engl. *sofa-surf*) ili su prisiljene nositi se s prenapučenošću, neadekvatnim i nesigurnim smještajem i nasiljem.

PUTOVI U STAMBENU ISKLJUČENOST I BESKUĆNIŠTVO

Da bismo razumjeli trenutačne životne situacije žena koje žive u neadekvatnim i/ili nesigurnim životnim uvjetima, u ovom se članku također razmatra-

Family, 67 (2005) 5, 1149-1168, DOI: 10.1111/j.1741-3737.2005.00207.x; Jana L. JASINSKI, Jennifer K. WESELY, James D. WRIGHT and Elizabeth E. MUSTAINE *Hard Lives, Mean Streets: Violence in the Lives of Homeless Women* Northeastern University Press. 2010. Meabh SAVAGE »Gendering Women's Homelessness«, *Irish Journal of Applied Social Studies* 16 (2016) 2, 44-65, DOI:10.21427/D7KB0X.

⁶ Sandra S. AVERITT, »Homelessness is not a choice! The plight of homeless women with preschool children living in temporary shelters«, *Journal of Family Nursing*, 9 (2003) 1, 79-100; Rebecca J. KISSANE, »Responsible but uninformed? Nonprofit executive and program directors' knowledge of welfare reform«, *Social Service Review*, 80 (2006) 2, 322-345. Brenda PARKER i Catherine LEVITEN-REID, Pandemic precarity and everyday disparity: gendered housing needs in North America, *Housing and Society*, 49 (2022) 1, 10-37, DOI: 10.1080/08882746.2021.1922044.

⁷ Deborah FINFGELD-CONNETT, »Becoming Homeless, Being Homeless, and Resolving Homelessness Among Women«, *Issues in Mental Health Nursing*, 31 (2010) 7, 461-469. DOI: 10.3109/01612840903586404.

⁸ D. FINFGELD-CONNETT n.dj., (2010)

⁹ Isobela BAPTISTA Women and homelessness. In: Homelessness Research in Europe. FEANTSIA, Brussels, (2010) 163-180; Joanne BRETHERTON, »Reconsidering gender in homelessness«, *European Journal of Homelessness* 11 (2017) 1, 1-21.

¹⁰ Nicholas PLEACE »Exclusion by definition: the under-representation of women in European homelessness statistics«. u: Paula MAYOCK i Joanne BRETHERTON (Ur.), *Women's Homelessness in Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, (2016) 105-126.

ju putovi stanovanja u prošlosti. Ovo je relevantno jer istraživačka literatura sve više priznaje stalnu i cikličku prirodu beskućništva i stambenu nestabilnost.¹¹ Ovaj je analitički uvid važan jer nije dovoljno prikazati njihovu trenutačnu isključenost stanovanja kao statičnu epizodu. Naime, da bismo potpuno razumjeli složenost stambene isključenosti, potrebno je pokazati putove žena u, kroz i iz različitih oblika beskućništva.¹² Kao način 'davanja smisla' nalazima istraživanja o beskućništvu, ova studija primjenjuje koncept putova beskućništva, koji je »potencijalno koristan« u otkrivanju određenog broja obrazaca koji se pojavljuju u životnim tokovima nekih ljudi.¹³ Koncept 'putova' skovan je u istraživanju koje je ispitivalo odnose između stambenih iskustava ljudi i širih društvenih procesa.¹⁴ U tim se studijama beskućništvo/stambena isključenost shvaćaju kao epizoda ili epizode na putu stanovanja osobe, pri čemu okvir putova može otkriti čimbenike koji dovode do beskućništva/stambene isključenosti i utječu na prirodu iskustva.¹⁵ Put beskućništva je, dakle, dio stambenog puta određenog kao »obraci interakcije (prakse) koji se tiču kuće i doma, tijekom vremena i prostora,¹⁶ koji je dio puta kroz život — biografija pojedinca ili kućanstva.

METODA

Budući da je ovo kvalitativna studija s malim uzorkom, ovo istraživanje ne pokušava generalizirati rezultate, nego dati preliminarne uvide u percepcije, mišljenja i iskustva žena suočenih sa stambenom isključenošću. Ova studija temelji se na široko korištenoj Europskoj tipologiji beskućništva i stambene

¹¹ Paula MAYOCK, Sarah SHERIDAN, Sarah PARKER »It's just like we're going around in circles and going back to the same thing ...': The Dynamics of Women's Unresolved Homelessness«, *Housing Studies* 30 (2015) 6, 877-900, orcid.org/0000-0002-8258-477X; Janny S. LI, Lianne A. URADA »Cycle of Perpetual Vulnerability for Women Facing Homelessness near an Urban Library in a Major U.S. Metropolitan Area«, *International Journal of Environmental Research in Public Health*. 17 (2020) 16, 5985, DOI: 10.3390/ijerph17165985; Stephen METRAUX, Dennis P. CULHANE, D. P. (1999) Family dynamics, housing and recurring homelessness among women in New York City homeless shelters, *Journal of Family Issues*, 20 (1999) 3, 371-396; Kesia REEVE, Riornach CASEY, Rosalind GOUDIE *Homeless Women: Still Being Failed yet Striving to Survive*, London, CRISIS, 2006.

¹² P. MAYOCK, S.SHERIDAN i S. PARKER n. dj., 2015.

¹³ Peter SOMERVILLE, »Understanding Homelessness«, *Housing, Theory and Society*, 30 (2013) 4, 384-415, DOI: 10.1080/14036096.2012.756096.

¹⁴ David CLAPHAM, »Housing pathways: A post-modern analytical framework«, *Housing, Theory and Society* 19 (2002) 57-68 DOI: 10.1080/140360902760385565.

¹⁵ David CLAPHAM, »Pathways approaches to homelessness research«, *Journal of Community & Applied Social Psychology* 13 (2003) 2, 119-127, DOI: 10.1002/casp.717.

¹⁶ D. CLAPHAM, n. dj., 2002.

isključenosti (engl. *European Typology of Homelessness and Housing Exclusion — ETHOS*), koja pokušava pokriti sve životne situacije i svesti oblike beskućništva diljem Europe u tipove: i) život bez krova nad glavom/život na ulici (engl. *rooflessness*; bez skloništa bilo koje vrste, teško/grubo spavanje); ii) beskućništvo (engl. *houselessness*; s mjestom za spavanje, ali privremeno u institucijama ili prenoćištu); iii) život u nesigurnom smještaju (život uz prijetnju teške isključenosti zbog nesigurnih stanarskih prava, deložacije, nasilja u obitelji) i iv) život u neadekvatnom smještaju (u kamp-prikolicama u ilegalnim kampovima, u neprikladnim stambenim prostorima, u prenapučenim prostorima). Konceptualne kategorije iii) i iv) uzimaju se kao stambena isključenost, tj. označavaju ozbiljnu opasnost od beskućništva. Kao metoda prikupljanja podataka odabrani su intervjui *licem u lice* zato što su pogodni za uspostavljanje odnosa, a istodobno omogućuju traženje objašnjenja i, gdje je potrebno, traženje dodatnih informacija.¹⁷ Svaki iskaz je jedinstven i oblikovan osobnim okolnostima i stambenim situacijama. Sudionici istraživanja trebali su iznijeti svoja iskustva i dublja značenja koja imaju o životu u siromaštvu i preciznije o svojim stambenim situacijama. Ipak, kvalitativne metode osobito su pogodne za istraživanje podzastupljenih obilježja složenih pojava.¹⁸ U tom smislu, ograničenja generalizacije nadoknađena su bogatstvom predstavljenoga istraživačkog materijala u njegovu kontekstu. Štoviše, usmjeravani malim uzorcima, intervjui su bili strukturirani tako da je omogućeno dublje razmatranje određenih tema i otvorenih odgovora jer su ispitanici mogli dati detaljnije i »gušće« opise.¹⁹ Ukratko, mali uzorak ujedno odražava naglasak istraživanja na dubini koja bilježi raznolikost iskustava, umjesto na širini rasprostranjenosti tih iskustava u populaciji.²⁰

Polustrukturirani intervjui odabrani su jer pružaju najbolji mogući pristup istraživanju značenja i perspektiva o temama koje su podzastupljene. Opisana kao idealna za eksploratorno i deskriptivno istraživanje osjetljivih ili složenih problema,²¹ metoda polustrukturiranog intervjua dopušta istraživaču spontanost i fleksibilnost, a istodobno omogućava sustavno prikupljanje po-

¹⁷ Paul D. LEEDY, Jeanne Ellis ORMROD *Practical Research: Planning and Design*, 11th edn. Edinburgh Gate, Harlow: Pearson Education Limited, 2015, 160.

¹⁸ Michael Q. PATTON, *Qualitative Research and Evaluation Methods*, 3rd ed. Thousand Oaks, CA, Sage, 2002.

¹⁹ Clifford GEERTZ *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York, Basic Books, 1973.

²⁰ H. Russell BERNARD *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 1994; C. GEERTZ n. dj. 1973.

²¹ Margaret ALSTON, Wendy BOWLES *Research for social workers: An introduction to methods*. (3rd ed.) London, Routledge, 2013. 106.

dataka te određenu razinu standardizacije. Korišteni su protokoli (vodiči) za intervjue da bi se postigla svrha istraživanja, a pritom dopustilo da kazivači govore o onome što im je važno.²² Nadalje, svaki istraživač produbljavao je odgovore kazivača i poticao ih na slobodno kazivanje i dijeljenje iskustva o stambenoj isključenosti svojim riječima. Upitnik koji su dobili nakon intervjua sadržavao je pitanja o demografskim podatcima ispitanica, o obiteljskoj pozadini, radnom iskustvu, povijesti stanovanja i druge opće informacije. Podatci navedeni u ovom radu temelje se na analizi terenskih bilježaka svih istraživača na projektu, demografskim podatcima o sudionicama te na transkriptima intervjua.

Sve sudionice su prije svakog intervjua dobile informacije o naravi te sadržaju istraživanja i etičke smjernice o privatnosti, anonimnosti te povjerljivosti. Da bi identiteti sudionica istraživanja ostali anonimni, dani su im pseudonimi. Intervjui su snimani i doslovno transkribirani da bi se povećala vjerodostojnost i pouzdanost rezultata te da bi se omogućili točni citati. Transkripti intervjua analizirani su provođenjem tematske analize, koja je prikladna za istraživački problem jer ima mogućnost isticanja sličnosti i razlika među podatcima, u generiranju neočekivanih uvida, u uvažavanju društvenih interpretacija podataka i zbog sklonosti za informiranje razvojne politike.²³ Ova analitička metoda omogućila je izdvajanje obrazaca, novih tema, međusobno povezanih tema i značenja te je uključivala odabir citata iz izvornih podataka koji potvrđuju analizu.²⁴ Ukratko, analiza je uključivala pažljivo iščitavanje i evaluaciju materijala istraživanja da bi se izdvojile zajedničke teme i razlikovale priče sudionica u nastojanju da se fenomen razumije iz njihove pozicije.

UZORAK

Provedeni su intervjui sa ženama koje žive u neadekvatnim i/ili nesigurnim uvjetima (20) u pet hrvatskih gradova. Pet intervjua provedeno je u tri različita grada: Zagrebu, Rijeci i Puli, tri intervjua provedena su u Splitu i dva u Karlovcu. Odabir sudionica istraživanja proveden je u suradnji s nevladinim organizacijama koje rade s osobama koje žive u neadekvatnom i/ili nesigurnom smještaju. Intervjui su trajali od petnaest minuta do dva sata; prosječno trajanje bilo im je 65,5 minuta. Većina žena u ovom uzorku (13) bila je sta-

²² Herbert J. RUBIN, Irene S. RUBIN *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks, Sage Publications, 1995.

²³ Virginia BRAUN, Victoria CLARKE «Using thematic analysis in psychology», *Qualitative Research in Psychology* 3 (2006) 2, 77-101., 97 DOI:10.1191/1478088706qp063oa.

²⁴ V. BRAUN, V. CLARKE n.dj. 2006; John W. CRESWELL *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications, 2009.

rija od 50 godina, a prosječna dob bila je 54,2 godine. Gotovo tri četvrtine njih (14) rođeno je u Hrvatskoj, tri su rođene u Bosni i Hercegovini, a tri preostale u Srbiji, Crnoj Gori i Ukrajini. Što se tiče bračnog statusa, gotovo polovica (9) njih je razvedena, a 7 žena nije bilo u vezi. U uzorku su bile i dvije udovice, jedna udana žena i jedna u izvanbračnoj vezi. Tri četvrtine žena u uzorku ima djecu; nešto više od polovice (11) te djece mlađe je od 25 godina. Većina žena (9) završila je srednju školu, a samo dvije su imale visoko obrazovanje. Jedna se nije školovala, a dvije nisu završile osnovnu školu. Tri četvrtine su katolkinje, a tri su ateistice. Preostale dvije pripadaju pravoslavnoj i islamskoj vjeri. Sve žene u uzorku imaju hrvatsko državljanstvo, njih šesnaest su Hrvatice, dvije su Romkinje, a preostale dvije su Ruskinje i jedna Srpkinja. S obzirom na izvore primanja u posljednjih 12 mjeseci, njih polovica prima socijalnu pomoć, tek nešto više od četvrtine (6) anketiranih žena prima mirovinu, a njih pet spominje i jednokratnu pomoć. Gotovo polovica žena iz uzorka (9) izjavila je da rade u neformalnoj (sivoj) ekonomiji. Neke žene (8) spominjale su pomoć supruga, obitelji ili prijatelja. Samo dvije su formalno zaposlene. Uzimajući u obzir općenito loše životne uvjete, nesumnjivo se koriste različiti načini zarađivanja. Većina žena iz uzorka (6) imala je između šest i deset godina radnog iskustva, dok četiri uopće nisu imale radno iskustvo. Ukupan prosjek radnog iskustva u formalnoj ekonomiji iznosio je 9,1 godinu, no četiri žene su imale više od šesnaest godina radnog iskustva. Kada su upitane o radnom iskustvu u neformalnoj ekonomiji, gotovo tri četvrtine žena (14) izjavile su da su radile u sivoj ekonomiji, a dvije nisu željele odgovoriti na to pitanje. Radno iskustvo u ovoj ekonomiji prosječno je iznosilo 7,1 godinu. Samo dvije žene iz uzorka nisu imale valjanu osobnu iskaznicu jer je istekla ili ju je oduzela policija. Nadalje, dvije žene nisu imale zdravstveno osiguranje. Snalaze se tako što lijekove nabavljaju preko obitelji ili susjeda. Samo trinaest žena u uzorku imalo je dopunsko zdravstveno osiguranje. Tek nešto više od tri četvrtine (16) ima račun u banci, dok nešto više od polovice (11) ima zaštićeni račun.

STAMBENA ISKLJUČENOST — SADAŠNJI UVJETI STANOVANJA

Analiza je pokazala da sedam žena iz ovog istraživanja živi u neadekvatnim životnim uvjetima,²⁵ a njih osam u nesigurnim životnim uvjetima.²⁶ Četvrti-

²⁵ Pod neadekvatnim životnim uvjetima misli se na privremene nekonvencionalne stambene nastambe (pokretne kuće, nekonvencionalne građevine, privremene nastambe, provizorna skloništa, kolibe ili stračare. Taj pojam obuhvaća i neprimjerene stambene uvjete te ekstremno prenaseljene stanove.

na (5) živi i u neadekvatnim i u nesigurnim životnim uvjetima, što su najteži slučajevi stambene isključenosti. Sudionice koje žive u neadekvatnim uvjetima najčešće su spominjale nedostatak struje i vode u svojim kućanstvima i vanjske ili zajedničke toalete / kupaonice. Također su navele ostale nedostatke, kao što su vlaga, loša / nesigurna gradnja, prokišnjavajući krov, prenapučenost, žohare / štakore i opasno vanjsko okruženje. Kad je riječ o nesigurnim životnim uvjetima, najčešće se spominje prijetnja deložacijom (zbog mogućeg povećanja stanarine, gubitka posla ili gubitak podstanarstva).

Nakon deložacije slijedi problem ilegalnog stanovanja / gradnje, nepostojanje ili nesigurni ugovori o najmu i »surfanje na kauču« (privremeni život s obitelji ili prijateljima). Ne iznenađuje da su najteži životni uvjeti i najviše poteškoća proživjele žene koje su živjele i u neadekvatnim i u nesigurnim životnim uvjetima.

Na primjer, Daria, samohrana majka šestero djece, proživljava sve poteškoće, od kojih su neke zadesile ispitane žene, i govori da je *sve teško* te da *ne može izdvojiti jednu jedinu stvar*. U njezinu slučaju važno je uzeti u obzir da je 'migrantica' romskog etniciteta u ranim tridesetima koja je odrasla na lokaciji na kojoj trenutačno živi. Više od pet godina prijeti joj deložacija iz stambenog prostora od 32 m² koji je neljudskih, užasnih standarda. Daria objašnjava da se ona i njezina obitelj osjećaju jako nesigurno i nezaštićeno jer u tome području nema javne rasvjete. Također, strahuje da je voda koju sakuplja i koristi za piće i domaćinstvo kontaminirana jer je njezin dom okružen deponijem smeća sa štakorima. Ništa joj ne znači što se njezin dom nalazi samo nešto više od deset kilometara vožnje do trga glavnoga grada.

Daria: Pa naša trenutna situacija je jako loša, znači i sami vidite da su ovdje uvjeti katastrofa, znači bez vode, bez struje dok je ljeto bilo ajde ono nekako smo mogli, ali kad pada kiša stvarno je jako ružno, kada je hladno je ružno, pogotovo ono kad djeca moraju ići u školu moraju doć uredna, moraju doć čista što je jako teško oprati, teško osušiti... Pa uvijek smo živjeli ovako teško, u teškim uvjetima, dobro bez struje smo ostali prije 7, 8 godina i nema je više, tad je isto ono postalo još teže i, znate šta, ovdje vam je iz dana u dan sve teže.

²⁶ Nesigurno stanovanje obuhvaća privremeni smještaj kod rodbine / prijatelja, podstanarstvo bez ugovora o najmu, nesigurne izvore financiranja koji osiguravaju mogućnost plaćanja smještaja, nezakonito zauzimanje zemljišta (nalozi za deložaciju, povrat imovine, nesređeni vlasnički odnosi) te smještaj osoba koje žive pod prijetnjom nasilja (incidenti zabilježeni kod policije).

PUTOVI STANOVANJA U PROŠLOSTI — RAZLIČITI OBLICI BESKUĆNIŠTVA

Analizirajući prošle stambene situacije žena iz uzorka, moguće je razumjeti trenutačne životne uvjete, što također može pomoći u objašnjenju putanja prema njihovim sadašnjim situacijama. Drugim riječima, umjesto da daje statičnu sliku usredotočujući se na njihove živote i iskustva unutar specifičnih situacija i prostora — odnosno u neadekvatnim i/ili nesigurnim uvjetima — ovo istraživanje pokušava pratiti povijest njihova kretanja u više ili manje vidljiva mjesta beskućništva i stambene isključenosti i kroz njih. Kvalitativni rezultati pokazuju da su žene, osim života u roditeljskim / bračnim kućama,²⁷ imale iskustva života na ulici (bez krova nad glavom) i / ili u institucijama kao što su dječji domovi, udomiteljski domovi, zatvor, prihvatilišta / prenočišta za beskućnike i komune. Neke su također spominjale različite vrste stambene isključenosti, primjerice privremeni smještaj s prijateljima ili podstanarstvo bez ugovora u nesigurnim uvjetima.

NA ULICI

Život na ulici (bez krova nad glavom) kao najekstremniji oblik društvene isključenosti spomenuo je niz žena koje u prošlosti nisu imale alternativu. Primjerice, Nada u kasnim četrdesetima, živjela je na ulici mnogo puta, odnosno u vremenu između dva podstanarstva (sve dok nije mogla plaćati stanarinu) ili smještaja kod prijatelja (sve dok nije bila nepoželjna). Ili Nataša u srednjim šezdesetima, koja već gotovo desetljeće živi sama u sobi od 16 m², osjeća se kao »uličarka« ili »beskućnica«. Nataša se prisjeća da su njezina majka i ona u djetinjstvu spavale na ulici da bi pobjegle od očuhova zlostavljanja. Ta stambena nestabilnost, nasilje i patnja nastavili su se do smrti njezine majke, kada je kao osmogodišnja djevojčica smještena u dječji dom.

Nataša: *Da, ali ni ona nije imala sreće sa tatom, tuko mene, nju... tamo vamo i onda smo po ulicama tamo od ćoška do ćoška od parka do parka, stvarno, cijeli život nam je prošlo...*

Karla, u kasnim šezdesetima, prisjeća se da je spavala na ulici oko željezničkog kolodvora s odraslom kćeri nekoliko mjeseci. Kaže da nju nije bilo strah, ali se njezina kći bojala pa je ostajala budna dok kći ne bi zaspala.

²⁷ Iako žene nisu posebno govorile o stambenim uvjetima, znamo iz njihovih intervjuja da su polovica njih doživjele, viktimizaciju koju su provodili članovi obitelji i intimni partneri. Naime, tri žene su tijekom djetinjstva proživjele ekstremne oblike nasilja, a sedam žena je izjavilo da su bile u odnosima s nasilnim partnerima koji su prekinuti zbog alkoholizma i zlostavljanja

Karla: ... *i onda od željezničke stanice smo se vratili i onda smo bile na stolu jednom gdje je trg, jednome starinskome stolu i tu smo cijelu noć ja i ona, i onda po cijelu noć govori mama ja se bojim, mama ja se bojim i onda znala (bi) zaspat...*

U drugom primjeru, Lana je gotovo dvije godine spavala u vagonima na glavnom željezničkom kolodvoru s grupom beskućnika koji su također živjeli na ulici (engl. *rough sleepers*). To joj je bilo draže nego spavati u parkovima. Prisjeća se policijskog nasilja, pritiska vršnjaka da krade i nasilja drugih beskućnika, što ju se dovelo u vrlo ranjivu poziciju. Spavanje na ulici, u nedostatku sustava podrške koji bi pokrili društvene, emocionalne i ekonomske potrebe, kao i nedostatak sigurnosti u nepoznatom gradu, za nju je bilo jako izazovno. Jasno opisuje kako se mogla osloniti samo na sebe u nedostatku socijalnog kapitala, jer je veći dio života odrastala u institucijskim domovima.

Lana: ... *a najgore je kad nemaš nikog u gradu da bi se moglo sakrit ko ja, ja nemam ni roditelje ni nikog, brat mi je u zatvoru, jedan je u [ime grada] sada, treći u [ime grada], nemaš kod (...), znači danas se ne možeš oslonit nikog, osim na sebe ono ili ćeš živjet na ulici ili nećeš to su ti dvije opcije kad si u gradu, ali da je teško, teško je, kad si sam, nema te tko pogurat ili dat savjet...*

U INSTITUCIJAMA

Život u institucijama kao što su dječji domovi, udomiteljski domovi, zatvor, prihvatilišta / prenoćišta za beskućnike i komune (engl. *houselessness*) također je uobičajeno iskustvo među ženama iz ovoga uzorka. Općenito, izlaskom iz tih institucija, žene su se često našle bez održivog, stalnog i sigurnog smještaja. Primjerice, već spomenuta Nada, koja je često živjela na ulici, bila je osobito ranjiva nakon izlaska iz komune i zatvora zato što joj nakon izlaska nije bio osiguran smještaj. Na sličan način, Nataša je imala vrlo nesigurnu stambenu prošlost poslije izlaska iz dječjeg doma s 18 godina, nakon što je deset godina života provela u institucionaliziranoj skrbi. U sličnoj situaciji našla se i nakon odsluženja zatvorske kazne. Problem je pokušala »riješiti« ulaskom u vezu s nasilnim partnerom. Slično iskustvo imala je i Lana, koja od rođenja nema roditelje pa je završila u ustanovi. Ta ustanova nije joj pružila podršku nakon završene srednje škole kad je imala 18 godina. Budući da nije nastavila obrazovanje, završila je na ulici. Na ulicu se vratila i nakon tri mjeseca boravka u prihvatilištu / prenoćištu za beskućnike.

Nataša: *Odbačena na ulicu, oni [dječji dom] te više ne drže, odbačena majke nemaš, oca nemaš, očuha nemaš...*

Lana: *Na primjer rodim se bez roditelja, završim u ustanovi, završiš osnovnu školu, završiš srednju i ajde ti na ulici nemaš nikakve pomoći, ti samo ako ćeš nastaviti dalje školovanje, e onda će ti pomoć, ovako većinom samo 18 godina si napunio, sad ti dalje radi što god hoćeš...*

NESIGURAN I NEADEKVATAN SMJEŠTAJ

Žene iz ovoga istraživanja za rješavanje stambenih pitanja često su se koristile i strategijom smještaja kod obitelji / prijatelja. To je »skriveni« oblik beskućništva. Jedno od najdugotrajnijih dokumentiranih obilježja ženskog beskućništva jest da se upuštaju u strategije koje služe za prikriivanje njihove situacije i često ostaju skrivene od pogleda javnosti.²⁸ U takvim okolnostima žene tipično imaju malo kontrole nad svojim svakodnevnim aktivnostima jer ovise o dnevnim navikama obitelji ili prijatelja koji su ih primili. Osim toga, obično je riječ o kratkotrajnom i neodrživom rješenju. Primjerice, Nada je živjela s prijateljem, s vremena na vrijeme u razdoblju od tri godine, ali nije se osjećala sigurno jer bi je on povremeno bez najave izbacio iz stana.

Nada: *Kod prijatelja sam pa mi on dođe i kaže ajde, Nada, moraš ić, sad će mi doć neka cura, i tako. I onda mi ne želi poslije otvorit vrata ono.*

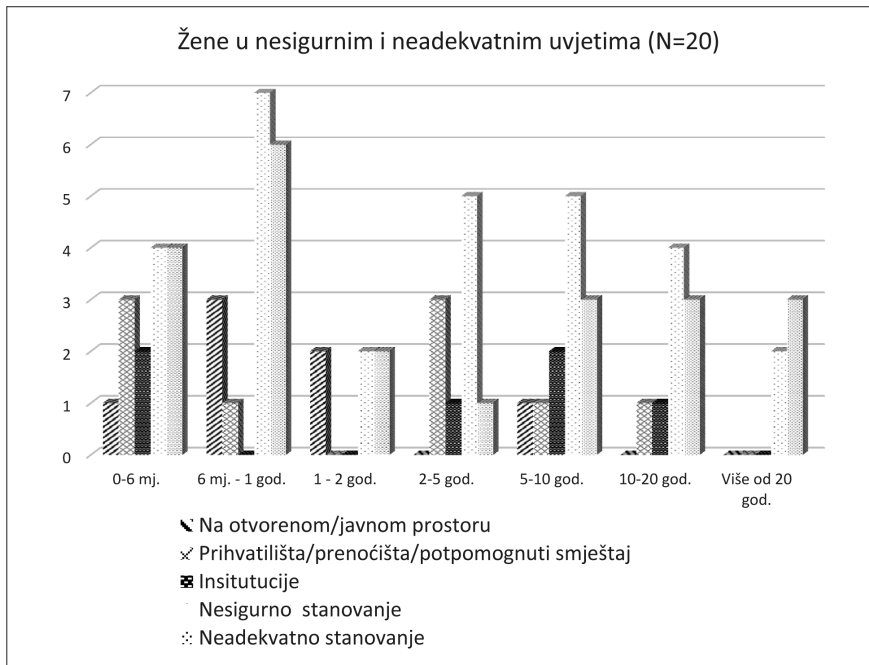
U iskazima o prethodnim mjestima i iskustvima stanovanja, spominjalo se i stanovanje u veoma lošim podstanarskim uvjetima. Primjerice, Kristina je živjela kao podstanarka gotovo tri desetljeća nakon što je spavala u šatoru. Uvjete toga najma ocjenjuje jednako neadekvatnima jer su stanovi bili stari i oronuli, često bez unutarnjeg toaleta i kupaonice, a često i bez grijanja. Kao podstanarka s ograničenim financijskim sredstvima, dvije godine živjela je i bez struje.

Kristina: *Ne znam kako sam uopće preživjela, ne mogu se toga ni sjećati, zimi ma u potkrovlju bez struje, ma mislim jezivo ledeno.*

VIŠESTRUKA PUTOVANJA

Kada su zamoljene da ispričaju svoje stambene povijesti, odgovori većine žena iz uzorka pokazuju njihova višestruka putovanja kroz mjesta, institucije i nestabilno stanovanje. Sljedeći grafikon jasno pokazuje dinamiku njihova beskućništva / stambene isključenosti, što se točnije može shvatiti kao složen model kretanja kroz život bez krova nad glavom (života na ulici), beskućništvo (npr. boravak u institucijama), nesigurno i neadekvatno stanova-

²⁸ Jon MAY, Paul CLOKE, Sarah JOHNSEN »Alternative cartographies of homelessness: Rendering visible British women's experiences of 'visible' homelessness«, *Gender, Place and Culture*, 14 (2007) 2, 121-140, DOI: 10.1080/09663690701213677 P. MAYOCK, S. SHERIDAN, S. PARKER n.dj., 2015.



nje. Javno je vidljivo da mnoge žene iz uzorka, osim trenutačnog iskustva življenja u nesigurnim i neadekvatnim stambenim prostorima, također imaju iskustvo života na ulici, u institucijama i prihvatilištima / prenočištima za beskućnike.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ono što je najvažnije, bez obzira na njihovu trenutačnu životnu situaciju, rezultati istraživanja pokazuju da su mnoge žene imale prethodna iskustva života bez krova nad glavom, u institucijama i u prekarnom stanovanju. To znači da je trenutačna životna situacija žena obično samo epizoda u dugom razdoblju nestabilnosti. Ovi stambeni putovi i citirani primjeri jasno pokazuju kako se nepovoljni stambeni položaj ljudi akumulira tijekom vremena, istodobno bilježeći dinamičnu i diferenciranu prirodu beskućništva. Može se donijeti zaključak da stambene povijesti žena u ovom uzorku upućuju na potrebu da se beskućništvo i stambena isključenost promatraju kao dinamične, a ne kao statične pojave. Javno je da dinamiku njihovih iskustava beskućništva treba shvatiti kao složen model kretanja kroz vidljivo i »skriveno« beskućništvo kao i nesigurno stanovanje. Štoviše, njihova iskustva beskućništva treba promatrati kao višestruka »putovanja« kroz mjesta, sustave i institucije. Ta-

kođer, sve upućuje na potrebu za stalnom podrškom, po mogućnosti od rane dobi.

Putanje u beskućništvo i stambenu isključenost te potencijalni izlazak iz njih vrlo su raznolike, što se i očekivalo od tako heterogenog uzorka. Nestabilna narav njihovih stambenih povijesti neizbježno povećava ranjivost žena, posebice kada se uzme u obzir njihov kumulativni utjecaj tijekom niza godina. Njihovi obrasci mobilnosti duboko su strukturirani institucijskim okruženjem,²⁹ što čini se upućuje na to da te institucije sprječavaju ili podupiru izlazak iz beskućništva/stambene isključenosti.³⁰ Institucije (npr. dječji domovi, zatvori i bolnice) naizgled potiču beskućništvo jer stabilno stanovanje nije osigurano nakon izlaska iz tih ustanova. Slično, institucijski oblici skrbi za beskućnike, osobito tijekom dugih razdoblja, ne rješavaju njihovo beskućništvo i/ili stambenu isključenost, nego ih više čine cikličnim.

Također, važno je spomenuti da mnoge žene iz uzorka imaju složene potrebe koje proizlaze iz intersekcije njihova roda, dobi, porijekla, niskih primanja, relativno niskog stupnja obrazovanja i lošega zdravstvenog stanja. Zbog svojih višestrukih i složenih potreba, sudionice istraživanja mogle bi biti izložene ozbiljnom riziku da sustav pružanja usluga te potrebe ne prepozna i da ih propusti, što ispitane žene zauzvrat čini ranjivima i u opasnosti od neprekidnih ciklusa beskućništva i stambene isključenosti. Važno je da se ovi problemi odmah adresiraju adresu da bi ugroženi pojedinci uspjeli pronaći izlaz iz siromaštva i socijalne isključenosti. Nalazi istraživanja također pokazuju da mnogi žive, ili su živjeli u stresnim i užasnim stambenim uvjetima te da se često osjećaju izolirano i napušteno. Razumljivo, oni iz dana u dan žive zabrinuti jer nemaju mogućnosti / načina planirati budućnost. Jasno je da mnoge osobe koje smo intervjuirali žive s osjećajem nesigurnosti te je njihovo tjelesno i mentalno zdravlje neizbježno pod negativnim utjecajem loših stambenih uvjeta. Iako ta iskustva i realnosti nisu uvijek vidljivi u javnosti, istraživanje uvjerljivo pokazuje da stambena isključenost uz to što povećava društvenu izolaciju, također uzrokuje znatan stres velikom broju žena iz ove studije. Iako je to izvan opsega ovog članka, bezbrojni primjeri iz ovog istraživanja ilustriraju da stambena isključenost (tj. život u neadekvatnim i/ili nesigurnim uvjetima) može imati razoran učinak na ljude, a time ost-

²⁹ Geoff DEVERTEUIL, »Homeless mobility, institutional settings, and the new poverty management«, *Environment and Planning A*, 35 (2003) 2, 361-379 DOI:10.1068/a35205.

³⁰ Do neuspjeha sustava (eng. *systems failures*) dolazi kada sustavi skrbi i podrške zakazu, zbog čega se ranjive osobe moraju obratiti sektoru beskućništva, kada su druge službene službe mogle spriječiti tu potrebu. Vidi Stephen GAETZ, Jesse DONALDSON, Tim RICHTER, Tanya GULLIVER *The State of Homelessness in Canada*. Toronto, Canadian Homelessness Research Network Press, 2013, 13.

varivanje njihovih potencijala postaje zapreka koju je teško prevladati. Iz tog razloga važno je razmotriti kumulativni učinak njihovih putova stanovanja na njihovu životnu povijest i kako je to neizbježno utjecalo na njihove trenutačne životne situacije.

Zahvale

Zahvalna sam kolegama iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar koji su znatno pridonijeli ovom istraživanju. Među njima su: Jadranka Rebeka Anić, Jadranka Švarc, Rašeljka Krnić, Paula Greiner i Matija Krizmanić te bivši zaposlenici Filip Trbojević, Suzana Sakić, Kristina Čačić i nekoliko studenata. Također, velika hvala svim ženama koje su sudjelovale u ovoj studiji. Ovo istraživanje ne bi bilo moguće bez njih, od kojih smo uspjeli prikupiti jedinstven korpus istraživačkih materijala, koji su generirali obilje znanja, uvida i razumijevanja o dinamici njihovih životnih situacija.

Financiranje

Ovo istraživanje o beskućništvu u Hrvatskoj dio je većeg projekta Nova perspektiva za beskućništvo. Ovaj projekt sufinancira Europska unija iz Europskoga socijalnog fonda.

Lynette Šikić-Mićanović

»Well, we have always had a hard life...«. Researching women's pathways to housing exclusion

To fully understand the life situations of women who live in inadequate and/or insecure living conditions, this study explores their housing pathways in the past. Specifically, this study examines women's housing instabilities and attempts to trace the history of their movements in and through (in)visible places of homelessness and housing exclusion. Research findings show that women's current life situation is commonly an episode in a long period of instability. Results also indicate the need for constant support, preferably from an early age. This holistic study of an understudied group of women and an underexplored topic raises new questions and directions for potentially valuable research with interesting policy implications.

Keywords: housing exclusion, women, housing pathways

maths

PRILOG

U povodu 200. godišnjice rođenja dr. Ante Starčevića

Dr. sc. Mislav Gabelica

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Prije 200 godina u Žitniku pokraj Gospića rodio se hrvatski političar i nacionalni ideolog Ante Starčević, koji je zbog svoga nacionalno-političkog djelovanja, ustrajne borbe za hrvatsku državnu neovisnost, ponio časní naziv Otac Domovine. Sjećajući se Ante Starčevića, ovom prilikom nećemo, međutim, predstaviti njegov nacionalno-politički nauk, nego ćemo njegovo cjelokupno djelovanje promotriti iz drugog kuta i vidjeti u kojoj je mjeri ono bilo utemeljeno na drugim političkim svjetonazorima toga doba, liberalizmu, konzervativizmu i demokraciji.

Liberalizam je povijesno nastao u oporbi prema novovjekovnoj apsolutnoj monarhiji, kao težnja sve bogatijeg i samosvjesnijeg građanstva za prostorom osobne slobode. U središtu liberalizma nalaze se pojedinac i njegova sloboda, ograničena tek slobodom drugog pojedinca i slabom državom, čija je vlast potisnuta iz privatne sfere, odgovorna i oslabljena podjelom na zakonodavstvo, upravu i sudstvo. Filozofska pretpostavka liberalne države je moderna teorija prirodnog prava, prema kojoj pojedinac rođenjem, neovisno o ičijoj volji, stječe određena temeljna i neotuđiva, ljudska prava, koja nitko nema pravo ograničavati. Kao dio učenja o prirodnom pravu javila se moderna teorija društvenog ugovora, prema kojoj je politička zajednica (narod, država) stvorena ugovorom između slobodnih i ravnopravnih pojedinaca (*pactum unionis*), kao nužno zlo radi zaštite njihovih prirodnih prava. Uvažavajući ipak okolnost monarhijskog oblika vlasti tadašnjih država, moderna teorija društvenog ugovora i nadalje je zastupala gledište da pojedinci okupljeni u političku zajednicu nakon sklapanja prvog ugovora sklapaju i ugovor s vladarom o pokoravanju (*pactum subjectionis*). Misao o ovom drugom ugovoru javila se još u srednjem vijeku kada je služila u borbi između vladara i staleža za prevlast u državi, a sada je njome suvereni narod, stvoren prvim ugovorom, uz određene uvjete i uz mogućnost opoziva, vladaru povjeravao vlast kako bi ovaj njime vladao na temelju zakona, koje su donosili narodni predstavnici. Time je stvoreno teoretsko opravdanje ideje o narodnom suverenitetu, te zahtjevu za diobu vlasti u državi uz prevagu zakonodavstva nad upravom.¹

Poseban svjetonazor naoko neodvojiv od liberalizma predstavlja moderna demokratska misao, čiji je najznačajniji predstavnik francuski filozof Jean-Jacques Rousseau. Iako među njima nalazi zajedničke točke, talijanski filozof i pravnik Norberto Bobbio u povijesnoj perspektivi oštro razlikuje liberalizam i demokraciju, navodeći da tijekom čitavog 19. stoljeća »liberalizam i demokracija označuju učenja i pokrete koji su jedni drugima suprotstavljene.«¹ Zajedničko objema pojavama, ono što će poslije dovesti do njihove (današnje) simbioze, jest njihovo ishodište u pojedincu, u individualističkom shvaćanju društva (države), odnosno u uvjerenju da pojedinac prethodi društvu i smišljeno ga stvara radi zaštite svojih prava, odnosno da ne postoji pojedinac radi društva nego društvo radi pojedinca. No, dok je liberalizam u svom fokusu imao slobodu pojedinca, pa i na štetu drugih pojedinaca, zbog čega je težio svođenju državne vlasti na minimum, demokracija je isticala jednakost pojedinaca okupljenih u mehanički sastavljenu zajednicu, zbog čega je težila rasprostiranju državne moći pa i na štetu slobode pojedinca. Jedini oblici jednakosti kompatibilni sa slobodom kako ju je shvaćalo liberalno učenje bili su jednakost pred zakonom i jednakost u uživanju temeljnih prava, a »tokom cijelog 19. stoljeća i kasnije«² liberali su se protivili političkoj jednakosti i općem pravu glasa,² smatrajući da su sloboda pojedinca i njegov »uman život«, koji su potrebni za prosuđivanje o javnim stvarima mogući samo uz pretpostavku vlasništva.³ Ove načelne razlike uvjetovale su različitu društvenu strukturiranost ovih dvaju pokreta, pa je uz liberalne stranke pristajalo bogatije građanstvo (krupna i srednja buržoazija), a uz demokratske siromašnije (srednja i sitna buržoazija te do pojave socijalističkih stranaka proletarijat).

Prema hrvatskom politologu Slavenu Ravliču, jedna je od ključnih manifestacija liberalizma, ono što liberalizam razlikuje od konzervativne misli, pozitivan odnos prema Francuskoj revoluciji i njezinim stečevinama.⁴ U tom smislu, primjerice, Ravlič spominje da su početkom 19. stoljeća španjolski liberali za svoj program uzeli francuski revolucionarni ustav iz 1791. godine.⁵ Tim ustavom Francuska je uređena kao ustavna monarhija, u kojoj je vlast

¹ Norberto Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb, 1992., 3-27; Francis Harry Hinsley, *Suverenitet*, Zagreb, 1992., 123-149; Arsen Bačić, »John Locke i njegov doprinos učenju o podjeli vlasti«, *Politička misao*, god. XXIV (1987.), br. 4., 98-106; Juraj Andrasz, »Družveni ugovor«, *Hrvatska enciklopedija*, Svezak V., Zagreb, 1945., 280.

² N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, 31-99.

³ Slaven Ravlič, *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003., 44-45.

⁴ S. Ravlič, *Suvremene političke ideologije*, 96, 101, 108.

⁵ S. Ravlič, *Suvremene političke ideologije*, 38.

pripadala bogatijem građanstvu i liberalnom dijelu plemstva. No, u nastavku revolucije monarhija je srušena, Francuska je uređena kao republika te je od 1793. godine uvedena diktatura jakobinaca, političke skupine sastavljene od srednjeg i sitnog građanstva koju je podupirala pariška svjetina, pri čemu je došlo do demokratizacije francuskog političkog i gospodarskog života na štetu slobode pojedinca.⁶ Za razliku od prethodnog revolucionarnog razdoblja, koje su liberali pozdravili i, kako smo vidjeli, prihvatili kao svoj uzor, razdoblje jakobinske diktature liberali su kritizirali,⁷ kao što su liberalni politički mislioci kritizirali i klasika demokratske misli, Jean-Jacquesa Rousseaua,⁸ čije je učenje osobito snažno utjecalo na jakobinsko razdoblje Francuske revolucije.⁹

U većoj mjeri nego prva dva svjetonazora, konzervativni svjetonazor više predstavlja određeno stanje duha, težnju za očuvanjem postojećeg poretka koji može primjerice biti i liberalan, nego čvrsto određen skup ideja. Ipak, osim negativnog odnosa prema Francuskoj revoluciji, Slaven Ravlić navodi niz elemenata konzervativne misli, pri čemu u njezino središte, poput ideje slobode u liberalizmu (ili ideje jednakosti u demokraciji), smješta ideju obrane postojećeg poretka kao jedini izvor prava. Osim toga, kao konstitutivne elemente konzervativne misli navodi njezino polazište da ljudi nisu prvenstveno racionalna bića, koja su sposobna za isključivo razumno stvaranje društvenih odnosa, nego da se društveni odnosi ponajprije razvijaju iz prirodne nužnosti. Tako za konzervativca država i njezin autoritet ne proizlaze iz ugovora slobodnih pojedinaca, nego nastaju prirodnim putem, bez doktrinarne sheme. Isto tako prirodna struktura društva za konzervativca je hijerarhijska, odnosno socijalne nejednakosti u društvu posljedica su prirodnih nejednakosti, a svaka grupa koja čini društvo obavlja posebnu ulogu u korist društvene cjeline. Za razliku od individualističkog liberalizma (i demokratizma), konzervativizam zastupa organicističko shvaćanje društva, koje se temelji na Aristotelovu učenju te je bilo općeprihvaćeno do pojave moderne

⁶ O tomu vidi: Albert Soboul, *Francuska revolucija (Historijski pregled)*, Zagreb, 1989.

⁷ N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, 58-59.

⁸ N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, 3-4.; Benjamin Constant, *Načela politike i drugi spisi*, Zagreb, 1993., 13-21, 183.

⁹ Emina Huseinspahić, »Francuska revolucija i Rusoizam-osvrta na uticaj učenja Žana Žaka Rusoa na političko djelovanje francuskih revolucionara (1789.—1795.)«, *Društveni ogle-di* (Sarajevo), god. 1 (2014.), br. 1., 169-171. Prema Daliboru Foretiću, »poslije jakobinske diktature postepeno pada i Rousseauov utjecaj, da bi njegova djela u cijelom 19. stoljeću bila na meti kritike francuskih političkih teoretičara.« Nešto plodnije tlo njegove su misli doživjele u Njemačkoj. Dalibor Foretić, »Predgovor«, u: Jean Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*, Zagreb, 1978., 12-13.

političke misli,¹⁰ a prema kojemu društvo kao prirodni, hijerarhijski raščlanjen organizam, a ne kao mehanički zbroj jednakih pojedinaca, prethodi pojedincu jer ga oblikuje i daje smisao njegovu postojanju nalazeći mu mjesto unutar društvene cjeline. Na duhovnom polju konzervativna misao predstavlja okrenutost prošlosti, starim institucijama i prošlim generacijama, a kad je riječ o vlasništvu, konzervativizam veću vrijednost pridaje nepokretnom vlasništvu, osobito zemlji, nego pokretnom vlasništvu, čime bi seljaci i veleposjednički sloj samim svojim postojanjem bili uglavnom konzervativan, a građanstvo uglavnom liberalan element. U povijesnom razvoju konzervativizma Ravlić, između ostaloga, kao primjere konzervativnih režima u 19. stoljeću navodi i režim Napoleona III. u Francuskoj kao »spoj autoritarizma i obećanja ekonomskog napretka i socijalnih reformi«, odnosno kao prevladavajući oblik konzervativizma u drugoj polovici 19. stoljeća spominje »paternalistički konzervativizam«, spoj konzervativne i demokratske misli.¹¹

* * *

Teoretizirajući o političkim strankama i njihovim programima, Starčević je svojedobno kao njihovu temeljnu razdjelnicu naveo njihov odnos prema obliku vladavine, odnosno jesu li stranke za monarhiju ili za republiku. Tek tamo gdje bi koja od tih vladavina bila neprijeporna, Starčević je dopuštao da se stranke dijele na liberalne i konzervativne. Pritom je razlike među njima apstrahirao do krajnosti, navodeći da »jedni hoće više, ili prije, itd, drugi manje, ili kasnije, itd, promjena, popravaka u javnim odnošajima.« Tom prilikom Starčević se nije izjasnio ni kao konzervativac ni kao liberal, ali je kao program svoje stranke naveo »da narod hrvatski sa svojim kraljem rješava sve svoje javne poslove. Dakle ustavna monarhija.« Ako bi netko iz toga htio zaključiti da je Starčević bio liberal jer je Hrvatsku htio urediti kao ustavnu monarhiju, prevario bi se. Naime, Starčević nije bio načelni pristaša ustavne monarhije, nego je to bio u konkretnom slučaju, u kojem se hrvatski narod (plemstvo) za habsburšku dinastiju 1527. godine vezao ugovorom, koji je u Starčevićevoj definiciji vrijedio kao hrvatski ustav. U drugim slučajevima Starčević je dopuštao teoretsku mogućnost i da »u danim okolnostima naroda može bolja, korisnija biti neomeđasena (apsolutna, op. a.) monarhija nego ustavna, republika nego monarhija.«¹²

Ono što se iz ovih Starčevićevih stajališta može zaključiti jest upravo suprotno, da u središtu Starčevićeva zanimanja nije bio pojedinac, nego narod,

¹⁰ N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, 51.

¹¹ S. Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, 96-101.

¹² Blaž Jurišić (sastavio), *Ante Starčević: misli i pogledi. Pojedinac-Hrvatska-svijet*, Zagreb, 1971., 104.

o čijoj koristi i volji ovisi vrijednost nekog državnog uređenja do te mjere da je za Starčevića teoretski bila prihvatljiva i jedna neliberalna, apsolutna monarhija, ako bi to odgovaralo narodnom interesu, odnosno narodnim željama. Za Starčevića je narod predstavljao jedinstvo svih staleža. On je bio svjestan dubokog socijalnog jaza unutar hrvatskoga naroda, činjenice da su »seljanstvo i najniže građanstvo na jednoj, a ostali staleži na drugoj strani, u Hrvatskoj dva neprijateljska življa«. No, u prvom pravaškom programskom spisu iz 1871. godine on je izrazio namjeru svoje stranke »sljubiti ta dva velika življa, i njihove sve dele«, da se »iz pravih muževa svih staleža splete jedan venac za slavu, složi jednu vojsku prosvetljenja i napredka za obranu domovine«. ¹³ Dakle, Starčević je u prvom redu nastupao kao demokrat.

Demokratski svjetonazor u Starčevićevu djelovanju među prvima je još 1911. godine primijetio pravaš-milinovac, svećenik Kerubin Šegvić, koji je u prvom cjelovitom životopisu Starčevića predstavio kao onoga koji je »prvi u Hrvatskoj digao barjak pravoga zdravoga demokratizma.« Ne ulazeći preduboko u ovaj problem, Šegvić je na temelju nekoliko Starčevićevih citata njegov demokratizam odredio kao protivnost egoizmu pojedinaca kada se radi o dobrobiti naroda, kao promicanje dijeljenja časti i položaja »po zaslugama« a ne po rođenju ili imetku, te kao svijest da čitav društveni sustav počiva na radu seljaka, zbog čega »gospoda imaju pravo gospodovati samo, u koliko to puk hoće i odobrava za svoju korist.« ¹⁴

U ovoj posljednjoj odrednici Starčevićeva demokratizma sadržan je i njegov zahtjev za općim izbornim pravom, odnosno Starčevićevo uvjerenje da je »najbolje uređena i najbolje vladana ona država u kojoj svi državljani u uređivanju i vladanju zakonito udioništvuju«. ¹⁵ No, Starčevićev zahtjev za općim izbornim pravom čini se da se odnosio samo na aktivno, a ne i na pasivno izborno pravo, jer je poslije, ostajući pri mišljenju da je »obćenito glasoavanje svetinja«, ¹⁶ Starčević pisao da je bogato građanstvo podvalilo sirotinji »nauk o demokracii«, odnosno o »vladanju svih bez razlike«, jer nije svaki pojedinac dorastao upravljanju javnim poslovima. »Svi ne mogu upravljati«, pisao je Starčević, »nego se gleda da upravljaju najbolji, versta aristokracie. Ovi, sporazumno s onimi koji su im stvar poverili, mogu dobro upravljati.« ¹⁷

¹³ B. Jurišić, *Ante Starčević: misli i pogledi. Pojedinac-Hrvatska-svijet*, 369.

¹⁴ Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević: njegov život i njegova djela*, Zagreb, 1911., 242-243.

¹⁵ B. Jurišić, *Ante Starčević: misli i pogledi. Pojedinac-Hrvatska-svijet*, Zagreb, 1971., 210-211.

¹⁶ Ante Starčević, *Ustavi Francezke*, Zagreb, 1889., 180.

¹⁷ A. Starčević, *Ustavi Francezke*, 186-187.

Ovakvo vođenje javnih poslova bila bi svojevrsna mješavina demokratskog i »aristokratskog«, konzervativnog načela, kojom bi se stvorio osoban, klijentelistički odnos između naroda i njegovih zastupnika. Ovom odnosu odgovarao je i Starčeviću prihvatljiv obvezujući mandat narodnih zastupnika, pri kojem je zastupnik u parlamentarnom radu morao slijediti striktno napatke svojih izbornika, kojima je i odgovarao sve do opoziva. O tom reliktu feudalnog razdoblja, koji je bio prisutan i u Rousseauovu učenju, a 1871. godine i u francuskom komunalnom uređenju, bit će riječ poslije.

Između dva svjetska rata Starčević su demokratski svjetonazor uglavnom pozitivno vrednovali hrvatski komunisti. Vaso Bogdanov je o Starčeviću oduševljeno pisao kao o ideologu hrvatskog seljaštva,¹⁸ čime je uz demokratsku, primijetio i konzervativnu crtu Starčevićeva nauka, te je na temelju brojnih Starčevićevih citata isticao njegovu sklonost »potlačenima, slabima, izrabljivanima«; njegovo shvaćanje ključne uloge seljaštva u društvu i zalaganje za poboljšanje gospodarskog stanja ovoga staleža; njegove simpatije prema radnicima, iako nije bio simpatizer komunizma niti je navodno poznao marksističku literaturu; njegovo traženje neovisnosti hrvatske države zbog dobrobiti hrvatskog naroda, a ne zbog države same; njegovo pouzdanje u poštenje i sposobnost običnoga puka nasuprot pokvarenoj i nesposobnoj hrvatskoj društvenoj eliti; te njegovu borbu protiv društvenih povlastica.¹⁹ Za razliku od Bogdanova, August Cesarec je ocijenio da je pravaška stranka bila tipična građanska stranka, koja je, doduše, u svoje vrijeme »stajala na krajnje lijevom krilu tadanjeg našeg političkog života«,²⁰ a Starčević i Kvaternik da su bili »nesumnjivo demokrati«, koji su ipak »premalom uzeli u obzir diktatorsko, lažno i nasilničko obilježje« vladavine Napoleona III.²¹

Cesarcu nije bilo sporno diktatorsko, lažno i nasilničko obilježje sovjetskog boljševičkog režima, njegovo idealno demokratsko uređenje koje se svodilo na jednakost u političkoj obespravljenosti, bijedi i siromaštvu. Napadajući Starčeviću sklonost Napoleonu III., koji se carske titule domogao oslonjen na konzervativno seljaštvo, skršivši političku moć liberalnog građanstva,²² Cesarec je kritizirao upravo konzervativnu komponentu Starčeviću

¹⁸ Jaroslav Šidak, »Prilozi Augusta Cesarca hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća«, u: August Cesarec, *Kriza Stranke prava i naši »komunari« 1871.*, Zagreb, 1951., 59.

¹⁹ Vaso Bogdanov, *Ante Starčević i socijalna pravda*, Zagreb, 1937.

²⁰ J. Šidak, »Prilozi Augusta Cesarca hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća«, 58-59.

²¹ Vice Zaninović, »Eugen Kvaternik u interpretaciji Augusta Cesarca«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 4 (1972.), br. 1., 75.

²² Karl Marx, »Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparta«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *Izabrana djela u dva toma*, Tom I., Zagreb, 1949., 290-299.

ćeva demokratizma. Naime, Starčević je hvalio i neliberalnu narav Napoleoneove vladavine, navodeći: »Drugdje se jedno prestolje oslanja poglavito n. p. na novčare, drugo na pojedini stališ, ma Napoleon III. oslanja se na sve Frančeze, i na sve jednako, a gdje je tako, gdje se svakomu državljaninu pruža prilika i sva sredstva za doći do najviših dostojanstva u domovini, gdje svatko može zaslužiti koliko hoće, pa dobiva i uživa koliko zasluži, tu je prava demokratija, tu je prava razumna jednakost.« Hvalio je i monarhističku komponentu u njegovoj vladavini, kritizirajući republikansko uređenje Francuske, odnosno »ruglo republike« kakvo je bilo od 1848. do 1852. godine.²³

U osvrtu na pravaštvo Cesarec je odbacio tvrdnju Strossmayerovih pristaša iz druge polovice 19. stoljeća, da su pravaši u političkom i socijalnom smislu bili prevratnička stranka.²⁴ U razdoblju između dva svjetska rata ova je tvrdnja preživjela među dijelom hrvatske građanske inteligencije liberalnog usmjerenja. Književnik Milutin Cihlar Nehajev je 1922. godine o Starčeviću pisao kao o »nepomirljivom radikalu« i »učeniku teoretičara revolucije«, Montesquieua i Rousseaua. Suprotno navedenoj Starčevićевой izjavi, da njegova stranka počiva na programu ustavne monarhije, Nehajev je na temelju nekoliko Starčevićevih saborskih govora ustvrdio da Starčević »nije nikad mogao obući togu ustavovjernog senatora: osjećao se je i bio tribunom puka.« U tom smislu »taj mnogo spominjani Starčevićev legitimizam« bio je tek varka, ispod koje je virilo »sasvim revolucionarno naziranje o suverenosti naroda, koje je u Francuskoj urodilo republikom.«²⁵

Svoje nazore o Starčeviću Nehajev je 1923. godine razradio u dva članka. U prvomu je Starčevića opisao kao »poglavara jedne sekte«, a ne političara; kao »političkog kalvinovca«; kao nesavitljivog, krutog političara koji se pretjerano oslanjao na načela zbog čega je vodio neplodnu politiku »negacije«; kao osobu koja je dopustila da ga u politici vodi mržnja; kao onoga koji je pošao od Rousseaua »da kao političar dođe do čistog racionalizma i košturne dosljednosti, podsjećajući u svojoj negaciji i preziru protivnika na onoga Robespierrea koji je iz teze čovjekovih prava dospio do teoretičara pokolja i stvaraoca vjere uma.« Prema Nehajevu, Starčević nije bio demokrat i republikanac modernoga tipa, nego mu je uzor bila rimska republika, »s netajenim simpatijama za snagu Cezara.« U Starčevićевой političkoj ideologiji Nehajev je uočio dva osnovna elementa: »historizam«, koji se očitovao u utemeljenju i opravdanju Starčevićeva nauka u povijesnim zbivanjima, te rasnu

²³ Ante Starčević, *Izabrani politički spisi*, izbor i uvodna studija Pavo Barišić, Zagreb, 1999., 150-154.

²⁴ J. Šidak, »Prilozi Augusta Cesarca hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća«, 60-63.

²⁵ Milutin Cihlar Nehajev, *Političke siluete*, Zagreb, 2016., 135-142.

teoriju, kojom je Starčević, između ostaloga, negirao postojanje srpskog naroda i koju je primijenio i na svoje političke protivnike. »Rasno hrvatstvo«, smatrao je Nehajev, »vežući se o historijski neoskvrnuti suverenitet naroda, postat (će) napokon idejom pravaštva.«²⁶

U drugomu članku, objavljenom iste godine, Nehajev je Starčevića opisao puno »liberalnije«, drugačije predstavivši bit Starčevićeve ideologije. Sada je kao dva osnovna elementa te ideologije naveo »rasni princip u pogledu na historiju«, pri čemu je Starčevića predstavio kao filozofa povijesti koji povijesno kretanje promatra kroz rasnu prizmu, te njegovu »ustavnost«, koju je na temelju Starčevićeve rasprave *Ustavi Francezke* definirao kao Starčevićevu vjernost načelima Francuske revolucije. Međutim, Nehajev ovoga puta Starčevića nije doveo u vezu s jakobincima, nego je na temelju ove rasprave smatrao da su u revoluciji »njegove simpatije Mirabeau i Sieyes«.²⁷ U kasnijem, postrevolucionarnom razdoblju francuske ustavne povijesti kaže da Starčević nije bio simpatizer republikanaca »jer predviđa oligarhiju visoke financije koja će zavladata republikom«, a nije bio niti »ideolog apsolutnog suverenstva mase«, nego je bio tek načelni protivnik kraljeva apsolutizma, te »održavanje parlamentarno donesenih zakona postavlja vrhovnim načelom, a 'socijalni kontrakt' (društveni ugovor, op. a.) u ustavnoj formi apsolutnom dogmom.«²⁸

* * *

Potrebno je ispitati u kojoj mjeri historicizam i rasno učenje, nesumnjivo prisutni u Starčevićevu nauku, imaju dodirnih točaka s Rousseauovim naukom, na kojem je prema Nehajevu, ali i prema nekim drugim piscima o kojima će poslije biti riječ, navodno počivao Starčevićev politički svjetonazor. Rousseau je predstavljao vrhunac prosvjetiteljske misli, koja se nije obazirala na povijesno zbivanje i povijesne osobitosti, nego je spoznaju temeljila na univerzalnim načelima uma apstrahiranim od svake posebnosti, jednakima za sve ljude i za sva vremena. Od 19. stoljeća i pojave historicizma kao filozofske misli temeljni izvor spoznaje postala je povijest s konkretnim, povijesnim narodima kao njezinim nositeljima, čime se promijenilo i shvaćanje države. Od

²⁶ M. C. Nehajev, *Političke siluete*, 116-134.

²⁷ Honoré Gabriel Riqueti de Mirabeau je bio zagovornik ustavne monarhije, a Emmanuel Joseph Sieyes prešao je put od zagovornika ustavne monarhije do republikanca. U ovoj raspravi Starčević njih dvojicu hvali zbog djelatnosti u prvom revolucionarnom razdoblju, u razdoblju ustavne monarhije. Da su se njihovih uputa držali povlašteni staleži, smatra Starčević, »stvar bi bila u miru i bolje obavljena«. A. Starčević, *Ustavi Francezke*, 183.-184.

²⁸ M. C. Nehajev, *Političke siluete*, 143-153.

države kao svrsishodnog proizvoda razumnih pojedinaca vratilo se na stare postavke, prema kojima se država nije shvaćala kao puki zbroj pojedinaca, nego kao nadređena osobnost, koja daje smisao osobnosti pojedinca.²⁹

U Starčeviću nauku povijest je bila prvorazredan izvor spoznaje. Poznato je njegovo utemeljenje hrvatske nacionalne politike na hrvatskom državnom pravu, koje je počivalo na povijesnim vrelima,³⁰ a poznat je, primjerice, i njegov govor iz 1866. godine, u kojem navodi: »Izvan povestnice, izvan života, ništa nepriznajem za siguran, za stalan temelj politike. Ostali temelji, cerpljeni otkuda komu drago, po mojemu sudu, nisu, nemogu biti drugo nego pokušaji.«³¹ Što se tiče Starčevićeva shvaćanja države, hrvatski filozof Pavo Barišić ističe da Starčević nije prihvaćao isključivo novovjekovno shvaćanje države, nego i određene elemente »starinskog« shvaćanja, primjerice, uvjerenje da život u državi ne znači ograničenje, nego afirmaciju ljudske osobnosti,³² što je, kako smo vidjeli, bitna oznaka organicističkog shvaćanja države i elementarni dio konzervativne misli. Ovo shvaćanje dio je i Starčevićeva uvjerenja da je pojedinac proizvod svoga naroda, odnosno da bio pojedinac »velik kako mu drago, narod koji ga je rodio i velikim učinio još je veći od njega.«³³

U Starčeviću učenju nema traga društvenom ugovoru kako ga je zamislio Rousseau, koji tvrdi da se slobodni pojedinci društvenim ugovorom udružuju u »političko tijelo«, »državu«, odnosno u »narod«, koji je suveren i čija je suverenost neotuđiva, neprenosiva i nedjeljiva. Prema Rousseauu, suverenost pripada isključivo zakonodavnoj vlasti, iz koje izvire izvršna vlast kao podređena vlast, pa Rousseau smatra da se odnos između suverena (naroda) i vladara ne utvrđuje ugovorom, nego nekim nižim pravno-političkim činom.³⁴ Starčević nije koristio teoriju društvenog ugovora u stvaranju hrvatskog naroda i države, nego je smatrao da narodi potencijalno postoje od uvijek, odnosno da nastaju kada se iz anonimne mase afirmiraju pod vlastitim narodnim imenom³⁵ te da su se Hrvati kao već formiran narod u 7. stoljeću pojavili na ovim prostorima, na kojima su osnovali državu u borbi s Avari-

²⁹ Julije Makanec, *O podrijetlu i smislu države*, Zagreb, 1939., 63-66.; Julije Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Zagreb, 1943., 169-173.

³⁰ O tomu vidi primjerice: Božidar Murgić, »Hrvatski nacionalizam Ante Starčevića«, u: *Dr. Ante Starčević: o 40. obljetnici smrti*, Split, 1992., 91-108.

³¹ Ante Starčević, *Djela, Knjiga I.: Govori*, Zagreb, 1893., 63.

³² Pavo Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, 1996., 29.

³³ B. Jurišić, *Ante Starčević: misli i pogledi*, 207.

³⁴ Jean Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*, 91-182.

³⁵ Ante Starčević, *Bi li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, Zagreb, 1867., 7, 10.

ma. Svjestan svih stoljetnih miješanja Hrvata s brojnim starosjediocima, kao i s brojnim kasnijim pridošlicama, Starčević je u svojem 19. stoljeću Hrvate ipak smatrao zajednicom povezanom krvlju, jezikom i prošlošću.³⁶ Za razliku od Rousseaua, koji nije prihvaćao mogućnost ugovora između naroda i vladara, Starčević je odnos između hrvatskog naroda i vladara iz kuća Habsburga u prvome redu temeljio na Cetinskom ugovoru iz 1527. godine, koji je tumačio kao hrvatski ustavni, vrhovni zakon, kojim su utanačene međusobne obveze, prava i dužnosti između hrvatskog naroda i vladara, te kojim je hrvatskom narodu dano pravo da u slučaju vladareve povrede ugovora istupi iz toga odnosa.³⁷

I Rousseau je predviđao mogućnost raskida društvenoga ugovora, a u tom bi se slučaju u izvorno stanje prirodne slobode vraćali pojedinci. Prema Starčeviću učenju, raskidom ugovora s vladarom u svoje izvorno povijesno stanje, u samostalnu hrvatsku državu, vratio bi se hrvatski narod. Dakle, univerzalističko prema individualističkom načelu. Zato griješe i oni koji Starčeviću (i Kvaternikovu) učenje o pravu hrvatskog naroda na raskid ugovora s vladarom nedvojbeno povezuju s Rousseauovim utjecajem.³⁸ To je pitanje u europskoj povijesti postojalo od srednjega vijeka, a bilo je sadržano i u državopravnoj borbi hrvatskoga plemstva, putem koje ga je i Starčević mogao naslijediti.³⁹ U Starčeviću politici općenito je primjetan kontinuitet, pa otud primjerice i njegovo oštro suprotstavljanje vladarevoj samovolji i dinastičkim strankama u Hrvatskoj, a snošljiv odnos prema mađaronima i Ma-

³⁶ Mislav Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.—1914.)*, Zagreb, 2020., 12-17.

³⁷ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 48. Starčević je podsjećao da Cetinskim ugovorom Hrvatska nije postala nasljednom monarhijom, nego da svaki novi vladar pri dolasku na hrvatsko prijestolje obnavlja taj ugovor s hrvatskim narodom putem krunidbene diplome. B. Jurišić, *Ante Starčević: misli i pogledi*, 76-79.

³⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 48.; Pavo Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, 31-32.

³⁹ Među hrvatskim se plemstvom nezadovoljstvo habsburškom kućom pojavilo vrlo brzo po izboru nadvojvode Ferdinanda za hrvatskoga kralja, već tijekom 1527. godine. To je nezadovoljstvo bilo uzrokovano neispunjenim obećanjima koje je Ferdinand zadao hrvatskom plemstvu prilikom svoga izbora za kralja. Pritom se novoizabranoga kralja podsjećalo da Hrvatskom nije zavladao silom nego privolom hrvatskoga plemstva, koje mu je predlagalo «neka im vrati pismo kojim su mu pred njegovim opunomoćenicima u Cetinu 1. siječnja 1527., nakon što su ga izabrali za vladara, prisegli na vjernost, a oni će njemu vratiti njegova pismena obećanja.» Drugim riječima predlagali su mu raskid ugovora. Anđelko Mijatović, *Zrinsko-frankopanska urota*, Zagreb, 1992., 11-18. Kraljeva neispunjena obećanja zadana hrvatskomu plemstvu bila su uzrokom i protuhabsburške urote hrvatskih velikaša, Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana, 1671. godine. *Isto*, 64.-65. O pravaškom kultu Zrinskog i Frankopana i značenju toga kulta za pravašku ideologiju, vidi: M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 33-34., 124.-125., 248-252.

darima, koje je s Hrvatima vezao povijesni pravni temelj.⁴⁰ To je ta konzervativna, tradicionalna crta Starčevićeve politike, kojom se on u novim okolnostima i na demokratskom temelju nastavljao na staru politiku hrvatskoga plemstva.

Ugovorni odnos između naroda i vladara pretpostavlja njihovu ravnopravnost u kreiranju državne volje, odnosno podjelu vlasti. Načelo diobe vlasti, čiji je glavni predstavnik bio francuski politički teoretičar Montesquieu, bilo je jedno od liberalnih načela, kojima se trebala ograničiti vladareva samovolja radi obrane individualnih prava pojedinaca.⁴¹ Kako je već rečeno, za Rousseaua je suveren isključivo čitav narod, a nikako pojedinac, niti manja ili veća skupina građana. Suverenost je nedjeljiva i očituje se jedino u činu donošenja zakona, a ne i u vladanju, koje se temelji na primjeni zakona. Budući da je za Rousseaua suverenost i neprenosiva, u donošenju zakona treba sudjelovati izravno sav narod, a ne njegovi zastupnici, čime se Rousseau izjasnio ne samo kao protivnik diobe vlasti, nego i kao protivnik parlamentarnog sustava. Rousseau je naknadno ipak prihvatio ideju narodnog zastupstva, ali uz uvjet da zastupnici budu vezani obvezujućim mandatom,⁴² institucijom karakterističnom ponajprije za feudalno razdoblje, čime je zastupnik pri parlamentarnom radu morao slijediti striktno naputke svojih izbornika, kojima je i odgovarao sve do svoga opoziva.⁴³

U razdoblju nakon Rousseaua pojam narodnog suvereniteta ušao je u ustave mnogih država, te je postao predmetom obrade znanstvene literature. Pritom su se određenja ovoga pojma u različitim elementima razlikovala od Rousseauova određenja. Tako su se tim pojmom pokrivali državni sustavi u kojima nije bilo općeg prava glasa, kao i oni u kojima je danas uobičajeno vidjeti ostvarenje narodnog suvereniteta: u kojima je uveden parlamentarni sustav s predstavničkim, slobodnim mandatom zastupnika, gdje je zastupnik tek formalno odgovaran cjelokupnom narodu; te oni u kojima je provedena ustavna trodioba vlasti.⁴⁴

Kako smo vidjeli, Nehajev je u drugom članku iz 1923. godine, utemeljenom na raspravi *Ustavi Francezke*, o Starčeviću pisao da nije bio ideolog »apsolutnog suverenstva mase«, te da su mu kao protivniku kraljeva apsolu-

⁴⁰ Milutin Nehajev, *Rakovica: o 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Zagreb, 1932., 140-144.

⁴¹ Ivo Krbek, *Dioba vlasti*, Zagreb, 1943., 8-19.

⁴² E. Huseinspahić, »Francuska revolucija i Rusoizam«, 172.

⁴³ O naputcima za zastupnike Skupštine državnih staleža izabrane 1789. godine vidi: A. Soboul, *Francuska revolucija*, 93-96.; A. Starčević, *Ustavi Francezke*, 11-13.

⁴⁴ Juraj Andrassy, *Kritički pogledi na teoriju o narodnoj suverenosti*, Zagreb, 1927., 20-26.

tizma svetinje bile parlamentarizam i ustavnost. Za Rousseaua bi i parlamentarizam i ustavnost bili kršenje apsolutnog suvereniteta naroda, no nije to ono što je Nehajeva potaknulo na takav zaključak o Starčeviću. Ono što ga je na to nagnalo nalazilo se pri kraju rasprave, gdje se Starčević izravno dotaknuo pitanja o narodnom suverenitetu kako se ono provodilo u praksi: posredstvom narodnih zastupnika koji nemaju obvezatan mandat, te koji za svoj saborski rad ne odgovaraju svojim izbornicima, nego formalno cjelokupnom narodu. Prema Starčeviću, ovakvim načinom načelo narodnog suvereniteta »nije provedeno kako bi trebalo«, nego je potrebno uvesti imperativni mandat za zastupnike. Tako bi »vlada morala unapred, prije izborah proglasiti kakove će zakone saboru predložiti«, a »kandidati bi morali pred izbornici razložiti jesu li, kako su, i zašto su za te predloge ili proti njima.« Nakon izbora »zastupnici bi morali biti obvezani raditi po izjavah na koje su izabrani tako, da ako nerade, ili ako rade protivno, oni taj čas prestaju biti zastupnici, i padaju pod tešku podepsu, jer su pogazili zadanu reč, jer su se svojim ovlaštenjem izneverili, jer su punomoć izgubili.« Prije izbora kandidati bi morali izbornicima predočiti zakone koje će predlagati kao zastupnici, a nastane li kakvo značajno nepredviđeno pitanje, sabor bi se morao odgoditi dok zastupnici ne dogovore s izbornicima stajalište o tom pitanju.⁴⁵

Zbog ovakvog stajališta o načinu zastupanja volje birača, zbog Starčevićeve »konstrukcije (koja) više odgovara prilikama feudalne staleške države, nego li zahtjevima moderne demokracije«, i hrvatski pravnik Juraj Andrassy, za koga je Rousseau predstavljao vrhunac teorije narodnog suvereniteta, ubrojio je Starčevića »među protivnike narodne suverenosti«, ne spominjući da je takav način zastupanja prihvaćao i Rousseau.⁴⁶ Isto tako Andrassy nije spomenuo ni da je imperativni mandat u Starčevićevo vrijeme nakratko oživio i u francuskom komunalnom uređenju 1871. godine.⁴⁷

Dakle, Starčevićovo shvaćanje države i njezina postanka, utemeljeno na povijesti, razlikuje se od Rousseauova shvaćanja, utemeljenog na apstraktnom filozofiranju. Dok Rousseau tvrdi da pojedinac prethodi državi (narodu), koju stvara kao nužno zlo radi zaštite svojih probitaka, Starčević ističe da narod (država) prethodi pojedincu i daje mu vrijednost. Dok Rousseau izričito odbacuje mogućnost ugovora naroda (suverena) s izvršiteljem zakona (vladarom), koji bi krnjio narodni suverenitet, Starčevićeva politika temelji se na stvarnom ugovoru između hrvatskog naroda (plemstva) i vladara, koji se

⁴⁵ A. Starčević, *Ustavi Francezke*, 179-181.

⁴⁶ J. Andrassy, *Kritički pogledi na teoriju o narodnoj suverenosti*, 42-43.

⁴⁷ K. Marx, »Građanski rat u Francuskoj«, u: K. Marx, F. Engels, *Izabrana djela u dva toma*, 471.

tumačio kao hrvatski ustav na temelju kojega hrvatski narod i njegov vladar ravnopravno obnašaju vlast u hrvatskoj državi. U tom smislu Starčevićovo učenje mogli bismo nazvati tradicionalnim, konzervativnim učenjem oplemenjenim demokratskim načelom narodnog suvereniteta. U tumačenju i provedbi načela narodnog suvereniteta Starčević se razlikuje od Rousseaua te se u tomu Starčević uglavnom priklanja rješenjima svojstvenima liberalizmu (ustavnost, dioba vlasti, parlamentarizam), a s Rousseauom se, kako se čini, susreće tek na konzervativno-demokratskom polju (imperativni mandat).

Preostaje nam proučiti, prema Nehajevu drugi bitan čimbenik Starčevićeve ideologije, njegovu rasnu teoriju. Prema Rousseauu ljudi su nejednaki prema prirodnim svojstvima: zdravlju, snazi, intelektu i moralnim osobinama. Politički, pravno i prema društvenom položaju, oni su u prirodnom stanju jednaki, no prelaskom u društveno stanje oni i po tim obilježjima postaju nejednaki. Pritom Rousseau odlučno odbacuje tvrdnje da društvena i politička nejednakost počiva na prirodnim nejednakostima, odnosno da društvena i politička superiornost pojedinaca počiva na njihovoj prirodnoj superiornosti.⁴⁸ Prema rasnom učenju, određene ljudske skupine, odnosno dijelovi naroda, narodi ili više naroda, od drugih se skupina primarno razlikuju prema nasljednim tjelesnim osobinama, što podrazumijeva zajedničko porijeklo ovih skupina. Od polovice 19. stoljeća u nekim se oblicima ovoga učenja, uz nasljedne tjelesne osobine, kao rasno svojstvo i dokaz zajedničkog porijekla neke skupine počeo uzimati i zajednički jezik. Različit od rasnog učenja, ali na njemu utemeljen, jest rasizam, učenje o nejednakosti ljudskih rasa u vrijednosnom smislu, odnosno učenje da su neke ljudske skupine zbog svojih rasnih osobina superiorne drugima, zbog čega imaju pravo i dominirati nad njima.⁴⁹ Dakle, rasno učenje koje konstatira biološku, prirodnu razliku među ljudskim skupinama bilo bi analogno prirodnoj nejednakosti među pojedincima, koju Rousseau prihvaća, a rasizam bi bio analogan povezanosti političke i socijalne superiornosti pojedinaca s njihovom prirodnom superiornosti, što Rousseau odbacuje.

U rasno bi učenje, dakle, spadalo i uvjerenje o narodu (naciji) kao zajednici istoga porijekla, jezika i zajedničke kulture. To je takozvani »istočni ili etnički model nacije«, koji se javlja nasuprot »zapadnoga ili građansko-teritorijalnog modela nacije«, a predstavlja zajednicu koja se dobrovoljno pokorava istim zakonima i institucijama u granicama danog teritorija.⁵⁰ Prema

⁴⁸ J. J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*, 29.

⁴⁹ Tomislav Jonjić, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, *Pilar*, god. X. (2015.), br. 19., 15-47.

gornjoj definiciji rasnog učenja i rasizma, jasno je da neka nacija, formirana na »etničkom modelu« ne mora ujedno biti formirana i na uvjerenju u svoju superiornost drugim nacijama. Švedski povjesničar Rudolf Kjellén (1864.—1922.) smatrao je da nacije ne počivaju na »rasnom jedinstvu«, »krvnom srodstvu«, odnosno »zajedničkom podrijetlu«, pri čemu je ove pojmove definirao kao uvjerenje o rasnoj čistoći. Umjesto toga tvrdio je da su sve nacije nastale u povijesnom razvoju miješanjem različitih rasnih čimbenika. No, on pri tom nije prihvaćao »građansko-teritorijalni model nacije«, nego je ostao na »biologijskom gledištu« te je naciju promatrao kao »etnički individuum«, odnosno kao kolektivnu osobnost, tjelesno i duhovno različitu od svih drugih nacija, koja svoju osobitost duguje jedinstvenoj mješavini svojih rasnih elemenata. S priljevom novih rasnih čimbenika u nacionalnu jezgru preobražava se nacionalna osobnost, a ovaj »biologijski proces« završen je kada se pretvara u politički i kada narod, svjestan svoje osobitosti i osobnosti, postavi zahtjev za svojom državom.⁵¹

Ruski filozof Nikolaj Berdjajev (1874.—1948.), koji je u židovskom narodu vidio svojevrstan prauzor nacije, odredio je naciju kao »jedinstvo istorijske sudbine«, te takvu definiciju nije dovodio u vezu s državom, nego s rasno određenim narodom kao čimbenikom jedinstvene povijesne sudbine. On formiranje povijesnih naroda, njihov izlazak iz »prirodnog rasnog kaosa« smatra rezultatom rasnog miješanja, a tek takav, rasno izmiješan narod može postati subjektom povijesti, »istorijskom individualnosti«, čimbenikom jedinstvene povijesne sudbine, nacijom. Na tu sudbinu, prema Berdjajevu, rasno naslijeđe čimbenika koji formiraju povijesni narod »igra ogromnu ulogu.«⁵²

I Starčević je smatrao da je »svaki narod smesa različitih narodah, različne krvi«, te da se »o nijednom Hrvatu nemože reći, da neima kervi, n. p. rimske, ili grčke, ili koje barbarske, a može se reći, da danas neima nigde same i čiste kervi Hervatah iz VII. veka, kako ni one od nijednoga naroda iz onoga doba« te ni on pritom nije prihvatio, barem ne isključivo,⁵³ »građansko-te-

⁵⁰ S. Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, 202-204. Prema ovoj teoriji etnički model nacije bio bi svojstven srednjoj i istočnoj Europi, a građanski model navodno uljudenijem Zapadu. Nasuprot tomu, prema Tomislavu Jonjiću, »rasna i rasistička shvaćanja« svoj su prvi i najtrajniji zamah imali u protestantskim zemljama: Njemačkoj i Engleskoj, a nakon Francuske revolucije i u sekulariziranoj Francuskoj, i to kod autora koji su se u raznim oblicima distancirali od konzervativnog, kršćanskog svjetonazora. T. Jonjić, »Rasno učenje i eugenika«, 22-23.

⁵¹ Rudolf Kjellén, *Država kao oblik života: suvremena teorija o državi*, Zagreb, 1943., 93-111.

⁵² Nikolaj Berdjajev, *Filozofija nejednakosti*, Beograd, 1990., 75-77.

⁵³ Suprotno vidi primjerice u: P. Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, 55-56.

ritorijalni model nacije«, nego je ostao pri etničkom modelu. I Starčević je smatrao da je (hrvatski) narod etnički individuuum sastavljen od različitih rasnih čimbenika, no za razliku od Kjelléna, koji to barem nije spominjao, Starčević je smatrao da među rasnim čimbenicima koji sačinjavaju (hrvatski) narod, postoji jedan koji je superioran drugima. U hrvatskom slučaju to je bio hrvatski rasni čimbenik, »sol ili kvas« koji su tijekom asimilacije prvih Hrvata sa starosjediocima i kasnijim pridošlicama, »obuzeli svu hranu«. To je bio državotvoran, »gospodujući« čimbenik, koji je poput glavne rijeke davao identitet svomu toku, a u tu su se rijeku ulijevali pritoci, koji nisu mijenjali taj identitet. Inferioran rasni čimbenik, »nečista krv«, bio je takozvani slavosrpski, pod kojim nazivom Starčević nije podrazumijevao određen narod s vlastitim narodnim imenom i narodnom tradicijom, nego ostatke različitih naroda, koji su se bez vlastitog identiteta stoljećima valjali po hrvatskim zemljama i ženidbama se asimilirali s Hrvatima, prihvaćajući i njihov jezik, da bi se u novije vrijeme tamo gdje su bili jače koncentrirani i manje asimilirani javili pod srpskim imenom. Budući da je naciju gradio na etničkom temelju i smatrao da Srbi u prošlosti nisu bili narod, Starčević je negirao njihovo nacionalno postojanje, smatrajući ih dijelom hrvatske nacije. Unutar tako određene hrvatske nacije hrvatski rasni čimbenik bio je nositelj pozitivnih nacionalnih osobina, a slavosrpski, koji se nalazio i među onima koji su se smatrali Hrvatima, bio je nositelj negativnih nacionalnih osobina.⁵⁴

Dakle, u Starčevićevu učenju postoji elemenat rasizma, uvjerenje da unutar povijesno formirane hrvatske nacije postoje rasno uvjetovani vrijednosno nejednaki dijelovi. Inferioran rasni čimbenik prevladavao bi kod Srba, koje je Starčević smatrao dijelom hrvatske nacije, te kod onih Hrvata koji su se, bilo zbog uvjerenja bilo zbog materijalne koristi, protivili slobodi hrvatskog naroda, odnosno pravaškom nacionalno-političkom programu. U tom dijelu svoga učenja Starčević se i izravno konfrontirao s Rousseauom, pa je uspoređujući Aristotelovo stajalište, »da ima ljudi od narave sužanja«, s Rousseauovim stajalištem da su ljudi »od narave svi jednaki« a da je ropski mentalitet samo društveno uvjetovan, stao uz Aristotela. Tvrdio je da bi uz njega, »da bude poznavao slavosrbe«, stao i sam Rousseau.⁵⁵ Ipak, u Starčevićevoj rasnoj teoriji nedostaje bitan čimbenik rasizma, namjera dominacije nad rasno inferiornim skupinama. Naime, aristokratsko načelo sadržano u Starčevićevu rasnom učenju nije služilo legitimiranju hijerarhijski strukturiranog društvenog sustava, u kojem bi rasno vrjedniji pojedinci ili skupine uživali veća prava i zauzimali viši društveni položaj unutar hrvatske nacije, nego,

⁵⁴ M. Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.—1914.)*, 12-21.

⁵⁵ Pavo Barišić, *Ante Starčević. Ideali slobode i prava*, Zagreb, 2022., 57.

naprotiv, afirmaciji jedinstva hrvatske nacije obezvrjeđenjem srpske i jugoslavenske nacionalne ideje. Utoliko ovo učenje ima svoju duhovnu dimenziju, te se stvara dojam da Starčevićeva slavosrpska teorija nema rasnu konotaciju, nego da Starčević smatra da je između Hrvata i Srba, kao i između pravaša i jugoslavenski orijentiranih Hrvata bitna razlika u ideji.

* * *

Krajem 1930-ih godina pojavila se ocjena i o prvenstveno konzervativnom karakteru Starčevićeva učenja. Reagirajući na stajališta ponajprije liberalnih krugova, da se Starčević još u mladosti odvojio od vjere »jer je čitanjem i razmišljanjem postao potpuni liberal«,⁵⁶ odnosno da je bio vjerski skeptik, koji je »po svojim nazorima o religiji sasvim pod uplivom prosvjetne literature francuske« i kojem je hrvatski nacionalizam bio »iznad civilizacije kršćanstva«,⁵⁷ hrvatski katolički intelektualac, Dušan Žanko, 1938. godine Starčevića promatra iz sasvim drugog kuta te poriče njegov modernitet. Žanko je zanemario rasno (etničko), kao i »uskogrudno« stranačko-političko značenje Starčevićeva pojma »Slavosrb«, ustvrdivši da je Starčević tim pojmom označio duhovnu pojavu, »tip hrvatskoga malograđanina«. Pritom Žanko pojam »malograđanin« nije tumačio u klasnom, marksističkom smislu, nego kao pripadnika »gnjusnog carstva koje uništava istinsku veliku kulturu«, kao »čovjeka materijalista«, »egoista«, kao sužnja po sužanjskom mentalitetu i po »duhovnom i bitnom (ontološkom) svrstavanju uz sužanjstvo.« U tom smislu Žanko je Starčevića ubrojio među »moraliste«, filozofe i pisce koji ocjenu svijeta temelje na strogim moralnim načelima. Pritom je Starčevićev moral odredio kao »u biti svojoj kršćanski« te je Starčevića smatrao »spiritualističkim kršćanskim tipom, koji je u biti protivan materijalističkom poimanju kulture«, i »kolikogod ga smatrali učenikom francuskih nacionalista,olikogod mu čak šarlatanski podmećemo antikršćanski stav, Starčevićev kulturni ideal nije antropocentričnost, humanizam zatvoren sam u sebe«, nego mu je cilj bio »spasiti duhovni poredak vrednota, oslonivši se na teocentrični princip života.«⁵⁸

Na Nehajevu tvrdnje da je Ante Starčević bio jakobinac i prikriiveni republikanac, nakon Drugog svjetskog rata reagirao je hrvatski jezikoslovac Tomislav Ladan. On se složio s Cesarčevom ocjenom, da su pravaši svojedobno bili krajnje lijeva hrvatska građanska stranka, no smatrao je da je takav položaj stranka zauzela djelujući prvenstveno na konzervativnim načeli-

⁵⁶ M. C. Nehajev, *Političke siluete*, 120.

⁵⁷ M. Nehajev, *Rakovica*, 51.

⁵⁸ Dušan Žanko, »Ante Starčević kao moralist«, u: Dušan Žanko, *Svjedoci*, Barcelona—München, 1987., 67-85.

ma. Ladan je tvrdio da je Starčević nauk bio »na temelju povelja, listina, povijesnih ugovora« Hrvatskoj vratiti oblik i prava koja je imala 1527. godine u trenutku izbora Ferdinanda I. Habsburga za hrvatskoga kralja. U Starčeviću nauku da je bilo »modernističkih« elemenata, no da je on ponajprije bio tradicionalist, konzervativac. »Zaljubljen je u prošlost, u povelje, ugovore, drevne zakone. Temeljit je legitimist jer je unutar legitimističke Monarhije to jedino mogao i biti.« Starčević da se nadahnjivao tekovinama Francuske revolucije, »ali zagovara borbu isključivo na temelju povijesnih prava.« U saborskim govorima i člancima sam je Starčević svoj program, »da sve javne posle naše domovine rešavaju i uređuju sami naš narod kroz sabor i naš kralj«, izričito nazivao konzervativnim te je bio »korjenit demokrat«, ali i simpatizer »prosvijećene kraljevine«, smatrajući »da nikada nije bilo i da ne može biti demokratske republike, nego da to može biti samo monarkija.« Republike su uvijek aristokracije, »i samo monarkija može, ne pazeći na nikakove slojeve, vrsne muže iz svega naroda probirati, javnim službama odlikovati i nadarivati.«⁵⁹

Za razliku od Ladana, koji je isticao konzervativni karakter Starčevićeva učenja, hrvatska marksistička historiografija se nakon Drugog svjetskog rata držala ocjene, koju su o Starčeviću dali prijeratni komunisti, te je isticala demokratski karakter njegova učenja. Analizirajući raspravu Ustavi Francezke, Mirjana Gross, koja je za razliku od Žanka, prema svojem svjetonazoru, Starčevića smatrala »malograđanskim ideologom«, ustvrdila je da je Starčević bio simpatizer jakobinaca jer je »shvatio da su oni dovršili zadaću revolucije i dali čvrstu podlogu jedinstvenoj francuskoj naciji i građansko-demokratskom društvu.« Simpatizirajući jakobince Starčević da ipak nije bio načelni republikanac, jer je »mrzio (francuske) republikance od njihove pojave 1848.«, a ove opet nije mrzio kao načelni monarhist, nego jer su bili predstavnici bogatog, liberalnog građanstva i odgovorni za klasne sukobe u društvu, koji su razarali jedinstvo nacije. S druge strane, iako je prepoznavao ozbiljnost radničkog pitanja i podupirao dio radničkih zahtjeva, primjerice zahtjev za općim pravom glasa i pravo na štrajk, Starčević se protivio socijalizmu, ograničenju slobode tržišta i upletanju države u uređenje odnosa između radnika i poslodavaca.⁶⁰

Gross je pravašku ideologiju smatrala tipičnom europskom »romantičkom nacionalno-integracijskom ideologijom«, čiji je dio bio i historicizam. Ona je kao čimbenike koji su dali osnovnu boju pravaškoj ideologiji istak-

⁵⁹ Tomislav Ladan, »Ante Starčević«, u: *Ante Starčević. Politički spisi*, (izbor Tomislav Ladan), Zagreb, 1971., 18-25.

⁶⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 256-260.

nula povijesno iskustvo hrvatskog naroda i ideje Francuske revolucije, a od mislioca posebno je istaknula znatan utjecaj J.-J. Rousseaua na pravašku ideologiju. Pritom je isticala da pravaški ideolozi, Starčević i Kvaternik, nisu prihvaćali veći dio Rousseauove koncepcije društvenog ugovora, primjerice njegov ugovor »društvenog tijela sa svakim svojim članom za prijelaz čovjeka iz prirodnog u društveno stanje, niti interpretaciju jedinstva vlasti i odbacivanje reprezentativnog sistema,« nego »samo jedan njegov dio koji se odnosio na vladara, a mogao se na novom stupnju uskladiti s tradicijom hrvatskog plemstva«, a to je bilo pravo na raskid društvenog ugovora.⁶¹ No, kako smo vidjeli, niti je društveni ugovor za Starčevića i Rousseaua imao isto značenje niti su bile iste političko-pravne posljedice njegova raskida, pa nije nužno ni da je Rousseauovo učenje u tom slučaju nadahnulo Starčevića, osobito zato što se pravo na raskid toga ugovora moglo, kako navodi Gross, i »uskладiti s tradicijom hrvatskog plemstva«.

Ni ostali dijelovi Rousseauova učenja, koji su navodno u određenoj mjeri utjecali na pravaški nauk, ne opravdavaju tvrdnju o znatnom Rousseauovu utjecaju na pravašku ideologiju. U tom kontekstu Gross je spomenula »Rousseauovo učenje o prirodnom pravu čovjeka na slobodu«, koje je moglo »biti poticaj Starčeviću odricanju ljudskih kvaliteta i pripadnosti naciji onima koji nisu prihvatili pravaški nauk, koji je, kako je tvrdio, jedini vodio prema slobodi hrvatskoga naroda.«⁶² Riječ je, dakako, o Starčeviću učenju o Slavosrbima, pojmu za koji i sama autorica, za razliku od Žanka, navodi da je Starčević njime označavao Srbe i korumpirane, nemoralne Hrvate, svoje političke protivnike,⁶³ a kojim se učenjem, kako smo vidjeli, Starčević izričito suprotstavio Rousseau. Na kraju Gross tvrdi da se Starčević argumentima državnoga prava služio djelomično i iz pragmatičnih razloga zbog djelovanja unutar konzervativne Monarhije, koja je odbacivala načelo prirodnog prava naroda na samoodređenje, a priznavala samo zahtjeve povijesnih naroda utemeljenih na zakonima i ugovorima,⁶⁴ te da je u Starčevića kao »sljedbenika ideja Francuske revolucije« i »kao učenika Rousseaua«, ispod državnog prava uvijek virilo i prirodno pravo naroda na samoodređenje.⁶⁵ No, činjenica jest da su njegov program i njegovo učenje, čitav smisao njegove političke filozofije bili utemeljeni na državnom pravu, koje se temeljilo na povijesnim izvorima, te ostaje dojam da je tvrdnja o prirodnom pravu kao Starčeviću latentnom

⁶¹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 9-14.

⁶² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 13.

⁶³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 147-148.

⁶⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 6., 95-96.

⁶⁵ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 211.

načelu imala istu svrhu kao nekadašnja Nehajeva tvrdnja o Starčeviću prikivenom republikanstvu. Naime, da se isticanjem toga prava kao, ponajprije, liberalnog načela Starčevića što više odvoji od konzervativne misli.

Nije jasno iz kojeg je to dijela Starčevićeva učenja virilo prirodno pravo. Vidjeli smo da je Starčević povijest smatrao temeljnim izvorom spoznaje i djelovanja, te da je politički dio svoga programa, zahtjev za hrvatskom državnom neovisnošću pod njezinim zakonitim vladarom, temeljio isključivo na povijesno utemeljenom državnom pravu. On je mogao intimno uvažavati prirodno pravo na samoodređenje naroda i mogao se služiti argumentima državnoga prava, pa isključivo i iz pragmatičnih razloga, no to bi samo bio pokazatelj da njemu nije bilo bitno kako doći do cilja, stvaranja neovisne hrvatske države, odnosno da su za njega svjetonazorska pitanja bila drugorazredna. Osim toga, upravo se kod njegovih političkih protivnika puno jasnije vidi da su se u opravdanju svoje politike koristili i argumentima prirodnog prava, koji su virili ispod državnog prava. Političari jugoslavenske orijentacije iznoseći političke zahtjeve vrhovima Monarhije pragmatično su se koristili argumentima hrvatskoga državnog prava, a za unutrašnju upotrebu, u nacionalnom pogledu ovo su načelo usklađivali s prirodnim pravom naroda na samoodređenje i unutar jedinstvenog hrvatskog političkog naroda kao nositelja hrvatskog suvereniteta, uz hrvatsku priznavali i nacionalnu posebnost srpskoga naroda.⁶⁶

Pojam političkog naroda potječe iz feudalne tradicije kada se tim pojmom označavalo plemstvo nasuprot obespravljenom puku, a prema Mirjani Gross, u Hrvatskoj se taj pojam, proširen na sve stanovništvo, održao tijekom čitavog 19. stoljeća u službi izgradnje nacionalne svijesti »na temeljima državnopravne tradicije«.⁶⁷ Mirjana Gross se slaže da je Starčević polazio od jedinstvene hrvatske nacije, no ističe da je on nije temeljio na etničkom modelu, nego da je poistovjećivao pojam hrvatskog političkog naroda, proširen na sve stanovništvo hrvatske države, s hrvatskom nacijom.⁶⁸ Ako bismo prihvatili da je Starčević hrvatsku naciju utemeljio na demokratski shvaćenom hrvatskom političkom narodu, odnosno politički ravnopravnom i etnički bezbojnom cjelokupnom stanovništvu hrvatske države, to bi značilo da je Starčević prihvaćao građansko-teritorijalni model nacije. Ovakvu tezu u novije je vrijeme popularizirao osobito Pavo Barišić, koji piše da »na povijesnim i političkim elementima nacije kao političkoga naroda i hrvatske države kao moderne europske nacionalne države Starčević zastupa nacionalno jedinstvo cjelokupnoga

⁶⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 96.; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.—1875.*, Zagreb, 1989., 64-66.

⁶⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 95-96

⁶⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 136., 219.

hrvatskog pučanstva nasuprot njegovoj i krvnoj i jezičnoj izmiješanosti.« Ovu tvrdnju Barišić objašnjava u prvom redu konstatacijom da je Starčević odbacivao »rasni princip« u izgradnji hrvatske nacije, odnosno kontinuitet hrvatske rasne čistoće.⁶⁹ Kako smo vidjeli, ni Kjellénu ni Berdjajevu to još uvijek ne znači da je odbacivao etnički i prihvaćao građanski model izgradnje nacije.

Drugim se argumentom Barišić, koji inače vjerno slijedi Mirjanu Gross, odvojio od njezina mišljenja. Kako smo vidjeli, Mirjana Gross kao jednu od temeljnih razlika između Starčevića i njegovih političkih protivnika jugoslavenske orijentacije navodi da je Starčević poistovjećivao jedinstvenu hrvatsku naciju s jedinstveno shvaćenim hrvatskim političkim narodom, dok su njegovi politički protivnici unutar jedinstvenog hrvatskog političkog naroda kao nositelja hrvatskog državnog suvereniteta dopuštali nacionalnu posebnost srpskog naroda. U drugom tumačenju svoje tvrdnje da je Starčević prihvaćao građanski model nacije Barišić se poslužio jednim člankom. U njemu je Starčević naveo da u svakoj zemlji ima pučanstva različitog po »jeziku, vjeri i pasmini«, među kojima je spomenuo i Srbe, koji se po tim razlikama i nazivaju, te da on smatra da te posebne nazive treba dopustiti sve dok ne štete općenitosti domovine i nacije.⁷⁰ Za ovaj je članak, koji se svodi na priznavanje nacionalnih posebnosti unutar hrvatskog političkog naroda, Mirjana Gross s pravom zaključila da je iznimka i u dotadašnjem i u daljnjem Starčevićevu opusu,⁷¹ a Barišić ga predstavlja kao primjer općeg i temeljnog Starčevićeva stajališta.

Ovo bi bila sva argumentacija u prilog tezi da je Starčević prihvaćao građansko-teritorijalni, politički model nacije. Drugih argumenata nema i mi možemo samo pretpostaviti da je Starčević, koji je nedvojbeno polazio od jedinstva hrvatske nacije i koji je svoj politički program nedvojbeno temeljio na hrvatskom državnom pravu, na državnopravnoj tradiciji temeljio i svoj nacionalni program, pa je jedinstveni hrvatski politički narod poistovjećivao s jedinstvenom hrvatskom nacijom. S druge strane, iz njegovih brojnih rasprava pouzdano znamo da je naciju temeljio na etničkom modelu.

* * *

S padom komunizma u hrvatskoj je znanosti prevladalo uvjerenje da je Starčević bio liberal. Povjesničarka Tereza Ganza-Aras pod kapu liberalizma stavila je velik dio pojava, pokreta i procesa svojstvenih za moderno doba, pa je tako nasuprot vlastitu određenju liberalizma kao ideologije različite od

⁶⁹ P. Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, 49-53.

⁷⁰ P. Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, 53-56.

⁷¹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 231-233.

onih ideologija koje pojedinca vrednuju kroz njegovu pripadnost kolektivu, odnosno naciji, klasi, vjerskoj zajednici, u liberalizam uvrstila i nacionalne pokrete. Na vjerskom terenu liberalizmom je okrstila uvjerenje da su sve religije koje se ispovijedaju na području neke države »jednake, pa su prema tome jednake i Crkve i crkvene dogme širom svijeta«, da bi kao predstavnike liberalizma u Hrvatskoj navela i katoličke svećenike, biskupe Maksimilijana Vrhovca i Josipa Jurja Strossmayera, te Franju Račkoga. Jugoslavensku nacionalnu ideologiju posljednje dvojice, utemeljenu na jezično-etničkom jedinstvu Hrvata i Srba, nazvala je »modernim hrvatskim liberalnim nacionalizmom«, koji se uspješno odupro srpskom »osvajачkom nacionalizmu«, a isto tako je i Starčevićev nacionalizam, objektivno različit od Strossmayerova upravo u odnosu prema Srbima, smatrala liberalnim. Naime, odredila ga je kao ne toliko utemeljenog na »etnički jedinstvenom kolektivu koliko na realizaciji povijesnog državnog prava«, dakle na građanskom modelu. Pritom je, poput Barišića, potpuno izokrenula Starčevićevu ideologiju, smatrajući da »Starčeviću nije smetalo da pojedinci i zajednice građana hrvatske države budu i etnički i religiozno ono što sami žele, jedino je vrlo isključivo tražio da u pitanju državotvornosti moraju podržati hrvatsku državu i stoga u pogledu državljanstva biti Hrvati.« Kao liberal Starčević se zauzimamo za odvajanje Crkve od države, a »njegov stav prema Crkvi poprimao je izraze ogorčene odbojnosti«. Pritom autorica nije uzela u obzir da Starčevićeva odbojnost prema Katoličkoj Crkvi nije bila uzrokovana njezinim dogmama, nego »liberalnom orijentacijom« njezinih gore spomenutih predstavnika, koji su zbog želje za »ujedinjenjem ljudskog roda u kršćanstvu« i »uklanjanja neprijateljstva među kršćanskim crkvama«, prihvatili i promicali jugoslavensku ideologiju.⁷²

Pavo Barišić je Antu Starčevića smatrao hrvatskim »misliteljem« koji je »zacijelo najznakovitije pokušao razraditi liberalne zasade Francuske revolucije (...) te ih primijeniti pri izgradnji hrvatske države«, navodeći da se »liberalne zasade u njegovu djelu očituju ponajprije u osobnom liberalnom stajalištu prema slobodi za sve, političkoj i osobnoj, prosvjetiteljstvu, demokratskim načelima, ideji ljudskih prava, pravnoj državi, vladavini prava, vjerskoj toleranciji, liberalnim zakonima, javnom mnijenju.«⁷³ Pitanje je koliko su »demokratska načela«, koja je Starčević nesumnjivo zastupao, u 19. stoljeću bila kompatibilna s liberalizmom i liberalnom državom, a pitanje je i koliko je

⁷² Tereza Ganza-Aras, »Liberalizam u Hrvata«, *Politička misao*, god 31 (1994.), br. 3., 5-19.

⁷³ Pavo Barišić, »Ante Starčević (1823.—1896.«, u: *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, ur. Andrea Feldman i dr., Zagreb, 2000., 105.

Starčević, koji je kako smo vidjeli, smatrao da je narod vrjedniji od pojedinca, stajao iza jednog od temeljnih načela liberalizma, »ideje ljudskih prava.« Pišući o Deklaraciji o prirodnim pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine, Starčević je naveo da je francuska ustavotvorna skupština prihvatila »taj bezuvetno šakaljiv, u stanovitim obstojnostih pogibelan predlog«, no kako bi »bila zloba« reći da je ova skupština namjerno prihvatila »nekoje pogibelne ustanove« ove Deklaracije.⁷⁴ Čini se da je Starčević smatrao da su neka od prava navedenih u Deklaraciji smetnja urednom funkcioniranju države, pa bi se za njega moglo reći da je bio načelni pobornik autoritarnije države nego što je bila liberalna Francuska u razdoblju ustavne monarhije (1789.—1793.). S druge strane, ako je Starčević ovdje mislio da Deklaraciji prava nedostaje i kakva deklaracija dužnosti pojedinaca, i onda bi njegov lik manje nalikovao na Barišićev, a ovoga puta više na Žankova Starčevića.

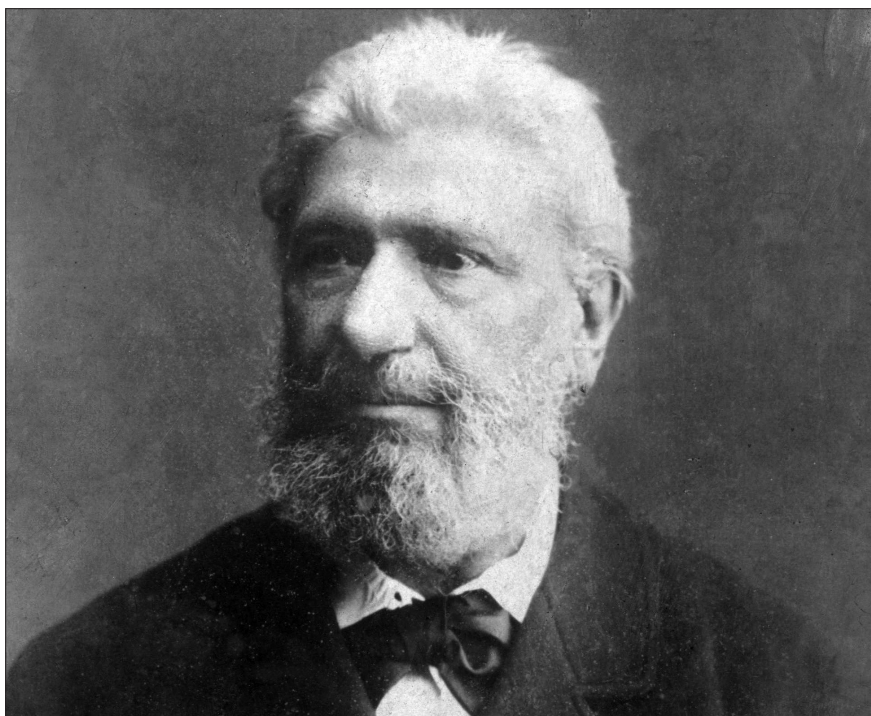
Slijedeći Mirjanu Gross, Barišić je ustvrdio da je Starčevićovo »misaono polazište u ideji prirodnih prava (...), a argumentacija je u duhu pravnog historizma 19. stoljeća,« te je pritom u odnosu prema Gross pojačao navodni Starčevićev pragmatizam pri odabiru državnopravne argumentacije. Tamo gdje je Gross spomenula da je u Starčevića prirodno pravo virilo ispod državnog prava, Barišić je pisao da je bilo u temelju njegova državnoga prava, a tamo gdje je Gross pisala da je pozivanje na državno pravo u legitimističkoj Monarhiji bilo politički isplativije nego pozivanje na prirodno pravo, Barišić je povezivao prirodno pravo s revolucijom i naveo da je ono u Monarhiji bilo »proskribirano.«⁷⁵

U kontekstu liberalizma Barišić je Starčevića povezo s Rousseauom, te je naveo da je Starčević pojam slobode, njezin položaj na vrhu ljestvice vrijednosti i poistovjećivanje slobode s pravom, preuzeo od Rousseaua.⁷⁶ Na drugome mjestu, čini se bez jasne namjere, Barišić je Starčevića i Rousseaua povezo u kontekstu konzervativizma i demokratske misli. Tamo je Barišić naveo da »njihova idejna blizina još nije u cijelosti istražena«, no kako je nedvojbeno da je Starčević, poput Rousseaua, pridavao značenje »veličanju prirode i naravnog ćudoređa«, razotkrivao proturječnosti »moderne kulture i znanosti«, dovodio u pitanje »dogmu o napretku«, dvojio »u spasenje i blagodat što ih donosi moderna civilizacija« te kritizirao društveno licemjerje, »izvještačenost običaja«, laži i »kvarenje ćudoređa.« Prema Barišiću, »kroz cijeli opus« Rousseaua i Starčevića, koji su dijelili demokratska načela kao što su »vrhovnička vlast puka, opća volja i elementi društvenoga ugovora pri zas-

⁷⁴ A. Starčević, *Ustavi Francezke*, 15.

⁷⁵ P. Barišić, »Ante Starčević (1823.—1896.)«, 117.

⁷⁶ P. Barišić, »Ante Starčević (1823.—1896.)«, 114-115.



nivanju političke zajednice«, »kao nit vodilja provlači (se) motiv raskrinkavanja opsjena i prokazivanja opsjenara u društvu, nemilosrdna kritika izvještenosti i prepredenosti samozvanih proroka i slavljenih kumira«.77 Proroci i slavljene kumiri za Starčevića su bili predstavnici tadašnje hrvatske elite, odnarođeno hrvatsko liberalno građanstvo.

Tomislav Ladan ima pravo kada piše da je javno djelujući tijekom nekoliko desetljeća Ante Starčević stvorio golem opus, različit prema formi, svrsi i potrebi pisanja, te unutarnjim i vanjskopolitičkim okolnostima koje su utjecale na njegovo stvaranje, zbog čega je teško otkriti njegovo dosljedno, temeljno stajalište o svjetonazorskim pitanjima. Kada bih se kao istražitelj njegova opusa ipak morao opredijeliti za neki od svjetonazora, koji najviše priliči njegovu djelu, uz rizik da govorim više o sebi a manje o njemu, opredijelio bih se za konzervativizam kao osnovnu boju, obogaćenu snažnom demokratskom nijansom.

Ako konzervativizam nastoji održati ili nanovo stvoriti društvo kao organsku cjelinu, gdje hijerarhijski raščlanjeno društvo daje smisao postojanja

77 P. Barišić, *Ante Starčević. Ideali slobode i prava*, 209.

pojedincima, te ako je za liberalizam i demokraciju karakteristično da razbijaju staru organsku cjelinu iz koje vade pojedinca, koji u liberalizmu nastavlja živjeti sam, a u demokraciji se poput atoma mehanički udružuje u neku novu cjelinu, onda je Starčević, komu je narod vrijedniji od pojedinca, ponajmanje liberal. U središtu Starčevićeva učenja je narod, a ne pojedinac, i pitanje je samo ima li taj narod u Starčevićevu učenju pretežito konzervativne ili pretežito demokratske karakteristike. U prilog demokratskim karakteristikama Starčevićeva naroda govori to što se Starčević zauzima za moderno nivelirano društvo povezano, uz određena odstupanja, jednakim političkim pravima, a ne za staro, aristokratsko, hijerarhijski raščlanjeno društvo, te što samim time kao vrhovnu političku vrijednost ističe narodnu volju. No, dok u ovom materijalnom smislu Starčević zaista razbija staru društvenu, organsku cjelinu, novo društvo koje on stvara nije samo mehaničko, nego se u duhovnom smislu nastavlja na staro društvo.

On ne prekida vezu s prošlim, umrlim generacijama svoga naroda, nego na njihovoj političkoj ostavštini temelji svoju politiku. U politici nije sam i ne polazi od početka, nego je odgovoran prošlim generacijama, koje su Hrvatsku dovele do njegova doba i koje su njegovoj generaciji predale kormilo u ruke. Otuda mu snaga, zaleđe za djelovanje protiv vjetra i bijes na političke protivnike koji su izdali stvar otaca. U srži njegova učenja nalazi se staro, aristokratsko načelo. Hrvatski narod baštinik je ugovora, kojim su se vladari iz kuće Habsburga u 16. stoljeću obvezali hrvatskom plemstvu. Hrvatski narod baštinik je one hrvatske rase iz 7. stoljeća, malobrojne ali »gospodujuće«, koja je bila »sol ili kvas« cjelokupnom stanovništvu hrvatskih zemalja i asimilirala ih. I ta je rasa svoje izvorište imala u hrvatskom plemstvu, pa Starčević u svoje doba najčišću hrvatsku rasu još uvijek vidi u bosansko-hercegovačkom plemstvu, koje se najmanje ženilo s okolnim stanovništvom. Otpadnici od hrvatske nacije, Srbi te jugoslavenski i federalistički orijentirani Hrvati, baštinici su »nečiste krvi«, slavosrpske pasmine.

Starčević je hrvatsku konzervativnu politiku osvježio modernim demokratskim idejama. Zbog toga je u hrvatskoj politici djelovao poput nacionalno-politički radikalnijeg i demokratičnijeg staromađarona, pripadnika stranke koja je u svom socijalnom dijelu bila zatvorena za demokratsko načelo, te je s Levinom Rauchom doživjela svoj labuđi pjev i nestala. Nakon toga na poprištu borbe protiv hrvatskih liberala, koji su se otrgnuli od hrvatske političke tradicije ostao je Ante Starčević. U borbi koja traje do danas, on je svoju dužnost obavio časno i svoje je djelo ostavio u zavjet novim naraštajima.

maths

PRIKAZI

Ante Bežen, Ivan Brlić (ur.),
**Velebitski ustanak. Zbornik
radova**, Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar, Zagreb
—Gospić, 2023.

Oni koji su sanjali hrvatsku državu očekivali su da će Hrvati u njoj moći slobodno njegovati svoj nacionalni identitet. No, stvaranjem hrvatske države pokazalo se da Hrvati nisu u stanju raskinuti s povijesnim stečevinama, koje među njima na životu održavaju sputavajući i hrvatstvu protivan, jugoslavenski identitet. Jedan od razloga ovoga nesklada pritisak je moćnih svjetskih čimbenika, koji zbog ideoloških razloga (uske povezanosti hrvatske nacionalne ideje s NDH), ne dopuštaju punu afirmaciju obilježja koja čine hrvatski identitet. Drugi razlog je kod mnogih Hrvata prisutan strah od odvajanja, koji kod njih uzrokuje stalnu krizu identiteta i zbog kojega oni, iako neki od njih nisu nikad živjeli u jugoslavenskoj državi, ni danas ne mogu sebe zamisliti izvan jugoslavenskog okvira. Ovaj nesklad nalazi se i u korijenu moderne hrvatske države, stvorene na tezi da u povijesnom razvoju jugoslavenstvo, barem u svojoj hrvatskoj inačici, nije bilo negacija, nego afirmacija hrvatske nacionalne ideje, te na toj tezi utemeljenoj politici hrvatske nacionalne pomirbe. U početku se državotvorne Hrvate uvjeralo da se politikom nacionalne pomirbe, kojom se naočigled utvrđivala legitimnost jugoslavenskog identiteta unutar hrvatskog naroda, »drugom« dijelu Hrvata daju tek koncesije kako tijekom Domovinskog ra-

ta ne bi otišli u šumu. Danas, kada je hrvatski javni prostor uglavnom u rukama »drugih« Hrvata, koji putem njega promiču isključivo vlastite identitetske vrijednosti, jasno je da su koncesije davane državotvornim Hrvatima. Kako su im one davane, tako im se danas i oduzimaju.

Hrvati danas na nacionalnoj razini slave odvajanje od Jugoslavije i stvaranje hrvatske države, no 22. lipnja slave i početak borbe protiv hrvatske države i stvaranja jugoslavenske države. Na ljestvici vrijednosti današnje hrvatske države jugoslavenska komunistička država vrijednija je od NDH, pa prema tomu današnjoj Hrvatskoj hrvatska nacionalna ideja nije vrhovna vrijednost te ona nije načelno protivna jugoslavenskoj državnoj ideji. Da je protivna, njoj bi bilo kakva Hrvatska bila bolja od bilo kakve jugoslavenske države, a pogotovo ako su obje države izjednačene u njegovanju liberalno-demokratskih standarda. Budući da nije načelno protivna jugoslavenskoj državnoj ideji, te budući da joj se NDH nalazi na dnu ljestvice vrijednosti, današnja hrvatska država nema interesa njegovati sjećanja ni na koji događaj koji je povezan s NDH, pa bio on uperen i protiv nedemokratskog i protuhrvatskog režima Kraljevine Jugoslavije. Sjećanje na takve događaje, ako su vrijedni spomena, odozdo njeguje sam hrvatski narod.

Jedan od takvih događaja je i tzv. Velebitski ustanak, pod kojim se nazivom podrazumijeva oružani napad grupe uniformiranih ustaša, potpomognutih domaćim simpatizerima, na oružničku postaju u Brušanima u okolici Gospića, u ranim jutarnjim satima 7. rujna 1932. godine. U

povijesti ustaške revolucionarne borbe ovaj je događaj predstavljao prvu i zadugu jedinu akciju izrazito vojnoga karaktera, koja je unatoč ograničenim rezultatima izazvala veliku pozornost inozemstva i snažnu reakciju jugoslavenskih vlasti. Ova je reakcija, koju je karakterizirao dug i sustavan teror nad ličkim, podgorskim i ravnokotarskim stanovništvom, među njima stvorila kolektivnu traumu, koja je unatoč institucijskom poticanju zaborava obiteljskom predajom prenesena do današnjih dana.

U modernoj Hrvatskoj sjećanje na ovaj događaj već dugi niz godina njeguje grupa ličkih entuzijasta, potpomognutih riječkim i zagrebačkim prijateljima, Katoličkom Crkvom, pravaški orijentiranim političkim strankama te lokalnom vlašću. Želja im je da ovaj događaj na hrvatskoj nacionalnoj razini bude prepoznat i službeno prihvaćen kao »prva oružana pobuna protiv jugoslavenskog velikosrpskog režima Kraljevine Jugoslavije,« odnosno kao simbol borbe Hrvata za slobodu, ostvarenu u modernoj hrvatskoj državi. Pretvaranje velebitske akcije u općehrvatski protujugoslavenski simbol ima konkurenciju u pobuni dijela hrvatskih pukovnija bivše austro-ugarske vojske, koja je izbila u Zagrebu 5. prosinca 1918., a o kojoj je 2018. godine objavljena knjiga s podnaslovom »Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države.« Kada bi postojala minimalna spremnost hrvatskih vlasti da načelno osudi jugoslavensku ideju, Petoprosinac pobuna bi unatoč nejasno definiranim ciljevima i iako gotovo potpuno zaboravljena dobila njezinu podršku i bila bi ustoličena kao sim-

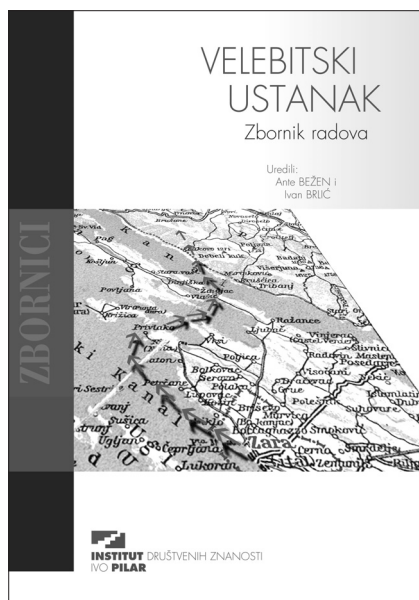
bol začetka protujugoslavenskog otpora, pogotovo jer njezini sudionici ne samo da nisu mogli biti povezani s ustaškom organizacijom, nego čini se da nisu bili povezani ni s političkim čimbenicima, iz kojih je ta organizacija kasnije niknula. Kako te spremnosti nema, protujugoslavenski prvoborački epitet spontano će ponijeti Velebitski ustanak, koji je imao jasan i čvrsto određen cilj stvaranja neovisne hrvatske države i o kojem je sjećanje u narodu još uvijek vrlo živo, sada već obavijeno i mitskom koprenom.

Dio spomenutog njegovanja sjećanja na Velebitski ustanak predstavlja i zbornik radova o ovom događaju, objavljen ove godine na temelju znanstvenog istraživanja, koje je krajem 2020. godine Grad Gospić naručio od Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. U zborniku je šestoro autora (Mario Jareb, Zlatko Begonja, Hrvoje Čapo, Tatjana Tomaić, Zdenko Kuftinec i Ante Bežen), povjesničara ili zaljubljenika u povijest, pokušalo rasvijetliti različite strane ovoga događaja sa znanstvenog gledišta. Znanstveno gledište ovog zbornika, nastalog kao dio kulture sjećanja na Velebitski ustanak, za to isto sjećanje predstavlja i opasnost, jer je ono kadro ogoliti predmet, skinuti mu mitsku koprenu te mu time oduzeti simboličko značenje. No, naručitelji zbornika su svjesno ušli u taj rizik, polazeći od uvjerenja da zreo narod svoje simbole treba stvarati na istini, a ne na mistifikacijama.

Središnje mjesto u ovom zborniku zauzimaju dva članka povjesničara s Hrvatskog instituta za povijest i priznatoga stručnjaka za problematiku ustaškoga po-

kreta, Marija Jareba, čiji se duh osjeća u još nekim člancima ovoga zbornika i koji zborniku time daje i osnovnu boju. Njegov prvi članak nosi naslov: *Ustanak ili diverzija? Velebitski (Lički) ustanak od zamisli i pripreme do izvedbe* (11-72.). Kako i sam naslov članka govori, autor u njemu odgovara na pitanje može li se u slučaju Velebitskog ustanka zaista govoriti o ustanku, što podrazumijeva namjeru dizanja ustanka, široko postavljene ciljeve i masovnost sudionika. Već na samom početku članka autor na temelju svojih ranijih saznanja, te zaključaka dijela povjesničara, ali i sudionika akcije iznosi mišljenje da u ovom slučaju nije bilo riječi o pravom ustanku, nego o nečemu nalik na diverziju ili pokaznu vježbu, koja je imala izniman promidžbeni učinak. Pritom autor ne smatra da je Velebitski ustanak bio diverzija jedino zbog svojih rezultata, koji su zaista bili ograničeni na mali broj sudionika i dizanje u zrak jedne oružničke postaje, nego smatra da je on kao takav bio i zamišljen.

Ovo se mišljenje zatim provlači kroz čitav članak, u kojem su prikazani čimbenici koji su sudjelovali u organizaciji ovog »pothvata«, njegovu pripremu, izvedbu te povlačenja njegovih sudionika u Zadar nakon »diverzije« u Brušanima. Autor prepoznaje tri glavna čimbenika, koji su sudjelovali u organizaciji Velebitskog ustanka: vodstvo ustaške organizacije u Italiji, ustaški centar u Zadru, koji je pripadao Italiji, te mjesne ustaške skupine u Lici i na podvelebitskom području. Pritom autor ustašku organizaciju u Lici promatra odvojeno od ustaških skupina na podvelebitskom području, koje



promatra u sklopu analize ustaškog centra u Zadru. Analizirajući rad ustaške organizacije u Lici, autor smatra da se u pripremi Velebitskog ustanka ne može odrediti točna uloga dvojice čelnih ljudi ove organizacije, dr. Andrije Artukovića i Marka Došena, koji su uoči ustanka prebjegli u Zadar, no da su u pripremi osobito sudjelovali: Josip Tomljenović, Nikola Orešković i Juraj Juco Rukavina, koji su prihvaćali i smještali ustaše pridošle iz emigracije, organizirali mještane kao ispomoc ovim ustašama, te prihvaćali i raspoređivali oružje i promidžbeni materijal iz emigracije.

Ustaški emigranti, oružje i promidžbeni materijal u Liku su prebačeni iz talijanskog Zadra, u kojem je djelovao ustaški centar pod vodstvom Ante Brkana. Već u veljači 1932. godine jugoslavenske su vlasti imale dojavu o slanju oružja i promidžbenog materijala iz zadarskog

ustaškog centra, između ostaloga, i u Liku, s ciljem dizanja ustanka, koji bi buknuo u Lici, a kojim bi bila uspostavljena samostalna hrvatska država. Autor ovo slanje oružja ne dovodi u neposrednu vezu s pripremama Velebitskog ustanka, nego navodi da je vodstvo ustaške organizacije donijelo odluku o »pokretanju pothvata« u Brušanima »najkasnije u kasno proljeće 1932.« a navedeno prebacivanje oružja iz Zadra u Liku spominje tek u kontekstu ostvarenih veza između Zadra i Like, odnosno kao jedan od »predujeta« za organizaciju ovoga »pothvata«. Pritom autor ne pita zašto su ustaše krijumčarili oružje u Liku još prije proljeća 1932.: bez ikakva cilja, za svaki slučaj ili zato da jednom dignu ustanak u Lici, kako je o tomu govorila i spomenuta dojava iz veljače 1932. Naime, ako su ustaše planirali jednoga dana dignuti ustanak u Lici, u koju su zato još prije proljeća 1932. dopremili određenu količinu oružja, je li onda moguće dizanje u zrak oružničke postaje u Brušanima promatrati kao izoliranu diverziju, koja nije imala nikakve veze s namjerom dizanja ustanka na istome području?

Pišući o pripremi Velebitskog ustanka, autor se osvrće i na tvrdnje da je Italija u najmanju ruku znala za tu pripremu, ako već Velebitski ustanak nije sama i organizirala. U odgovoru na ove tvrdnje autor se poslužio relevantnom knjigom Jamesa Sadkovicha, *Italian Support for Croatian Separatism*, utemeljenoj na izvorima iz talijanskih arhiva. U knjizi Sadkovich izričito navodi kako se »prepad nije svidio ni Talijanima, koji očito nisu bili unaprijed upozoreni na akciju.« Da-

kle, prema mišljenju autora, Velebitski je ustanak bila samostalna akcija ustaša, pokrenuta isključivo da se ostvare ustaški ciljevi, koji su se mogli, ali nisu trebali podudarati i s talijanskim ciljevima.

Trojica od ustaša koji su sudjelovali u Velebitskom ustanku došla su iz emigracije u Liku još u lipnju 1932. Među tom trojicom bili su se Rafael Boban i Ante Pejković, dok se o trećem ne zna gotovo ništa (»Stari iz Livna«). Njima su se ubrzo pridružila trojica domovinskih ustaša: Stipe Devčić, Pavao Devčić i Jakov (Jacketa) Rukavina. Desetak dana prije napada na postaju u Brušanima ova ustaška grupa popunjena je dolaskom još petorice ustaša iz emigracije: Ivana Devčića Pivca, Jure Devčića, Petra Šarlije, Venture Baljka i Mile Barišića. No, nakon napada na postaju u Brušanima u povlačenju se spominju samo desetorica ustaša, pri čemu nedostaje »Stari iz Livna«. S ovom petoricom ustaša stigla je i nova pošiljka oružja iz Zadra. Navodno je samo tom prilikom iz Zadra dopremljeno oko dvije tone streljiva, pištolja različitih vrsta, oko 300 kilograma jakog eksploziva, paklenih strojeva i brzometnih pušaka. Prema drugom izvoru, pri čemu je moguće da nije riječ o istoj, nego o različitoj pošiljci, iz Zadra je u Liku tih dana dopremljeno 20 sanduka oružja i streljiva, ukupno teških od 600 do 800 kilograma. Za prijenos ovog oružja iz podvelebitskog primorja u Liku bilo je angažirano oko 60 osoba, pa se postavlja pitanje je li zaista ovako velika količina oružja bila potrebna samo zato da se u zrak dignu mala oružnička postaja u Brušanima. Osim toga, ustaše se uoči napada na oružničku postaju ni-

su krili, kako se i ponaša tijekom diverzije, nego su se nekoliko dana prije toga počeli slobodno, u ustaškim odorama pojavljivati u javnosti i kretati se među domaćim stanovništvom. Zar se ova drskost ne bi mogla shvatiti kao poziv na ustanak?

Prema mišljenju autora, ustaše su izabrali napasti oružničku postaju u Brušanima iz više razloga. Ona je u to vrijeme zbog oružničkih akcija koje su pokretane iz nje simbolizirala velikosrpsku tiraniju, nalazila se u blizini Gospića kao ličkog središta i bila je povezana s prekovelebitskim područjem, na koje su prethodno prebačeni ustaški emigranti i oružje. Raspravljajući o tomu, autor tvrdi da su ustaše tu postaju izabrali kao »prvu metu« svoga djelovanja, čime naznačuje kako smatra da napad na oružničku postaju nije bio jedini cilj ustaša. Ipak, kako ćemo poslije vidjeti, autor ni time ne dovodi u sumnju svoje mišljenje, da je Velebitski ustanak od zamisli do izvedbe bio tek ustaška »diverzija«.

Napad na postaju u Brušanima dogodio se u ranim jutarnjim satima, 7. rujna 1932. Tada su spomenuti ustaše, uz pomoć lokalnih mladića (Ivica Abramović, Ante Šuper, Dane Babić, Joso Barić, itd.) najprije paklenim strojem raznijeli vrata i prozore postaje, u kojoj su u to vrijeme bila dvojica oružnika, a zatim bombama i hicima iz vatrenog oružja zasuli postaju. U isto su vrijeme bombama i vatrenim oružjem napali stanove, u kojima su se nalazila druga dvojica, ali oženjenih oružnika. Nakon nekog vremena napad je iznenada prekinut, a ustaše su se uz pjesmu i poklike povukli iz Brušana. Pri-

tom ni na jednoj ni na drugoj strani nije bilo žrtava, a jedine nesuglasice vezane za ovaj dio Velebitskog ustanka odnose se na pitanja jesu li oružnici tijekom ovih napada uzvratili ili nisu, te jesu li ustaše pri povlačenju uz ustaške, uzvikivali i komunističke parole.

Napadači su se zatim podijelili u dvije grupe, koje su se nastavile kretati u ustaškim odorama. Jedna je grupa (Ventura Baljak, Mile Barišić, Ante Pejković i Petar Šarlija) išla na istok prema Dalmaciji, te se preko Medvide, Vrane i Sukošana do kraja rujna 1932. dokopala Zadra. Druga se grupa (Ivan Devčić Pivac, Pavao Devčić, Jure Devčić, Stipe Devčić, Jakov (Jacketa) Rukavina i Rafael Boban) dulje vremena zadržala na području Like, te se 14. rujna kod Jadovna, u blizini Brušana, sukobila s grupom oružnika. Tada je poginuo Stipe Devčić. Unatoč tomu ova grupa ni tada nije napustila Liku, nego se ondje zadržala još nekoliko tjedana, a zatim se preko Karlobaga, Paga i Nina u drugoj polovici listopada 1932. dokopala Zadra.

Zbog ovako dugog boravka druge skupine ustaša u Lici, autor dopušta mogućnost »da napad u Brušanima nije bio jedino što su trebali izvesti tijekom boravka u Lici.« Takvu je mogućnost iz istoga razloga nakon sukoba u Jadovnu pretpostavio i tadašnji kotarski načelnik Gospića. Autor navodi i kako postoje naznake da je vodstvo ustaške organizacije još početkom listopada tražilo da se nastavi s napadima, te ga sve to »upućuje na pretpostavku da zadaća voda nije bila izvođenje tek jednog pothvata, nego više njih tijekom duljeg razdoblja.« To

zaključuje i zbog količine oružja, streljiva i paklenih strojeva, koje su vlasti zaplijenile nakon Brušana i Jadovna. No, smatra da se ponajprije zbog malo sudionika ovoga događaja ne može govoriti o dizanju ustanka »u pravom smislu te riječi«, te na kraju tvrdi kako je tek bila riječ »o dobro pripremljenoj i uspješno izvedenoj diverziji.«

Ovim člankom pitanje stvarnog karaktera Velebitskog ustanka nije riješeno, te se može reći da je ovo središnje pitanje čitavog zbornika. Naime, Mario Jareb tvrdi da je u ovom članku »nastojao ukazati na stvarni opseg, pa time i karakter bruškanskog pothvata iz rujna 1932.«, te da bi nakon toga trebale slijediti »priče« o reakciji jugoslavenskih vlasti na taj događaj i o odjeku ovih događaja u medijima. Ove su »priče« u ovom zborniku i ispričane, a obje se, kako su ispričane, između ostaloga, bave i stvarnim karakterom Velebitskog ustanka.

Prvu od ovih priča pod naslovom *Djelovanje represivnog aparata monarhističke Jugoslavije uoči i nakon napada u Brušanima 1932. godine* (89-133.), ispričao je povjesničar s Hrvatskog instituta za povijest, Hrvoje Čapo. On je već izbjegavanjem naziva Velebitski ustanak u naslovu svoga članka pokazao kako smatra da u tom događaju nije bilo elemenata ustanka. U prvom dijelu svoga članka autor je opisao zakonske i institucijske poluge diktatorske vlasti kralja Aleksandra, te je iznio saznanja, koja su jugoslavenske vlasti imale, o ustaškom djelovanju na području Like do »bruškanskog pothvata«. U tom kontekstu autor je spomenuo i reakciju banske uprave u

Zagrebu na navedenu dojavu iz veljače 1932. o prebacivanju ustaškog oružja iz Zadra u Liku, u kojoj se reakciji od nižih tijela vlasti tražilo da poduzmu najenergičnije mjere »da se svaki takav pokušaj ilegalne i terorističke akcije već u svome začetku smesta onemogućí.« Autor je naveo neke od izvještaja nižih tijela vlasti, iz kojih je vidljivo da nisu ozbiljno shvatili naredbu nadležnih tijela. No, u tom kontekstu spominje i slučaj Mande Devčić, majke spomenutog sudionika akcije, »poznatog ustaše« i »švercera oružja« Ivana Devčića Pivca, koja je pod sumnjom da se kod nje »često sastaju devetorica naoružana nepoznata lica, koja šire vesti o skorom prevratu i pozivaju narod tamo da bude spreman«, uhićena uoči samog Velebitskog ustanka, krajem kolovoza 1932. Dakle, režim je krajem kolovoza, u vrijeme kada su se ustaše u odorama slobodno kretali među lokalnim stanovništvom, imao dojavu o njihovu kretanju, znao je njihov približan broj te je njihovu djelatnost opisivao otprilike kao pozivanje na ustanak.

U drugom dijelu članka autor se bavio represijom režima u Lici i velebitskom Primorju nakon Velebitskog ustanka. Taj dio članka podijelio je na razdoblje do kraja rujna, te na razdoblje od kraja rujna do kraja listopada 1932. godine. U prvome razdoblju autor piše da su vlasti u prvim reakcijama na »bruškanski pothvat« bile »šokirane i iznenađene postojanjem i akcijom oružane skupine, koja je imala elemente vojne postrojbe«, čime je autor i protumačio »dotad neviđen pokret represivnog aparata i s njima povezane brutalnosti.« Od samoga početka

istraga se nije ograničila na potragu za odbjelim ustašama, nego je obuhvaćala cjelokupno stanovništvo, jer je bilo »nedvoumno, da su u tome prepadu sudjelovali i neposredno i moralnom potporom, a izdavanjem skloništa i hrane i mještani sami.« U razdoblju od kraja rujna do kraja listopada 1932. režim je smijenio one lokalne dužnosnike za koje je ocijenio da su krivci za neuspjelo hvatanje odbjeglih ustaša, te je dodatno pojačao represiju nad stanovništvom. Zaredala su masovna uhićenja, premlaćivanja i mučenja po zatvorima, te premlaćivanja, otimanje stoke i hrane te paljenje seoskih kuća i planinskih »stanova« seljacima pri pretrazi. Povećan je broj oružnika koji su sudjelovali u akciji progona ustaša, kojima je kao ispomoć pridruženo oko 1500 seljaka. Pritom autor smatra vjerojatnim da su upravo ove masovne potrage, poduzete sredinom listopada, uzrokovale konačno povlačenje skupine ustaša pod vodstvom Ivana Devčića Pivca u Zadar.

Autor navodi i da je još u rujnu 1932. režim prvi put napad u Brušanima definirao kao mogući začetak ustanka u Lici, odnosno kao »nagoveštenje jedne revolucionarne akcije, koja se ima tek da povede, i kojoj su imali tek slijediti daljnji teroristički akti.« Dakle, za razliku od Marija Jareba, koji je dopustio mogućnost da su ustaše nakon Brušana namjeravali nastaviti s diverzijama, ali koji zbog toga nije mijenjao karakter »pothvata u Brušanima«, jugoslavenski režim je u slučaju ponavljanja »terorističkih akata« bio spreman ovaj događaj okarakterizirati kao ustanak. Ipak, Hrvoje Čapo smatra da režim nije bio stvarno uvjeren u namjeru

dizanja ustanka, nego da je ovu namjeru iskonstruirao kako bi prikrio neuspjeh u hvatanju odbjeglih ustaša. Naime, ako je cilj ustaša bio dizanje ustanka, a to se nije dogodilo, onda se to može okarakterizirati uspjehom režima, a neuspjehom ustaša. Naravno, onda bi trebalo vrijediti i obratno.

Drugu od prije spomenutih priča, pod naslovom *Uspješna diverzija ili neuspješan ustanak? Odjek brušanskog pothvata u medijima, publicistici i historiografiji* (135-182.), ispričao je sam Mario Jareb. Naslov sugerira shemu, prema kojoj bi bez obzira na zamišljeni cilj Velebitskoga ustanka, ona literarna djela koja simpatiziraju ustaše ovaj događaj prikazivala kao planiranu diverziju, a ona djela koja su protivna ustašama prikazivala bi ga kao planirani ustanak. Naime, događaj je ispao kako je ispao: napadnuta je postaja u Brušanima, tjedan dana zatim u sukobu s oružnicima poginuo je ustaša Stipe Devčić, a unatoč golemom naporu jugoslavenskoga režima, ostali ustaše su se uspjeli domoći Zadra. Ako je i cilj ove akcije bio samo diverzija na postaju u Brušanima, onda je ona bila uspješna, no ako joj je cilj bio dizanje ustanka, onda je bila neuspješna. Budući da nitko ne voli neuspješne, koliko god sva pravda ovoga svijeta bila na njihovoj strani, logično bi bilo očekivati da su ustaški i njima skloni izvori ovaj događaj prikazivali kao diverziju, bez obzira na njegovu pravu nakanu. Vrijedi i obratno, pa je u prethodnom članku iznesena pretpostavka da je režim kako bi sebe prikazao uspješnim, a ustaše neuspješnim, ovaj događaj prikazivao kao poten-

cijalni ustanak. No, zaključci izneseni u ovomu članku opovrgavaju navedenu shemu.

U članku autor analizira kako je Velebitski ustanak prikazan za svoga trajanja i neposredno nakon završetka u ustaškim izvorima, u stranim medijima, u jugoslavenskom tisku te u tisku KPJ, a zatim i njegovo prikazivanje u NDH, u komunističkoj Jugoslaviji i u hrvatskoj poslijeratnoj emigraciji. On ne dvoji o navodno objektivnom karakteru Velebitskog ustanka, pa kada o tomu piše, ovaj događaj naziva »diverzijom izvedenom u Brušanima«. Također, ovim člankom nastoji otkriti kako je i zašto ovaj događaj dobio, prema njemu neopravdan epitet ustanka. No, kada analizira navedeno prikazivanje ovoga događaja, kao njegovu glavnu dihotomiju spominje neuspješan ili uspješan pokušaj ustanka, pa piše da se prema jednoj slici ovoga događaja »mogao steći dojam da je bila riječ o neuspješnom pokušaju ustanka. Prema drugoj je to bio uspješan pokušaj (čega?, op. M. G.) za koji se sve češće upotrebljavao pojam ustanak, što je neizravno upućivalo na masovnost.«

Autor i na drugome mjestu pojam ustanka definira isključivo kao »događaj koji podrazumijeva masovno sudjelovanje«, te taj kriterij u određivanju ovoga pojma primjenjuje u analizi onih medija koji su o ovom događaju pisali kao o uspješnom pokušaju nečega, za što se poslije u medijima koji su potjecali iz istog izvora upotrebljavao pojam ustanak. Riječ je o ustaškom tisku, koji za ovaj događaj u međuratnom razdoblju nije upotrebljavao pojam ustanak, niti je pisao o namje-

ri ustaškog vodstva da pokrene neku akciju širih razmjera. No, pojedinosti o ovom događaju, osobito one vezane za masovnost sudjelovanja u njemu, znatno je preuveličavao, čime je, smatra autor, svjesno stvarao mišljenje čitatelja da je riječ bila o ustanku. Tek stvaranjem NDH ovaj se događaj počeo nazivati ustanakom, no pritom se promijenio sadržaj pojma. Prema jednim, događaj je bio zamišljen kao »tiha i mirna izvidnica«, koja je pod utjecajem »narodnog odgovora« postala »bojnom trubom«; prema drugima, ustanak je bio gotovo spontan jer su ga digli »lički seljaci« s ciljem dizanja revolucije; a prema trećima, ustanak je kao takav bio zamišljen »no krivnjom nekih krugova« nije uspio. Čak i u posljednjem slučaju ustanak je zbog odjeka među Hrvatima i u inozemstvu bio zapravo uspješan događaj.

S druge strane, kada se analiziraju mediji koji su ovaj događaj ocijenili kao neuspjio pokušaj ustanka, vidi se da je ustanak definiran isključivo kao namjera, a masovnost sudjelovanja odlučila je tek o njezinu uspjehu ili neuspjehu. Tako je međuratni jugoslavenski tisak nakon početnog ignoriranja, Velebitski ustanak predstavio kao »urotu« koja je trebala izazvati »pobunu«, odnosno kao pokušaj »akcije širokih razmjera« i »velikog stila«, koja nije uspjela jer joj se hrvatski narod u Lici odbio pridružiti. Nešto je posve drugo, što su jugoslavenske vlasti naizgled neproporcionalno velikim pokretanjem represivnog aparata u javnosti mogle nesvjesno stvoriti i gledište da odziv naroda zamišljenom ustaškom ustanku nije bio mali, čime su, prema autoru, po-

mogle graditi sliku o Velebitskom ustanaku i kao o uspješnom ustanaku.

Poseban je slučaj predstavljanje Velebitskog ustanka u tisku KPJ u međuratnom razdoblju, odnosno u literarnim uradcima nastalima u komunističkoj Jugoslaviji. U prvom razdoblju KPJ je u ovom događaju vidjela »masovno gibanje stanovništva u Lici i Dalmaciji«. Dakle, prema autorovim kriterijima definirala ga je kao ustanak. U ovom razdoblju KPJ je ovaj događaj i pozdravila, u čemu vjernici politike hrvatskog nacionalnog pomirenja danas vide primjer svehrvatske pomirbe, koja je ubrzo raskinuta pred naletom Hrvatima stranih ideologija, komunizma i fašizma. No, autor događaj svodi na pravu mjeru smatrajući da komunisti pozdravljanjem Velebitskog ustanka nisu niti zauzeli zajedničko nacionalno-političko gledište s ustašama, niti su željeli ikakav oblik suradnje s njima, nego su se nastojali nametnuti kao vođe tog događaja, za koji su mislili da je masovan. U komunističkoj Jugoslaviji o Velebitskom ustanaku su prevladavala dva mišljenja. Prema jednom mišljenju, Velebitski ustanak je bio zamišljen kao ustanak, odnosno kao »masovnija akcija koja je, međutim, izostala« pa je u odnosu na zamisao bila neuspjela, ali je zbog promidžbenog učinka ipak uspjela. Prema drugom mišljenju, Velebitski ustanak je bio zamišljen kao diverzija, koja se zbog postignutog cilja te promidžbenog učinka može označiti kao uspjela.

Dakle, suprotno očekivanju, ustaški su izvori Velebitski ustanak predstavljali kao nedefiniran događaj s elementima ustanka, zamišljenu akciju manjeg raz-

mjera, koja je zbog masovnosti odaziva prerasla u ustanak, spontani ustanak ličkih seljaka, te zamišljeni ustanak koji dođuše nije uspio kao ustanak, ali je uspio zbog promidžbenog učinka, a tek su jugoslavenski komunistički izvori ovaj događaj tumačili kao zamišljenu diverziju koja je uspjela ponajprije zbog promidžbenog učinka.

Uz ova tri članka, koja povezuje zajednička nit, u zborniku su još četiri članka, koja obrađuju pojedine aspekte Velebitskog ustanka. U članku *Zadar i zadarski kraj u razdoblju prije Velebitskog ustanka i nakon njega (73-87.)*, pročelnik Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, Zlatko Begonja, polazi od činjenice da je u međuratnom razdoblju općenito, a u Velebitskom ustanaku posebno, u Zadru bilo jedno od središta ustaške djelatnosti. Iz tog su središta ustaše djelovali na prostoru Kraljevine Jugoslavije, u prvom redu u njegovoj najbližjoj okolici. Polazeći od te činjenice, autor je u dva razdoblja, prije i (tijekom) nakon Velebitskog ustanka, analizirao nastojanja jugoslavenskog režima da spriječi ovu aktivnost na svom teritoriju. U prvom razdoblju autor je izdvojio navedeni naputak Banske uprave u Zagrebu, nastao na temelju dojave iz veljače 1932., a upućen podređenim tijelima vlasti, u kojem ih se obavještavalo da je ustaška organizacija u Zadru pojačala aktivnost »u cilju pripremanja terena (...) za pokretanje revolucije (...) u cilju 'oslobođenja' Hrvatske« te u tom kontekstu i o većoj količini oružja u Zadru, čiji je »jedan deo tog oružja već prebačen u našu Kraljevinu za Liku.« Izdvojio je i podatak da su jugoslavenski

doušnici u Zadru, koji su djelovali posredstvom tamošnjeg Jugoslavenskog konzulata već u to vrijeme otkrili neke osobe povezane sa zadarskom ustaškom organizacijom, a koje su poslije sudjelovale u Velebitskom ustanku (Ivan Devčić Pivac, Petar Šarlija). No, nadzor nad ustaškom djelatnosti u zadarskoj okolici nije davao većih rezultata, te su u tom razdoblju tamo zabilježena tek zatvaranja pojedinaca zbog čitanja ili širenja ustaškog promidžbenog materijala.

Tijekom Velebitskog ustanka autor je izdvojio neproverenu dojavu jugoslavenskim vlastima od 11. listopada 1932., da je u Zadru »formiran bataljon hrvatskih emigranata« koji broji oko 170 osoba. Iako se to ne navodi, zacijelo je postojala bojazan jugoslavenskog režima da bi taj bataljon mogao prijeći na prostor Like radi sudjelovanja u ustanku. Nekoliko dana zatim jugoslavenskim je vlastima javljeno i iz Belgije da se jedna grupa ustaša svaki čas sprema upasti u Jugoslaviju. U to je vrijeme jugoslavenskim vlastima javljeno i da je vodstvo ustaške organizacije nezadovoljno dotadašnjim tijekom akcije, što podrazumijeva da je akcija bila šire zamišljena, te da se sprema njezin nastavak s ciljem proglašenja nezavisnosti Hrvatske. Nakon Velebitskog ustanka, u studenom 1932., jugoslavenskim je vlastima dojavljeno da su čelnici ustaške organizacije bili na »emigrantskoj konferenciji« u Zadru, gdje su u dogovoru s Makedoncima odlučili da će se akcija »na Velebitu« zasada prekinuti, a da se preko zime treba da »razvije spoljna i unutrašnja propaganda« i »pohvataju veze i kanali u zemlji« radi ustroja ustaške or-

ganizacije, kako bi na proljeće bilo sve spremno »za ustanak.« Dakle, sudeći prema ovom, jugoslavenske vlasti Velebitski ustanak nisu nazivale ustankom samo kako bi prikrile vlastitu nesposobnost u hvatanju počinitelja diverzije na postaju u Brušanima, nego su imale ozbiljne informacije da je zaista riječ o pripremi ustanka. Samim time i represija jugoslavenskih vlasti nije bila neproporcionalno velika počinjenom događaju, nego je odgovarala njezinom strahu od ustanka.

U članku *Velebitski ustanak i talijanska diplomacija* (183-205.), politologinja s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Tatjana Tomaić, promotrila je Velebitski ustanak kako je predstavljen u onodobnim talijanskim diplomatskim izvorima. U članku je autorica pošla od neprijepornih činjenica da je u vrijeme Velebitskoga ustanka »ustaški pokret« imao »uporište u Italiji«, te da je Velebitski ustanak potekao »s talijanskog državnog teritorija«. Polazi i od prijeporne tvrdnje da je »izveden uz talijansku potporu.« U vezi s ovom tvrdnjom autorica nigdje ne polemizira o navedenom mišljenju Jamesa Sadkovicha (čiju knjigu inače koristi u svom članku), da su Talijani bili neugodno iznenađeni ovom akcijom. Svoju tvrdnju prvo argumentira nespornom činjenicom da su talijanske vlasti nakon ustanka pružile sklonište ustanicima, što je prema njezinu mišljenju dovoljno za zaključak da su talijanske vlasti »bile detaljno upoznate sa svim fazama organizacije i izvođenja oružane pobune.« Zatim u zaključku širi argumentaciju navodeći da Italija nije samo »štitila ustanike«, nego je i »puštala krijumčariti oružje preko Zadra,

pružala logističku potporu pobunjenicima i pomagala pojedine obitelji žrtava represije.« Pritom iz ovdje korištenih izvora nije jasno na što se odnosi »logistička potpora pobunjenicima«, a najbliže tomu bio bi članak objavljen u beogradskom listu *Vreme*, poslije preveden i dostavljen talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, u kojem se, između ostaloga, navodi da su »talijanski čamci iz Zadra prenosili oružje i streljivo na jugoslavensku stranu«, te da je Italija »ustanicima pružila pomoć u prelasku granice bez ikakve kontrole kao i zaštitu u noći 13. listopada 1932., kada su progonjenim 'banditima' osvjetlili Velebit svojim reflektorima iz Zadra.« Naravno, beogradsko *Vreme* je imalo razloga lagati.

Iz diplomatskih je izvještaja kojima se autorica koristi, vidljivo je da su talijanske vlasti raspolagale informacijama o pravim okršajima s ustanicima na Velebitu: da se u »šipražje ličkih visoravni nitko ne usuđuje ući«; da oružnici čim pređu 100 metara od ruba šume, »budu napadnuti i često se ne uspiju povući neozlijeđeni«; da vladine snage imaju »značajne gubitke«, što se »ne spominje nigdje u novinama«; da »ustanici« imaju uporišta na pašnjacima ovaca i podršku među pastirima »koji su se ujedinili za zajednički cilj«; da ustanak vode »skupine seljaka«, »pobunjeni seljaci«, odnosno »zeleni kadar«. Talijanski diplomatski izvori izvještavali su da su istovremeno uočene grupe »naoružanih seljaka u okolici Zagreba«, zatim o sukobima »hrvatskih ustanika« s oružnicima u Oroslavju, o napadu »ustanika« na vlak koji je prevozio streljivo kod Ličkog Osika. Na temelju ovih izvora moglo bi se zaključiti da je Velebit-

ski ustanak i u svojoj izvedbi bio ustanak u pravom smislu riječi, te da je imao tendenciju proširiti se čitavom Hrvatskom. U svojim se člancima Mario Jareb osvrće na slične informacije koje opovrgava, te Velebitski ustanak svodi na napad na postaju u Brušanima, sukob s oružnicima kod Jadovna te povlačenje ustaša u Zadar. Pritom se uglavnom služi službenim izvještajima jugoslavenskih vlasti, za koje smatra da su s jedne strane, zbog svoje prirode, neslužbene prepiske među tijelima vlasti, pouzdan izvor, a da su s druge strane, i najinformiraniji izvor o događajima u Lici u rujnu i listopadu 1932. Zbog toga ovdje navedeni talijanski diplomatski izvori pokazuju priličnu neinformiranost Talijana o Velebitskom ustanku.

Umirovljeni topnički časnik Zdenko Kuftinec u članku *Pitanje identiteta palo-ga velebićanina Stjepana Devčića* (207-226.), uspio je odrediti identitet jedinog poginuloga sudionika Velebitskog ustanka, ustaše Stjepana Devčića. Pritom ne samo da je trebao opovrgnuti podatke iz dijela literature i izvora, da je poginuli Stjepan (Stipe) Devčić bio brat sudionika i vođe Velebitskoga ustanka, Ivana Devčića Pivca, nego je trebao opovrgnuti i uvjerenje da je poginuli Stipe Devčić onaj Stipe Devčić čiji su datum rođenja njegovatelji sjećanja na Velebitski ustanak prije nekoliko godina, doduše pogrešno, upisali na grobu poginuloga Stipe Devčića. Na temelju uvida u crkvenu knjigu *Status animarum župe Lukovo Šugarje*, Zdenko Kuftinec je ustvrdio da je poginuli Stipe Devčić (»ubijen u Trnovcu 14. rujna 1932.«), sin Ivana i Matije, rođen 20. prosinca 1908. godine.

Posljednji članak, *Interes za Velebitski ustanak i njegovo javno obilježavanje nakon 1990. godine* (227-268.), djelo je umirovljenog sveučilišnog profesora te jednog od inicijatora i istaknutog promicatelja potrebe da se dostojno vrednuje Velebitski ustanak, Ante Bežena. U njemu autor iznosi kronologiju obilježavanja Velebitskog ustanka u novijoj hrvatskoj povijesti, od prvih poticaja iz udruge *Hrvatski forum* te od članova *Udruge Ličana u Zagrebu »Vila Velebita«*, 1992. godine, preko prvog javnog obilježavanja ovog događaja, 1996. godine, do prošle godine, kada je obilježena njegova 90. obljetnica. U članku se zatim iznosi nekoliko prosudbi o važnosti Velebitskog ustanka, a na prvome mjestu prosudba Franje Tuđmana iz 1995. godine, u kojoj je prvi hrvatski predsjednik i utemeljitelj politike hrvatske nacionalne pomirbe rekao da su se »Ličani 1932. u Brušanima digli protiv jugosrpskih žandara«, te da u vrijeme Velebitskog ustanka ustaše nisu bili fašisti, nego Hrvati koji se ne mire sa 6-siječanjskom diktaturom. Na temelju takvog gledišta Franje Tuđmana udruge koje su u to vrijeme čvale sjećanje na Velebitski ustanak organizirale su da se 1997. godine taj događaj obilježi na nacionalnoj razini. Za pokrovitelja proslave izabrali su predsjednika Franju Tuđmana. No, njihova inicijativa nije uspjela i te je godine obilježavanje bilo »vrlo skromno«, a planirano obilježavanje na nacionalnoj razini nije ostvareno do danas.

U zaključku se autor vraća na pitanje: »Zašto hrvatska država i njene institucije dvoje o prihvaćanju Velebitskog ustanka kao reprezentativnog sadržaja svoga po-

vijesnog nasljeđa?« Odgovara da je razlog tomu što su ustanak organizirali ustaše, kojima je današnje doba u Hrvatskoj i svijetu nesklono. Pritom autor navodi da ustaše u vrijeme dizanja ustanka nisu bili »ni fašisti, ni nacisti, nego revolucionarni borci za slobodu Hrvatske«, prešutno pristajući na ocjenu da su poslije toga bili nacisti i fašisti. Sam Velebitski ustanak autor predstavlja kao događaj svehrvatske pomirbe, koji je »nakratko ujedinio hrvatsku desnicu i ljevicu«, što će se ponovno dogoditi tek, opet nakratko, u Domovinskom ratu, te od odgovornosti za neprihvaćanje Velebitskog ustanka kao reprezentativnog sadržaja hrvatskog povijesnog nasljeđa izuzima Franju Tuđmana, čija se »politika pomirbe (...) prihvaćena u ratu iz brojnih razloga razvodnila u miru.« Autor u svemu zaboravlja da ni Franjo Tuđman nije želio biti pokrovitelj obilježavanja ovog događaja, odnosno da je njegova politika pomirbe očito imala uske granice. Ne obazire se na to da, sudeći prema tvrdnjama iznesenima i u ovom zborniku, Velebitski ustanak ni u vrijeme svoga izbijanja nije imao kapaciteta biti točkom svehrvatske pomirbe, prvenstveno zbog različitih nacionalno-političkih stajališta ustaša i jugoslavenskih komunista. Zaboravlja i da jugoslavenska strana u hrvatskom društvu ne predstavlja moralnu vertikalu, te da se ne bi trebalo odricati načela samo zato da bi ova strana mogla probaviti ovaj događaj. Jer, kako je rekao znameniti Ličanin: »Među načelima nema nagode ni pomirenja.«

• Dr. sc. Mislav Gabelica

Tomislav Jonjić: Ivo Pilar 1918.—1933. Jugoslavenske godine ideologa protujugoslavenstva. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2023.

U listopadu 2023. godine u Zagrebu je u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Hrvatskog katoličkog sveučilišta objavljena knjiga dr. sc. Tomislava Jonjića, *Ivo Pilar 1918.—1933. Jugoslavenske godine ideologa protujugoslavenstva*. Knjiga se bavi razdobljem života i djelovanja hrvatskoga znanstvenika i političara Ive Pilara u jugoslavenskoj državi, te je drugi dio Jonjićeve opsežne disertacije o Ivi Pilaru i nastavak njegove prethodno objavljene knjige, *Ivo Pilar — pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, koja se bavi razdobljem Pilarova života i djelovanja u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na šestotinjak stranica ova knjiga uglavnom kronološki prati Pilarov životni put od stvaranja jugoslavenske države (1918.) do njegove nasilne i još uvijek nerazjašnjene smrti (1933.). Uz uvod i zaključak, knjiga je podijeljena na još šest poglavlja, unutar kojih se potanko opisuju postaje na tom Pilarovu putu: njegovi dojmovi nakon sloma njegovih protujugoslavenskih koncepcija i selidba iz Tuzle u Zagreb, od 1918. do 1920. (*U novoj državi: nepristajanje na marginu*), upletenost u zagrebački veleizdajnički proces i početak okretanja znanstvenom radu kao odmaku od besperspektivnosti hrvatske politike, od 1921. do 1922. (*Između tamnice i*

društvene afirmacije), afirmacija unutar zagrebačkog Sociološkog društva, od 1924. do 1933. (*Pilarova sociologija*), nastavak njegova starog zanimanja za vjerske teme, osobito za bogumilstvo, od druge polovice 1920-ih (*Vjersko-kulturne teme*), povratak otvorenoj političkoj djelatnosti i povezivanje s HSS-om, od druge polovice 1920-ih (*Za nacionalni pokret, protiv internacionalnih koncepcija*), te nastavak otvorene političke djelatnosti i nasilna smrt, od 1932. do 1933. g. (*Epilog*).

U opisivanju navedenog Pilarova životnog puta autor se ne zadržava na njegovu djelovanju, niti na njegovim stajalištima o pojedinim problemima s kojima je dolazio u dodir ili ih zastupao, nego potanko analizira kontekst svake Pilarove životne situacije, svakog problema koji je na Pilara utjecao, te iznosi historijat svake ideje s kojom je Pilar dolazio u doticaj. Tako ova knjiga obiluje elaboratima o stranačkim odnosima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, o vanjskopolićkim odnosima ove države, geopolitičkom položaju hrvatskih zemalja, jugoslavenskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideji, pravoslavlju, bogumilstvu, vjerskom dualizmu, rasnim teorijama, teozofiji, antropologiji, sociologiji, fašizmu, boljševizmu... U knjizi autor na intelektualno uzbudljiv način plete bogatu sliku međuratnog hrvatskog građanskog društva, sliku vremena kada su se ljudi dijelili po idejama, a ne po životnim stilovima. Kroz more informacija ovakve knjige, mišljenja sam, ne može se na pravi način probiti ako nemaš konop, nit vodilju, koja će te vezati za čvrsto tlo. Takav konop, ono što sam tražio među

redovima ove knjige bio je odgovor na pitanje: Može li istinski hrvatski nacionalizam postojati izvan pravaških redova? Prema ovoj knjizi, Ivo Pilar je dokaz da može.

Ivo Pilar je »inače dobar Hrvat«, koji je »za samostalnu hrvatsku državu«, »ali od šume ne vidi nikada stabla. Neprestano umuje, filozofira, strahuje i u tome labirintu od ideja, teza i protuteza ne može redovno da povuče onaj zdravi zaključak, koji bi povukao svaki naš seljak.« Tomislav Jonjić iznosi ovu političku svjedodžbu Ive Pilara, koju je pred kraj njegova života dao jedan od čelnika ustaškog pokreta, pravaš Mile Budak, te ona svjedoči da su radikalni hrvatski nacionalisti poznavali i poštovali Pilarov politički cilj, koji je bio isti kao i njihov, no da kod Pilara nisu uvažavali metodu dolaska do tog cilja. Niti su radikalni hrvatski nacionalisti shvaćali Pilara kao dio svoga kruga, niti je Pilar ikada želio biti njegov dio, nego se kretao i djelovao u jugoslavenskom srednjostrujaškom miljeu, i to dobrim dijelom među simpatizerima i promicateljima jugoslavenske ideje, gdje je u skladu sa sebi svojstvenom proturječnošću težio ostvarenju immanentno pravaškog cilja, istodobno kritizirajući pravaštvo gotovo kao politički promašaj.

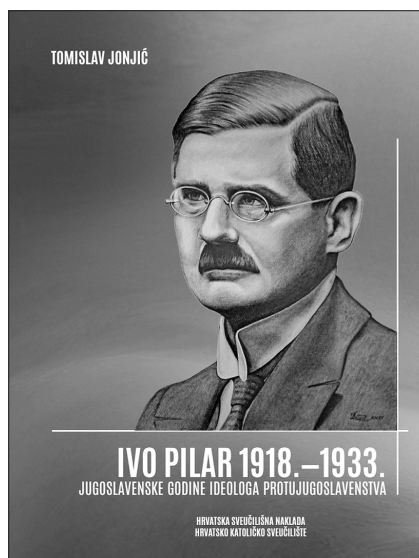
Prema Tomislavu Jonjiću, ono što su pravaši predbacivali Pilaru, on je predbacivao njima: metodu dolaska do zajedničkog cilja. S jedne im je strane zamjerio političku pasivnost, odnosno bojkot institucija jugoslavenske države zbog kojeg nisu bili kadri izvući nimalo koristi za hrvatski narod, a s druge strane upravo

suprotno, revolucionarni avanturizam, odnosno težnju za nepromišljenim razbijanjem jugoslavenske države. Za razliku od njih, Pilar je pozivao na postupan put do hrvatske samostalnosti, najprije sudjelovanjem državotvornih Hrvata u institucijama vlasti jugoslavenske države, zatim prometnim, kulturnim i gospodarskim povezivanjem i jačanjem hrvatskih zemalja unutar jugoslavenske države, pa državnopravnom reformom Jugoslavije unutar koje će doći do upravnog spajanja hrvatskih zemalja i na kraju strpljivim čekanjem povoljne prilike za razbijanje jugoslavenske države.

Ovakvo razumijevanje hrvatske politike Pilara je približilo dvjema političkim strankama, koje su hrvatsko pitanje mislile riješiti unutar jugoslavenskog okvira: najprije Hrvatskoj zajednici, a nakon Radićeve smrti Hrvatskoj seljačkoj stranci, na čiju je politiku pred svoju smrt imao i nešto jači utjecaj. Zbog ovog se utjecaja nameće sljedeće pitanje: Ne treba li onda i politiku HSS-a s hrvatskog nacionalističkog stanovišta promatrati blagonaklono i tumačiti kao politiku koja je poput Pilarove težila evolutivnim putem stvoriti neovisnu hrvatsku državu? Tomislav Jonjić smatra da ne treba, jer da se iza Mačekova »povremenog verbalnog hrvatskog radikalizma krio autentični jugoslavenski reformizam«, koji se očitovao u Mačekovu nastavku suradnje sa Samostalnom demokratskom strankom, te njegovim odbijanjem preuzimanja odgovornosti za sudbinu hrvatskog naroda, 1941. godine, kada se pokazao spremnim prihvatiti njemačku vojnu upravu u raskomadanoj Hrvatskoj.

Jer, smatra Tomislav Jonjić, Ivo Pilar je sve polagao na hrvatsku teritorijalnu cjelovitost, te je, primjerice, i njegova metoda postizanja hrvatske neovisnosti bila uvjetovana procjenom geopolitičkih odnosa u hrvatskom okruženju i strahom da bi Hrvatska iz revolucionarne pustošvine mogla izaći teritorijalno umanjena toliko da ne bi bila sposobna za samostalan život. Dok su radikalni hrvatski nacionalisti imali vjeru u snagu hrvatskog naroda, te su hrvatsku državnu neovisnost stavljali ispred njezine teritorijalne cjelovitosti, u Pilarovim se planovima očito bilo uvjerenje o slabosti hrvatskog naroda. U okolnostima postojanja jugoslavenske države Pilar je zadržao staro uvjerenje o superiornosti srpskog nacionalizma, ojačanog nacionalnim pravoslavljem i imperijalnim poslanjem, nad sekularnim hrvatskim nacionalizmom. No, u odnosu prema predjugoslavenskom razdoblju ovaj strah je u Pilara ponešto slabio, a pojačao se strah od talijanskog imperijalizma, od kojega je, prema Pilarovu mišljenju, trenutačno dobar zaklon pružala i jugoslavenska država.

Osim toga, navodi Jonjić, Pilar je s vremenom došao i do spoznaje da srpstvo u jugoslavenskoj državi, iako i dalje objektivno snažnije od hrvatstva, počinje slabjeti, a hrvatstvo jačati, zbog čega je smatrao da će jugoslavensku državu prije njezina konačnog raspada biti moguće reformirati u smjeru hrvatsko-srpskog dualizma. Pritom je planirao da se zbog geopolitičkih razloga, oko Hrvatske okupe ne samo sve hrvatske zemlje, nego i sve »prečanske« zemlje, uključujući i Crnu Goru. Ipak, prema njegovu mišljenju,



nepromijenjenom u odnosu prema predjugoslavenskom razdoblju, središnja točka hrvatskog nacionalnog programa i dalje je bila Bosna i Hercegovina, bez koje je Hrvatima i Hrvatskoj, prema Pilarovu mišljenju, prijetio nestanak.

Slabljenje srpskog čimbenika u Jugoslaviji Pilar je, između ostaloga, dovodio u vezu sa slomom ruskog nacionalno-vjerskog imperijalizma, uzrokovanog boljševičkom revolucijom u Rusiji. No, ta ista boljševička revolucija u Pilaru, liberalnom intelektualcu koji je u temelj društva postavljao cjelovitog i slobodnog pojedinca, potaknula je novu bojazan, ovaj put strah od komunizma u Hrvatskoj. Dok se u tom kontekstu bojavao pobjede domaćih komunista kao dijela svjetskog komunističkog pokreta, njegov strah od drugog kolektivističkog i protudemokratskog pokreta, fašizma, odnosio se ponajprije na talijanski imperijalizam. No, budući da je fašizmu odricao uteme-

ljenje u doktrini, pa ga je bitno definirao kao akcijski, borbeni pokret, koji se u ostvarenju svojih ciljeva služi nasilnim, neparlamentarnim sredstvima, možda je strepeći od fašizma strepio i od pojave borbene ustaške organizacije na političkom poprištu.

Pilar je kao liberal ipak bio protivnik i hipertrofirano individualizma, te je smatrao da je afirmacija pojedinca moguća samo u sklopu naroda, koji je »prirodni i biološki nužni okvir ljudskog života«, jedini izvor kulture i povijesti te nezaobilazan posrednik između pojedinca i čovječanstva, kojem posredniku pojedinac ima dužnost pripadati kako bi mogao afirmirati sebe i doprinijeti čovječanstvu. Nešto poslije, približavajući se HSS-u, Pilar je djelomično prihvatio i socijalnu politiku ove stranke, predviđajući okupljanje hrvatskog naroda u staleže, koji bi jedinstvenu hrvatsku nacionalnu politiku vodili pod vodstvom seljačkog staleža.

Prema Pilarovu stalnom uvjerenju, slabost hrvatskog nacionalizma u odnosu prema srpskom nije bio plod trenutačnih okolnosti, nego je ova slabost bila genetska, te je uz geopolitički moment, uzrokovana vjerskom podijeljenošću Hrvata i njihovim pripadanjem univerzalnom, anacionalnom katoličanstvu i antinacionalnom islamu. S druge strane, Srbi su jedinstveno pripadali snažno nacionalno obojenom pravoslavlju. Radi prevladavanja ovih hrvatskih slabosti, Ivo Pilar se u jugoslavenskoj državi bavio mišlju o prometnom i gospodarskom povezivanju hrvatskih zemalja, koje bi nadoknadilo njihovo geopolitičko nejedinstvo, te o slijevanju katoličanstva, islama i ostataka bo-

sanskog bogumilstva, kako bi se uspostavilo hrvatsko vjersko jedinstvo. Pilar je bosansko bogumilstvo definirao kao dualističku religiju, koja je korijene imala u perzijskom mazdaizmu, a koja je posredstvom bugarskih manihejskih sljedbi u srednjem vijeku došla u Bosnu. Tamo ju je prihvatilo etnički hrvatsko stanovništvo Bosne, pripadnici takozvane hrvatske narodne stranke, koji su poraženi od takozvane hrvatske latinske stranke uporište pronašli u Bosni. Iako to nije bila njegova namjera, Pilarova istraživanja utemeljena na pretpostavci o mazdaističkom porijeklu bosanskog bogumilstva jačala su teoriju o iranskom, a potkopavala teoriju o slavenskom porijeklu Hrvata.

Iako je Pilar u nacionalno-političkom smislu nedvojbeno bio Hrvat, on je kao »slavosrpski potomak« vjerovao i u slavensko porijeklo Hrvata, te u njihovu djelomičnu određenost tim porijeklom. Sebe je, između ostaloga, nazivao »slovenskim patriotom«, a slavenske Srbe u etničkom je smislu smatrao narodom najrodnijim Hrvatima. Ipak, ne samo njegovo pristajanje uz teoriju o mazdaističkom porijeklu bosanskog bogumilstva, nego i njegovo mišljenje o etnogenezi hrvatskoga naroda približavali su ga teoretičarima neslavenskog porijekla Hrvata. Naime, Pilar je u prvom redu smatrao da u životu naroda religija ima »najveću, upravo sudbonosnu ulogu«, veću i od podrijetla i od rasne pripadnosti. O katoličanstvu je mislio da je ono »proizvod romansko-germanskoga duha«, pa da ono »ne može biti protugermansko, ako se ne želi odreći svoje biti.« Dok je nakon

prodora u Europu ostale Slavene instinktivno privuklo pravoslavlje, Hrvate i Poljake, koji su prema Pilarovu mišljenju sačuvali čišću slavensku, a time i arijsku krv od ostalih slavenskih naroda, instinktivno je privuklo katoličanstvo, te su oni, kako piše Pilar, »u svojoj slavensko-arijskoj krvi osjećali duboku odbojnost prema pravoslavlju isto kao svojedobno Goti.« Nakon toga ovi su se slavenski Prahrvati, kao vladajući sloj u hrvatskoj državi, u višestoljetnom procesu stopili u jedinstven hrvatski narod s predhrvatskim Slavenima na prostoru hrvatske države.

Dakle, prema Pilaru, prvobitni Hrvati i Slaveni na prostoru Hrvatske rasno su se razlikovali, a pritom je manje bitno jesu li Hrvati bili rasno čišći Slaveni od drugih Slavena ili Goti, odnosno Iranci. Bitno je da je ovaj rasni moment, prema Pilaru, utjecao na priklanjanje Hrvata katoličanstvu, koje je uz miješanje s predhrvatskim Slavenima u hrvatskoj državi poslije ključno utjecalo na stvaranje hrvatskog naroda i njegov nacionalni karakter. U ovom je kontekstu Tomislav Jonjić posebno istaknuo da se za razliku od tadašnjih ideologa jugoslavenskog nacionalizma, koji su svoje uvjerenje o postojanju jedinstvenog jugoslavenskog naroda mogli temeljiti i temeljili su isključivo na jezično i biološko-rasnim teorijama, Pilarov hrvatski nacionalizam, uz rasnu sastavnicu, temeljio i na religijsko-kulturnim i povijesno-državnim čimbenicima. Također, temeljio se na subjektivnom momentu, hrvatskom nacionalnom identitetu koji je izvirao iz kulturno-povijesne sastavnice hrvatskog nacionalizma.

Na kraju, nakon ove knjige za Ivu Pilara možemo reći da je predstavljao specifičan spoj pravaša i naprednjaka. Od pravaša, koji su u moderno doba stvorili pojam hrvatske državne neovisnosti i nacionalne posebnosti, naslijedio je cilj odnosno bit, a od naprednjaka je naslijedio metodu dolaska do cilja sitnim koracima, odnosno formu. U njegovu samoodređenu prevladavala je ova forma, pa se Pilar nikad nije smatrao pravašem, kao što je on i političke stranke ponajprije mjerio po formi, idu li prema cilju koji nije trebao biti potpuno sukladan njegovu, ekonomično i oprezno ili ne. S ovima, mislio je valjda, može se barem donekle doći, s pravašima nigdje. Povijest nam nije dala priliku vidjeti bi li Pilar pozdravio stvaranje NDH i bi li joj stavio na raspolaganje svoje snage, no dala nam je priliku vidjeti da projekt NDH, stvoren prvenstveno u režiji pravaša, nije uspio. Sa da nam ostaje pitanje je li Pilar bio pametniji ili uplašeniji od pravaša. O tomu nam ova knjiga ne govori.

• *Dr. sc. Mislav Gabelica*

Upute autorima (suradnicima)

Način citiranja prilagođen je činjenici da je *Pilar* interdisciplinarni časopis koji pokriva znanstvenu produkciju s područja i društvenih i humanističkih znanosti. Budući da se pri pisanju znanstvenih radova gotovo svaka od znanosti s tih područja uobičajeno služi drukčijim načinom citiranja izvora, u časopisu *Pilar* dopuštamo dva načina citiranja, koja barem donekle objedinjuju te različitosti. Pritom se autor mora dosljedno držati onog načina citiranja koji jednom prihvati.

1. BIJEŠKE NA DNU STRANICE (FUSNOTE)

Izvori, literatura te napomene vezane za tekst navode se u bilješkama na dnu stranice. U bilješka-ma se izvori i literatura navode u skraćenom obliku, a potpuni podatci o citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju rada.

Upute (knjige):

Bilješka: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, 28-30.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 55.

Popis literature: Matijević, Zlatko. *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 1998.

Bilješka: Peršić, *Kroničarski spisi*, 43.

Popis literature: Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi*. Prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002.

Bilješka: Jonjić, Matković, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*, 135.

Popis literature: Jonjić, Tomislav; Matković, Stjepan, ur. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Prilozi u knjigama ili zbornicima radova:

Bilješka: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«, 21.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije«, 23-25.

Popis literature: Turkalj, Jasna. »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«. U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.—1929. godine*. Ur. Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013., 19-67.

Članci u časopisima:

Bilješka: Matković, »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«, 167.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matković, »Prezreni pravaš«, 169.

Popis literature: Matković, Stjepan. »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«. *Pilar* 12 (2011.), br. 2: 165-174.

Novinski članci:

Bilješka: Mile Budak, »Dani svih svetih i svih mrtvih«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 3. 11. 1928., 1.

Ako se ne zna autor članka, onda: »Slava žrtvama 5. prosinca 1918.«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 8. 12. 1928., 4.

Popis literature: *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 1928.

Arhivski izvori:

Bilješka: HR-HDA-124-NVSHS, kutija 2., br. 126.

Popis izvora: HR-HDA-124-NVSHS: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.

Enciklopedijski članci:

Bilješka: Andrassy, »Društveni ugovor«, 280.

Popis literature: Andrassy, Juraj. »Društveni ugovor«. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. V. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1945., 280.

Mrežne stranice:

Bilješka: »Braćo Hrvati!«

Popis izvora: »Braćo Hrvati!«. U: *Hrvatske pravice* (on.line), 1. 6. 1907., 1. Pristup ostvaren 29. 6. 2023. <https://library.foi.hr/dbook/novine.php?B=1&C=35&godina=1907&broj=000001&E=E9999>.

2. BIJEŠKE UNUTAR TEKSTA

Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu navodi se u samom tekstu rada, a napomene vezane za tekst navode u bilješkama na dnu stranice. Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu unutar teksta mora sadržavati prezime autora čija se knjiga/članak/publikacija koristi ili citira, godinu izdanja knjige/članaka/publikacije, te eventualno broj stranice uako se citira izvorni tekst iz knjige/članaka/publikacije. Potpuni podaci o korištenim ili citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju članka.

Kada je jedan autor:

Bilješka: »Liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva i omogućuje mu da živi, barem veći dio života, izvan majčine utrobe, baca ga u nepoznat svijet pun opasnosti, gdje vlada borba za opstanak.« (Bobbio, 1992, str. 52).

Ili:

Bobbio (1992) smatra da »liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva...« (str. 52).

Popis literature: Bobbio, N. (1992). *Liberalizam i demokracija*. Zagreb: Novi Liber

Kada su dva ili tri autora:

Bilješka: Prošle godine objavljena je iscrpna analiza utjecaja prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenja stanovništva u Međimurskoj županiji (Turk, Mesarić Žabčić i Šimunić, 2022).

Popis literature: Turk, I., Mesarić Žabčić, R., Šimunić, N. (2022), Utjecaj prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenje stanovništva u Međimurskoj županiji od 1991. do 2021. *Podravina*, XXI (42), 168-181.

Kada su četiri i više autora (dodaje se »i sur.«):

Bilješka: U analizi promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore, Fuerst-Bjeliš i sur. (2011) su naveli ...

Popis literature: Fuerst-Bjeliš, B., Lozić, S., Cvitanović, M., Durbešić, A. (2011). Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća. U: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*. Zadar, Dugopolje: Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak Matice hrvatske u Splitu, 117-129.

Kada se poziva na više radova odjednom:

Bilješka: O pravaštvu kao hrvatskoj nacionalnoj ideologiji pisalo je više autora (Gross, 1962, 1964, 1973; Matković, 2001; Turkalj, 2009).

Ako se pritom navode dva ili više radova istog autora, samo uz prvi je potrebno navesti prezime.

Kada se koriste radovi istog autora objavljeni u istoj godini:

Svakom se radu uz godinu objave doda malo slovo a, b, c..., što se objašnjava u popisu literature:

Bilješka: U godinama kada je prerastalo u nacionalni pokret (Turkalj, 2009a), pravaštvo je stjecalo pristaše i među Hrvatima (Turkalj, 2009b).

Popis literature:

Turkalj, J. (2009a). *Pravaški pokret 1878.—1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Turkalj, J. (2009b). Pohvale i kazne »krasnom spolu« zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih. *Časopis za suvremenu povijest* 41 (1), 171-193.